

Гюстав Флобер

Саламбо

I

БЕНКЕТ

Діялось те в Мегарі, передмісті Карфагена, в Гамількарових садах.

Вояки, що ними Гамількар командував у Сіцилії, справляли собі гучний бенкет із нагоди роковин Ерікської битви, а що саме тоді вождя їхнього не було і зібралася їх велика сила, то їли й пили вони на повну волю.

Воєначальники, повзувані в бронзові котурни, розташувалися на середній алеї саду під пурпуровим наметом із золотими торочками; той намет простягався від стаєнних стін аж до першої тераси палацу; просте вояцтво розсипалось під деревами, де видніло багато плоскодахих будівель,— це були виночавильні, льохи, комори, пекарні, зброярні та обори для слонів, рови на хижого звіра і в'язниця для рабів.

Довкола пекарень росли смоковниці; сикоморовий гай тягнувся до зелених чагарників, де серед білих кім'яхів бавовнику вилискували гранати; виноградні лози, обтяжені гронами, п'ялися до соснового гілля; під платанами цвіло поле троянд; то тут то там на лужках погойдувалися лілеї; стежки були посипані чорним піском, змішаним із кораловим порошком; а посередині, неначе подвійна колонада зелених обелісків, пролягала з краю в край кипарисова алея.

У глибині саду на широкому підмурку височів збудований із нумідійського мармуру в жовті цятки палац на чотири поверхи, що терасами зводились один над

одним. Із своїми широкими рівними сходами з чорного дерева, де в кутку кожного східця стояло по носовій частині здобутих у бою галер, із червоними дверима, що їх начетверо ділив чорний хрест, із мідною сіткою внизу, яка захищала його від скорпіонів, із позолоченими ґратами, що закривали верхні віконця,— палац у своїй похмурій пишноті здавався воякам таким самим урочистим і незбагненим, як і Гамількарове обличчя.

Велика рада призначила цей будинок для бенкету. Вояки, що вже видужували, вирушили на світанку з храму Ешмуна, де вони ночували, і пришкандибали сюди на милицях. Щохвилини приходили нові й нові. Вони невпинно ринули всіма стежками, як потоки, що стікаються в озеро. Поміж деревами метушилися перелякані напівголі раби-куховари; мекаючи, розбігалися з галявин газелі; сідало сонце, від пахощів лимонних дерев ще важчим ставало повітря, сповнене випарами спітнілої юрби.

Тут було всілякого люду; лігури, лузітанці, балеарці, негри і втікачі з Риму. Поруч із важкою дорійською говіркою чути було гуркітливі, немов бойові колісниці, звуки кельтських слів, а іонійські кінцівки стикалися з приголосними племен пустелі, пронизливими, як шакалячий крик. Грека можна було впізнати по тонкому стану, єгиптянина — по високих плечах, кантабра — по дебелих литках. Карійці гордовито помахували пір'ям своїх шоломів; каппадокійські лучники соком із трав понамальовували собі на тілі великі квіти; кілька лідійців, одягнених у жіноче вбрання, сідали до столу в пантофлях, із сережками в вухах. Інші задля свята понамазувалися кіновар'ю і скидались на коралові статуї.

Вони попростягалися на подушках, їли, позгинавшись навкруг великих блюд, або, лежачи на животі, брали шматки м'яса й, зіпершись на лікті, поїдали його в спокійній позі лева, що жере свою здобич. Ті, хто приходив пізніше, стояли під деревами, дивилися на низькі столи, до половини закриті пурпуровими скатертями, і чекали на свою чергу.

Гамількарових кухонь було не досить, і рада прислала рабів, посуд, бенкетні лежа; посеред саду, ніби на бойовищі, коли спляють мертвих, палали багаття, на яких смажились цілі бики. Разом із хлібинами, посипаними ганусом, лежали грубезні круги сиру, тяжчі від залізних дисків, а келихи, повні вина, і чаші, повні води, стояли поміж квітами в кошиках із золотого філігранну. У всіх сяяли очі з радості, що нарешті можна буде наїстися досхочу; подекуди вже й пісень заводили.

Спершу їм подано на тарелях із червоної глини, оздоблених чорними малюнками, птиць у зеленій підливі, а тоді — черепашок усіх видів, які лиш водяться біля карфагенських берегів, юшок пшеничних, квасоляних та ячних і слимаків з тмином на бурштинових тарелях.

Потім понаставлявано всякого м'ясива: засмажених антилоп із рогами, павичів у пір'ї, цілих баранів, стушкованих в солодкому вині, окости верблюдиць та буйволів, їжаків у підливі з риб'ячих нутрощів, смажених цикад і маринованих ховрахів. У мисках із тамрапанського дерева плавали в шафрані великі шматки сала. Все те було залите розсолом, приправлене трюфелями та асафетидою. Купи плодів валилися на медові пироги; не забуто й тих маленьких, череватих, з рожевою шерстю песиків, що їх відгодовують маслиновими вичавками,— карфагенська страва, огидна іншим народам. Несподіваність нових страв збуджувала жадобу. Галли з довгим волоссям, зв'язаним на тімі, виливали один в одного кавуни та лимони і поїдали їх із лушпайками. Негри, зроду не бачивши лангуст, дряпали собі обличчя їхніми червоними клешнями. Греки, голені, біліші за мрамур, кидали назад себе недоїдки зі своїх тарілок, а бруттіумські пастухи у вовчих шкурах мовчки їли, уткнувшись у миски.

Западала ніч. Зняли намети в кипарисовій алеї і принесли смолоскипи. Тремтливе полум'я нафти, що горіла в порфірових вазах, сполохало на кедрових верхів'ях мавп, присвячених Місяцеві. їхнє верещання вельми втішало вояків.

Довгасті відблиски полум'я тремтіли на мідних панцерах. Оздоблені самоцвітами таці грали всіма барвами. Опуклі дзеркальні вінця чаш множили побільшені відбитки речей. Збившись довкола них, вояки зачудовано дивилися на себе і, втішаючись, кривили обличчя. Вони перекидалися через столи дзигликами зі слонової кості та золотими лопатками. Хилили грецькі вина, що їх тримають у бурдюках, кампанські вина, поналивані в амфори, кантабрійські вина, привезені в бочках, вина з ююби, з цинамону та лотоса. Вина того порозливано по землі, аж слизько було ходити; поміж деревами здіймався м'ясний дух та випари людського тіла. Чулося воднораз і плямкання, і гамір, і співи, і брязкіт келихів, і хряск битих на череп'я кампанських ваз, і мелодійний дзенькіт великого срібного блюда.

Що міцніше впивалися вояки, то більше їм згадувалося, який несправедливий до них Карфаген. Республіка, виснажена війною, дала зібратися в місті всім загонам, що повернулися з походу. Гіскон, який командував найманим військом, з обачності посилав їх невеличкими частинами, щоб полегшити розрахунки з ними, а рада сподівалася, що вони хоч би чимось та поступляться перед нею. І тепер її члени лихі були на найманців, бо не мали чим їм заплатити. Цей борг, та ще три тисячі двісті євбейських талантів, що їх вимагав Лутацій, переплуталися в народній уяві, і Карфаген вважав найманців за таких самих ворогів, як і римлян. Вояки це розуміли, і їхнє обурення виливалося в погрозах та бешкетах. Нарешті вони запитали дозволу зібратися, щоб відсвяткувати одну зі своїх перемог, і партія миру погодилась на те, аби тільки помститися на Гамількарові, що так наполегливо стояв за війну. Війна скінчилася всупереч його волі, і він, зневірившись у Карфагені, передав командування найманцями Гісконові. Віддаючи палац Гамількара під вояцький бенкет, карфагенці перекладали на нього частку ненависті, що палала проти них. До того ж витрати на учту були величезні, і майже всі вони лягали на Гамількара.

Найманці, горді, що домоглися від Республіки вдоволення своїх бажань, сподівались нарешті повернутися додому, везучи в каптурах плащів платню за свою кров. Та в п'яному чаду власні подвиги стали

здаватися їм нечувано великими, а винагорода — надто мізерною. Вони хвалилися своїми ранами, розповідали про битви, про свої мандри та полювання в рідних землях. Вони вдавали крики диких звірів, показували їхні стрибки. А тоді почались огидні заклади; встромляли голови в амфори і пили, не одриваючись, ніби спрагли дромадери. Велетенський на зріст лузітанець, тримаючи на випростаних руках по чоловікові, обходив столи і пускав крізь ніздрі полум'я. Лакедемоняни, не знімаючи з себе панцерів, тяжко стрибали. Дехто крутив по-жіночому стегнами, роблячи непристойні рухи; інші роздягалися, щоб боротися серед чаш, ніби ті гладіатори; кілька греків танцювали навколо вази з намальованими на ній німфами, а негр барабанив бичачою кісткою по мідному щиту.

Раптом вони почули жалібний спів, голосний і ніжний; він то стихав, то знову здіймався в повітрі, бився, неначе крило пораненого птаха.

То були голоси рабів, замкнених в ергастулі. Вояки посхоплювалися й кинулись визволяти ув'язнених.

Вони вернулися, з криком ведучи перед себе в куряві чоловік із двадцять, що вирізнялися з-поміж найманців своїми блідими обличчями. Маленькі гостроверхі шапочки з чорної повсті покривали їхні виголені голови; всі були повзувані в дерев'яні сандалі; в'язні так голосно бряжчали кайданами, ніби то їхали колісниці.

Раби ввійшли в кипарисову алею і розсіялися в юрбі; їх взялися розпитувати. Один із них тримався трохи осторонь. Крізь подерту туніку світили його голі плечі, посмуговані довгими шрамами. Зіщулившись, він недовірливо позирав довкола і мружив засліплені смолоскипами очі. Коли ж упевнився, що ніхто з озброєних людей не має на нього зла, то глибоко зітхнув; він щось белькотав, сміявся крізь радісні сльози, що текли йому по обличчю; потім схопив за вушка повну чашу, підняв її догори простягненими руками, з яких звисали кайдани, звів до неба очі і промовив:

— Насамперед хвала тобі, визволителю Ваале-Ешмуне, кого на моїй батьківщині називають Ескулапом. І вам хвала, духи джерел, світла і гаїв! І вам, боги, що ховаєтесь у надрах гір та глибоких печерах! І вам, сильні мужі з блискучою зброєю, що принесли мені волю!

Потім він кинув чашу і розповів про себе. Звали його Спендієм. Карфагенці полонили його в Егінській битві. Говорячи по-грецькому, лігурійському та пунійському, він іще раз подякував найманцям; він цілував їм руки і, нарешті, привітав їх з бенкетом, дивуючись, що не бачить тут чаш Священного легіону. Ці чаші, що мали на кожній із шести золотих граней по смарагдовій виноградній лозі, належали воїнам, вербованим тільки з молодих патриціїв щонайбільшого зросту. Пити з них було привілеєм, честю трохи не жрецькою; тому з усіх скарбів Республіки ніщо не вабило найманців так, як оті чаші. Через них вони ненавиділи легіон; дехто важив своїм життям задля невимовної втіхи напитися з тих посудин. Вояки зразу ж послали за чашами. Зберігалися вони в сиситів — купців, об'єднаних у громади, що спільно трапезували. Раби повернулися ні з чим. В цю пору всі члени сиситської громади спали.

— Розбудити їх! — звеліли найманці.

Посланці вернулися вдруге й сказали, що чаші замкнuto в храмі.

— Відімкнути храм! — відповіли вояки.

А коли раби, тремтячи, призналися, що чаші в руках у начальника легіонерів Гіскона, здійнявся крик:

— Хай він їх принесе!

Незабаром у глибині саду з'явився Гіскон у супроводі воїнів Священного легіону. Широкий чорний плащ, прикріплений на голові до золотої митри, оздобленої коштовним камінням, оповивав усю його постать, спадаючи коневі до копит і здаля зливаючись із нічною

темрявою. Видніла лише його біла борода, блискуча митра та потрійне намисто з великих синіх бляшок, що колихалося в нього на грудях.

Коли він наблизився, вояки зустріли його вітальними вигуками й закричали:

— Чаші! Чаші!

Він заявив, що вони своєю хоробрістю заслуговують такої честі. Юрба заревла з радості, плещучи в долоні. Він, мовляв, добре це знає, бо сам командував ними в боях і вернувся з останньою когортою на останній галері!

— Правда! Це правда! — закричали вояки.

Отже, говорив далі Гіскон, Республіка шанує їхній поділ на племена, їхні звичаї та вірування; вони вільні в Карфагені. Що ж до чаш Священного легіону, то це приватна власність.

Раптом один із галлів, що стояв коло Спендія, кинувся через столи до Гіскона і став погрожувати йому, розмахуючи двома голими мечами.

Начальник, не уриваючи своєї мови, ударив його по голові важкою палицею зі слонової кості; варвар упав. Галли заревли, і їхня лютя, передавшись іншим, розбурхала ненависть легіонерів. Гіскон знизав плечима, бачивши, як вони поблідли. Він збагнув, що відвага його була б марна проти цих знавіснілих хижих звірів. Краще помститися на них згодом, удавшись до хитрощів. Тому він подав знак своїм воякам і повільно поїхав геть. Потім уже, в брамі, повернувшись до найманців, гукнув їм, що вони ще пожалкують.

Бенкет відновився. Проте Гіскон міг вернутися й, оточивши передмістя, прилегле до останніх фортечних мурів, притиснути до них найманців і розчавити їх. Тож вояки, хоч яка їх була сила, відчули себе

самотніми; велике місто, що спало вниз, повіє в темряву, раптом стало лякати їх своїм нагромадженням східців, високими чорними будинками та невиразними постатями богів, іще жорстокіших за цей люд. Далеко в гавані пливли над водою кілька сигнальних вогнів; в Хамоновому храмі світилося. Вояки згадали про Гамількара. Де він? Чому покинув їх, коли настав мир? Його незгоди з радою, видно, були тільки хитруванням, щоб їх погубити. їхня непогамовна лють обернулася тепер проти Гамількара; вони проклинали його, запалюючи один одного своїм гнівом. У цю мить під платанами збилась юрба. Хотіли глянути на негра, що з застиглими очима, з витягнутою шиєю та піною на губах качався, б'ючись об землю. Хтось крикнув, що він отруєний. Кожному здалося, що його також отруєно. Накинулись на рабів; зчинився страшенний галас, і дух руйнування промчав над сп'янілими вояками. Вони сліпо крушили все довкола, нищили і вбивали; одні кидали в листя палаючі смолоскипи, інші, опершись ліктями на загороду для левів, вбивали їх стрілами, найвідчайдушніші метнулися до слонів — вони хотіли пообтинати їм хоботи, гризти слонову кість.

Тим часом балеарські пращники, щоб зручніше було грабувати, обійшли ріг палацу, але наткнулися на високу огорожу з індійського очерету. Вони перерізали кинджалами ремінні скріпи й опинилися перед фасадом палацу, що виходив на Карфаген, у другому саду, з підстриженими деревами й кущами. Смуги білих квітів, ідучи одна за одною, креслили на блакитній землі довгі параболи, схожі на зоряні пасма. Від темних кущів лилися теплі медвяні пахощі. Стовбури дерев були пофарбовані кіновар'ю і скидалися на закривавлені колони. Посередині саду на дванадцятьох мідних підставках стояло по великій скляній кулі; в них миготіло червонясте світло, і вони нагадували велетенські зіниці, в яких іще жевріє життя. Вояки присвічували собі смолоскипами і спотикалися, підіймаючись глибоко перекопаним схилом.

Вони помітили невелике озерце, поділене на кілька басейнів стінками з синього каменю. Вода була така прозора, що полум'я смолоскипів тремтіло на самому дні, вкритому білою рінню та золотим пилом. На воді

з'явилися бульбашки, всередині майнули іскристі цятки, і великі риби, пащі яких були оздоблені самоцвітами, впливли на поверхню.

Вояки з гучним реготом просунули пальці їм під зябри і понесли їх на столи.

Це були риби, які належали родові Барка. Походили вони від тих прадавніх менів, що вивели з містичного яйця богиню. Думка про вчинене блюзнірство ще більше заохочувала найманців; вони швидко розпалили вогонь під мідними казанами і, втішаючись, дивилися, як чудові | риби звиваються в окропі.

Юрба вояків збилася навколо вогню. їхній страх минув. Вони знову взялися пити. Пахощі стікали з лобів і падали великими краплями на подрані туніки. Поспиравшись на столи, що, здавалося їм, гойдались, ніби кораблі на хвилях, вони дивилися круг себе посоловілими очима, пожираючи поглядом те, чого не могли забрати. Інші ходили по пурпурових скатертях між тарелями і трошили ногами дзиглики із слонової кості та тірський скляний посуд. Пісні мішалися з хрипом рабів, що конали серед побитих чаш. Вояки вимагали вина, м'яса, золота. Кричали, щоб їм привели жінок. Шаленіли в п'яній маячні, і слова сотні різних мов лунали в натовпі. Декотрі, бачивши довкола пару, думали, що вони в лазні, інші дивилися на дерева, уявляли себе на полюванні й кидалися на своїх товаришів, ніби на диких звірів. Пожежа перекидалася від дерева до дерева, охоплювала весь сад, і високі громади верховіть, звідки валили білі клуби диму, скидалися на пробуджені вулкани. Гамір зростав. У темряві ревли поранені леви. Раптом засвітилося на верхній терасі палацу. Середні двері відчинились, і на порозі з'явилася жінка в чорній одежі; це була дочка самого Гамількара. Вона зійшла першими навскісними східцями, тоді другими, третіми, і спинилася на останній терасі, вгорі, на сходах, оздоблених носовими частинами галер. Непорушна, з похиленою головою, вона дивилася на вояків.

За нею, обабіч, стояли два довгі ряди блідих чоловіків у білому вбранні з червоними торочками, що спадали їм до ніг. Вони були без

борід, без волосся й без брів. У руках, на яких блищали персні, вони тримали великі ліри й тонкими голосами хором співали гімн на честь карфагенського божества. Це були євнухи, жерці Танітиного храму, що їх Саламбо часто запрошувала до свого дому.

Нарешті вона зійшла по сходах, оздоблених галерами. Жерці ступали за нею. Вона увійшла в кипарисову алею і стиха простувала поміж столами воєначальників, що, повільно розступаючись, дивилися на неї.

Волосся її, припудрене фіолетовим порошком, було, за звичаєм ханаанських дівчат, укладене в формі башти, і від цього вона здавалася вищою. Разки перлів, підвішені до скронь, спадали до кутиків уст, рожевих, як напіврозкритий гранат. На грудях блищало коштовне каміння, мінливе, ніби луска мурени. Голі руки, оздоблені діамантами, виступали з туніки без рукавів; на її чорному тлі, неначе зорі, яскріли червоні квіти. Щоб ступати однаковими кроками, щиколотки були з'єднані золотим ланцюжком, а широкий темно-пурпуровий плащ, пошитий з невідомої тканини, тягся за нею і з кожним кроком здіймався, ніби широка хвиля.

Час від часу жерці брали на лірах тихі акорди, а в проміжках музики чувся дзенькіт ланцюжка і рівний стукіт папірусних сандалів.

Ніхто досі не знав Саламбо. Було тільки відомо, що вона живе самотно, віддавшись служінню богам. Вояки бачили її ночами на покрівлі палацу, вкляклу перед зорями серед миготіння запалених кадильниць. Місяць додавав їй блідості, і ніби щось божественне оповивало її легким серпанком. Погляд, здавалося, блукав далеко, за межами земних просторів. Вона йшла, схиливши голову, і в правій руці тримала маленьку ліру з чорного дерева.

Чути було, як шептала:

— Мертві! Всі мертві! Вже не підпливете слухняно на мій голос, як бувало, коли я, сидячи на березі озера, кидала вам у рот кавунові зернята! Таємниця Таніти миготіла в глибині ваших очей, ясніших за бульбашки води на поверхні рік.

І вона почала кликати їх на імена, що були назвами місяців:

— Сів! Сіван! Таммуз! Елул! Тішрі! Шебар! О бо гине, змилуйся наді мною!

Вояки, не тямлячи її мови, збилися круг неї. Вони дивувалися з її вбрання; але вона оглянула всіх зляканим поглядом, втягла голову в плечі, розвела руки і повторила кілька разів:

— Що ви вчинили! Що ви вчинили! Таж мали собі на втіху і хліб, і всяке м'ясиво, й олію, і всі прянощі, що були в коморах. Я звеліла пригнати биків із Гекатомпіля, я послала мисливців у пустелю!

її голос дужчав, лице зашарілося. Вона вела далі:

— Подумайте, де ви! В завойованому місті чи в палаці свого володаря? Та ще якого володаря! Суфета Гамількара, мого батька, служителя Ваалів! Це ж він відмовився видати Лютецієві вашу зброю, вкриту кров'ю його рабів! Чи знаєте ви в своїх краях кращого полководця, ніж він? Гляньте! Сходи палацу геть усі заставлені нашими трофеями! Чого спинились? Паліть його! Я заберу з собою духа-заступника нашого дому, мою чорну змію, що спить там, угорі, на лотосовому листі! Свисну, і вона поповзе за мною; а сяду на галеру — попливе серед спінених хвиль слідом мого судна.

Тонкі ніздрі дівчини тремтіли. Вона обламувала нігті об коштовне каміння на грудях. Очі її затьмарилися. Вона говорила далі:

— О бідолашний Карфагене! Безталанне місто! Нікому тебе оборонити! Нема вже в тебе колишніх сильних мужів, що вирушали за море будувати храми на чужих узбережжях. Усі країни працювали на тебе, і морські простори, зорані твоїми веслами, гойдали твоє жниво.

Тоді почала співати про діла Мелькарта, бога сідонського і прабатька своєї родини.

Розповіла про сходження на гори Ерсіфонські, про мандрівку до Тартеса та про війну проти Мазіабала, яку почали, щоб помститися за царицю змій:

— Він гнався в лісі за почварою з жіночим лицем, з хвостом, що звивався між сухим листям, ніби срібний струмок; і дістався до галявини, де жінки з драконячими хребтами збилися довкола великого вогнища і стояли на кінчиках своїх хвостів. Кривавий місяць палав, обведе ний блідим колом, і їхні багряні язики, роздвоєні, як рибальські ості, звиваючись, тяглись до самого полум'я.

Потім Саламбо, не зупиняючись, оповіла, як Мелькарт, перемігши Мазіабала, прибив до носа свого корабля його відтятту голову:

— За кожним сплеском хвиль вона поринала в піну, та сонце висушувало її; вона стала твердіша, ніж золото; однак очі не переставали плакати, і сльози невпинно капали в воду.

Все те вона співала давньою ханаанською говіркою, незрозумілою варварам. Вони питали, що вона ото їм каже, грізними жестами супроводжуючи свою мову; постававши довкола неї на столи й на ложа, повилазивши на сикоморове гілля, найманці з роззявленими ротами й витягненими шиями силкувалися схопити на льоту ті незрозумілі перекази, що перед їхньою уявою миготіли в імлі теогоній, ніби привиди в хмарах.

Тільки безбороді жерці розуміли Саламбо. Їхні зморшкуваті руки, звиснувши над струнами лір, дрижали і час від часу видобували з них скорботні акорди; а що були вони кволіші за старих жінок, то тремтіли й від містичного піднесення, і від страху перед вояками. Варвари не зважали на них; вони слухали спів дівчини.

Ніхто не приглядався до неї так пильно, як молодий нумідійський вождь, що сидів за столом воєначальників серед вояків свого племені. На його поясі було начеплено стільки стріл, що від них горбився широкий плащ, підв'язаний до скронь ремінною стьошкою. Тканина розвівалася на плечах, огортаючи сутінню його лице, на якому видніло саме тільки полум'я непорушних очей. На бенкет він попав несподівано,— батько вирядив його пожити в родині Барка за звичаєм тодішніх царів, що посиляли синів своїх у знатні сім'ї, підготовляючи таким способом шлюбні союзи; та проживши ось уже сім місяців у палаці, Нар-Гавас досі ще й разу не бачив Саламбо; сидячи навпочіпки, зіпершись бородою на ратища своїх дротиків, він дивився на неї, роздимаючи ніздрі, як леопард, що причаївся в бамбукових заростях.

По другий бік стола сидів велетенський на зріст лівієць з кучерявим коротко підстриженим чорним волоссям. На ньому була тільки вояцька куртка; її мідні нашивки роздирали пурпур ложа. Намисто із срібних півмісяців заплуталося у волоссі на грудях. Лице його було забризкане кров'ю. Спершись на лівий лікоть, він усміхався на весь рот.

Саламбо ввірвала священні гімни. Вона почала говорити всіма варварськими говірками, намагаючись чисто жіночою ласкою погамувати гнів вояків. До греків мовила по-грецькому, далі звернулася до лігурів, до компанійців, до негрів; і кожен, слухаючи її, відчував у тому голосі чари рідної землі. Захоплена спогадами про карфагенську минувшину, вона тепер заспівала пісень про колишні битви з Римом. Вояки плескали в долоні. Блиск оголених мечів запалював її; вона кричала, простягала руки. Ліра впала; вона замовкла, притискаючи долоні до серця, примруживши повіки,— і стояла так якусь хвилину та впивалася хвилюванням вояків.

Лівієць Мато потягся до неї. Вона мимохіть наблизилась до нього і, вдячна за те захоплення, що збудила

в ньому, довгим струменем налила воякові в золотий келих вина, щоб тим примиритися з військом.

— Пий! — сказала вона.

Він узяв келиха і підніс його до губів, коли зненацька

один із галлів — той, котрого поранив Гіскон,— ляснув

його по плечу і, весело жартуючи, щось промовив рідною

мовою. Спендій був поблизу і взявся тлумачити його слова.

— Кажи! — мовив Мато.

Боги ласкаві до тебе, забагатієш. Коли ж весілля?

— Чиє весілля?

— Твоє! Бо в нас, — повів галл, — коли жінка частує вином вояка, це означає, що вона пропонує йому своє ложе.

Не встиг він докінчити, як Нар-Гавас раптом скочив із місця, вихопив з-за пояса дротик і, впершись правою ногою в край стола, метнув його в Мато.

Дротик засвистів між келихами і, проткнувши лівійцеві руку, так міцно прип'яв її до стола, аж ратище забриніло в повітрі.

Мато швидко звільнив руку, та в нього не було зброї. Піднявши обіруч заставлений посудом стіл, він жбурнув його на Нар-Гаваса, в самісіньку середину юрми, що кинулась поміж них. Нумідійці та інші вояки стовпилися так тісно, що їм не було як видобути свої мечі. Мато посувався вперед, розштовхуючи головою натовп. Коли він, випроставшись, підвів голову, Нар-Гавас уже зник. Мато пошукав його очима. Саламбо також не було.

Тоді, глянувши на палац, Мато побачив, як угорі зачинилися червоні двері з чорним хрестом. Він метнувся туди.

Було видно, як він біг між носами галер, далі майнув східцями всіх трьох поверхів, добіг до червоних дверей і вдарив по них усім тілом. Тоді, задираючись, зіперся на стіну, щоб не впасти.

За ним гнався якийсь чоловік: у темряві — бо світло від гульбища заступав ріг палацу — він упізнав Спендія і гукнув до нього:

— Іди геть!

Раб, не відповідаючи йому, почав рвати зубами свою туніку; тоді став навколішки перед Мато, обережно взяв його за руку і заходився в темряві намацувати рану.

В місячному світлі, що пробивалося між хмар, Спендій побачив на руці глибоку рану. Він обмотав її шматиною, але Мато злісно сказав:

Іди собі! Іди від мене!

О, ні! — відповів раб.— Ти визволив мене з в'язниці. Я належу тобі. Ти мій володар! Наказуй!

Мато, притискаючись до стіни, обійшов терасу. Повільно ступаючи, він прислухався і заглядав крізь золочені прuti в мовчазні покої. Нарешті він у розпачі зупинився.

— Слухай! — озвався раб.— Не гордуй мною, бачивши мою кволість. Я жив при палаці. Я можу, як та гадюка, прослизнути поміж мурами. Ходімо! У кімнаті предків під кожною плитою підлоги заховано по зливку золота. Під земний хід веде до їхніх могил.

— А, що мені з того! — відповів Мато. Спендій замовк.

Вони стояли на терасі. Довкола залягла густа пітьма, де ніби ховалось якесь невиразне громаддя, подібне до чорних велетенських валів скам'янілого океану.

На сході вставало світляне пасмо. Ліворуч, на самому низу, стало видно, як, біліючи поміж зелених садів, звиваються мегарські канали. В блідому світанку поволі виступали гострі шпилі семикутних храмів, сходи, тераси, фортечні вали; довкола карфагенського півострова тремтів пояс білої піни, а смарагдове море, здавалося, завмерло в ранковій прохолоді. Що ширше рожевіло небо, то виразніше окреслювались на схилах високі будівлі, подібні до отари чорних кіз, що спускаються з гір. Даленіли безлюдні вулиці, де-не-де, зводячись із-за мурів, стояли нерухомі пальми. Повні цистерни були схожі на розкидані по дворах срібні щити; маяк Гермейського мису дедалі бліднішав. На найвищому місці Акрополя, в кипарисовому гаю, Ешмунові коні, зачувши близький день, ставали копитами на мармурові парапети та іржали назустріч сонцю.

Воно зійшло; Спендій, піднявши руки, скрикнув.

Все ожило в розлитому багрянці — бог світла, ніби роздираючи себе, лив потоками на Карфаген золотий дощ із своїх жил. Заблищали гострі носи галер. Здавалося, що Хамонів дах пойняло полум'я і крізь повідчинювані двері у глибині храмів видніло його сяйво. Колеса великих

возів, що прибували з сіл, котилися по вулицях, викладених кам'яними плитами. Нав'ючені верблюди спускалися з пагорбів. Міняйла на перехрестях відчиняли по своїх крамницях віконниці. Злітали в небо лелеки, маяли білі вітрила. Чути було, як у Танітиному гаю били в тамбурини священні блудниці, а на околиці Маппал задиміли печі, де випалювали глиняні домовини.

Спендій перехилився через поруччя тераси; у нього цокотіли зуби, і він говорив:

— О, так, так... пане мій! Я розумію, чому ти щойно відмовився грабувати дім.

Мато ніби прокинувся від його свистючого голосу і, здавалося, не тямив, що він каже; Спендій не вгавав:

— О, які скарби! А люди, що володіють ними, навіть не мають зброї, щоб їх боронити!

І він, простягнувши праву руку, показав на кількох бідолах, що повзали за молом по піску, шукаючи золотих піщинок.

— Поглянь, — сказав він, — Республіка подібна до цих злидарів: вона запускає свої жадібні пальці у всі узбережжя, і плескіт хвиль так оглушив її, аж вона не почула б кроків володаря, що наближається до неї.

Він відвів Мато в другий кінець тераси і показав на сад, де виблискували проти сонця повішані на деревах вояцькі мечі:

— Але тут зібралися дужі люди, що палають лютою ненавистю, і ніщо не в'яже їх із Карфагеном — ні родичання, ні присяги, ні їхні боги!

Мато й далі стояв, прихилившись до стіни. Спендій, наблизившись, тихим голосом вів далі:

— Ти мене розумієш, воїне? Ми будемо ходити в пурпурі, як ті сатрапи. Нас намащуватимуть пахощами. І я сам матиму рабів. Чи тобі не набридло спати на твердій землі, пити скисле вино в походах і слухати безугавну сурму? Думаєш, спочинеш згодом, еге? Коли зірвуть із тебе панцер і кинуть твій труп на поталу шулікам? Чи, може, тоді, коли, спираючись на костур, сліпий, кривий, немічний, ходитимеш від порога до порога, розповідати меш про свої молоді літа дітям та продавцям розсолу? Згадай усі кривди, що зазнав від начальників, згадай, як ви стояли табором на снігу, згадай походи під палючим сонцем, тяжку покору і повсякденну загрозу сконати на хресті. За всі ті страждання на шию тобі дали почесне намисто, — так на груди ослові надівають поясок із брязкальцями: тим оглушують його в дорозі, щоб він не відчував втоми. Муж, як ти,— хоробріший за Пірра! Коли б ти тільки захотів! О, яких розкошів зазнав би ти в холодку просторих світлиць, під звуки лір лежачи на квітах у колі блазнів та жінок. Не кажи мені, що то нездійсненні марення. Чи найманці не володіли вже Регіумом та іншими фортецями в Італії? Хто стоїть тобі на заваді? Гамількара тут нема; народ ненавидить багатіїв; Гіскон безпорадний супроти боягузів, що згуртувалися круг нього. Але ти — ти хоробрий, тобі вони будуть коритися. Стань їхнім начальником. Карфаген наш, заволодіймо ж ним!

— Ні! — відповів Мато.— Прокляття Молоха тяжить наді мною. Я відчув це з її очей, а недавно я бачив у храмі чорного барана, що відступав назад.

Він додав, озираючись довкола:

— Де ж вона?

Спендій збагнув, що безмежна тривога пойняла вояка, і не насмільювався говорити далі.

Позад них диміли й досі дерева; з їх чорного гілля час від часу падали поміж тарелів напівобгорілі мавпячі туші. Сп'янілі вояки з роззявленими

ротами хропли, полягавши поруч із трупами; а ті, кому не спалося, засліплені сонцем, сиділи, похнюпивши голови. Червоні калюжі вкривали потоптану землю. Слони за частоколом своєї обори хитали скривавленими хоботами. У відчинених коморах видніла висипана з мішків пшениця; під брамою стояла валка колісниць, що їх покинули там варвари; павичі, повсідавшись на кедрове віття, розпускали хвости й кричали.

Спендія вразила непорушність лівійця; він іще дужче зблід і застиглими очима стежив за чимось на обрії, спершись обома руками на поручні тераси. Нахилившись, Спендій догадався нарешті, що розглядав Мато. Вдалині, на курному шляху до Утіки рухалася золота цятка — то була маточина колісниці, запряженої двома мулами; тримаючи їх за повід, перед дишлем біг раб. У колісниці сиділи дві жінки. Гриви мулів поміж вух, як заведено в персів, були заплетені й покриті сіткою з блакитного бісеру; Спендій упізнав тих жінок і мало не скрикнув.

За ними на вітрі маяло велике покривало.

II В СІЦЦІ

Через два дні найманці вийшли з Карфагена. Кожному дали по золотому з умовою, що вони отаборяться в Сіцці, і, всіляко придобрюючись, сказали:

— Ви — рятівники Карфагена. Проте, залишившись у ньому й надалі, ви доведете його до зубожіння й голоду.

Карфаген не матиме чим вам заплатити. Вийдіть із міста. Республіка згодом віддячить вам за таку поступливість. Ми негайно почнемо стягувати податки; сплатимо вам усі борги і спорядимо галери, що відвезуть вас до рідного краю.

Найманці не знали, що відповісти на такі речі. Звичні до війни, ці люди нудилися в місті; тож їх не важко було переконати, і карфагенці висипали на міські мури, щоб подивитись, як виходитиме військо.

Вони пройшли вулицею Хамона та крізь Ціртську браму; валили лучники впереміш із гоплітами, воєначальники—з простим вояцтвом, лузітанці — з греками. Вояки ступали впевнено, зухвало, видзвонюючи по кам'яних плитах важкими котурнами. Панцери їхні були погнуті від пострілів катапульт, а обличчя почорнілі в тяжких битвах. З густих борід лунали хриплі вигуки; порвані кольчуги билися об руків'я мечів, а крізь подірявлені лати світило голе тіло, страшне, як бойові машини. Списи, сокири, рогатини, повстяні шапки та мідні шоломи — все одностайно похитувалося. Збилася їх на вулиці така сила, що мало не тріскали стіни; стовпище озброєних вояків розтяглося між високих семиповерхових будинків, помазаних гірською смолою. За залізними чи очеретяними огорожами стояли жінки і, покривши голови чорними запиналами, мовчки дивилися, як проходять варвари.

Тераси, фортечні вали, мури — все було вкрите одягненими в чорне юрбами карфагенців. На тому чорному тлі моряцькі туніки червоніли, неначе криваві плями; напівголі діти — їхня шкіра лисніла під мідними браслетами — махали руками серед зелені, яка повивала колони, та поміж пальмових віт. Дехто із старійшин стояв на вежах, і не знати чого між ними то тут, то там з'являлась замислена бородата постать. Вона маячила здаля на синьому тлі неба, невиразна, мов привид, нерухома, як із каменю.

Всіх гнітила одна думка: боялися, щоб варвари, усвідомивши свою силу, не надумали, бува, залишитись. Проте вони так довірливо виходили з міста, що карфагенці посмілішали і приставали й собі до вояцьких лав. Без кін-ця-краю клялися їм, обіймаючи їх. Дехто навіть, удаючись до надмірних хитрощів та лукавства, вмовляв найманців не покидати міста. їм дарували пахощі, квіти, срібняки. їм давали амулети від хвороб, але тричі поплювавши на них, щоб накликати смерть, або зашивши в них

жмутик шакалячої шерсті, щоб серця вояків стали боягузливі. Голосно зичили заступництва Мелькарта, а пошепки — його прокляття.

Далі потягся обоз та всі відсталі вояки. На верблюдах стогнали хворі; інші шкутильгали, спираючись на уламки списів. П'яниці несли бурдюки з вином, ненажери — четвертини м'ясних туш, пироги, плоди, масло, обгорнене фіговими листками, та сніг у полотняних торбах. Дехто йшов з парасолем у руках, з папугою на плечі. Вони вели за собою собак, газелей і пантер. Жінки лівійського племені, верхи на ослах, лаяли негрятянок, що покинули малкійські лупанари й повіялися за вояками; деякі годували немовлят, поприв'язуваних до їхніх ший ремінними пасками. Мули, яких підганяли, штрикаючи вістрями мечів, угинали спина під вагою згорнутих наметів. З обозом тяглося багато слуг і водоносів, пожовклих від пропасниці, виснажених, обсипаних нужею, — це було шумовиння з карфагенської черні, налипле до варварів.

Коли вони вийшли з міста, за ними замкнули браму, та люди так і не сходили з мурів. Незабаром військо розпорошилося по всьому перешийку.

Воно розбилося там на нерівні групи. Здалеку списи скидалися на високі стебла трави. Нарешті все розтануло в куряві. Вояки, обертаючись до Карфагена, не бачили вже нічого, крім довгих міських мурів та чітко окреслених на тлі неба спорожнєлих бійниць.

Раптом варвари почули якийсь крик. Вони подумали, що то загін вояків залишився в місті (вони й самі не знали собі ліку) і, розважаючись, грабує храм. Посміявшись на такий здогад, варвари пішли далі.

Вони раділи, що знову зібралися і всі разом, як колись, ідуть широким полем; греки співали стародавньої мамертинської пісні:

"Списом та мечем орю і жну я, сам собі господар в своїм домі! Падає до ніг мені беззбройний, паном величі і владарем великим".

Вони кричали, стрибали, веселуни розповідали всілякі небилиці; лихі часи минули. Коли прибули до Туніса, дехто помітив, що нема загону балеарських пращників. Мабуть, вони були десь недалеко; більше про них і не згадували.

Одні розташувалися по домах, інші отаборилися просто неба попід мурами, і городяни підходили до вояків погомоніти.

Цілу ніч на обрії з боку Карфагена видно було вогні. Заграви, як від велетенських смолоскипів, відбивалися в нерухомому озері. Ніхто з вояцтва не міг зрозуміти, що за свято там святкувалося.

Другого дня варвари проходили зеленими нивами. Обабіч шляху простягалися патриціанські маєтки; серед пальмових гаїв рівчаками текла вода. Маслинові дерева вишикувалися в довгі зелені шерехи. Над пагорбами плив рожевий туман; позаду височіли сині гори. Віяв теплий вітерець. По широкому кактусовому листю повзали хамелеони.

Варвари стихлились.

Вони йшли окремими групами чи тяглися поодинці, далеко відставши один від одного. Проходячи повз виноградники, їли виноград. Лягали на траву і зачудовано дивилися на штучно закручені великі роги волів, на овець, укритих шкурами, щоб краще зберігалася вовна, дивились на борозни, що, перехрещуючись, утворювали ромби, на лемеші, подібні до корабельних якорів, на поливані сильфієм гранатові дерева. Щедрість землі і мудра людська винахідливість вражали їх.

Увечері, не напинаючи наметів, полягали на них просто неба; засипали під зорями і жалкували, що скінчився бенкет у Гамількаровому саду.

Другого дня опівдні стали на спочинок над якоюсь річкою серед олеандрових кущів. Вояки швиденько поскидали на землю списи, щити,

пояси. Вони купалися з криком, черпали шоломами воду, декотрі пили, попадавши долілиць, разом із в'ючаками, звільненими від вантажів.

Спендій, верхи на верблюді, якого викрав із Гамількарової обори, помітив віддалік Мато, що з підвішеною на грудях рукою, простоволосий, схиливши голову, напував свого мула і дивився, як тече вода. Спендій зразу ж кинувся крізь юрбу і загукав:

— Пане! Пане!

Мато ледве подякував йому за благословення. Спендій, не зважаючи на те, ув'язався слідом за ним та все неспокійно оглядався в той бік, де виднів Карфаген.

Був він сином грецького ритора і кампанської повії. Спершу розбагатів на торгівлі жінками, потім, коли корабель його загинув і він впав у злидні, воював на боці самнійських пастухів проти римлян. Його взято було в полон, та він утік. Попавши вдруге, він працював у каменоломнях, задихався в сушильних, кричав, коли його катували, переходив від одного хазяїна до другого і натерпівся всякого лиха. Аж якось, охоплений розпачем, він кинувся у море з триреми, де був веслярем. Гамількарові матроси підібрали його півмертвого і привезли до Карфагена, де його ув'язнили в мегарському ергастулі. А що саме мали повернути перекинчиків римлянам, він скористався з метушні і пристав до варварів.

Всю дорогу він ходив слідом за Мато; приносив йому їсти, допомагав злазити з мула, вечорами під голову йому підстеляв килим. Така запобігливість нарешті розчулила Мато, і мало-помалу вуста його розімкнулися.

Мато народився в Сіртській затоці. Батько водив його молитись до Аммонового храму. Згодом він полював на слонів по Гарамантських лісах. Потім найнявся служити до Карфагена. Коли ж брали Дрепан, його

настановлено було на тетрарха. Республіка була винна йому четверо коней, двадцять три медии пшениці та платню за зиму. Він боявся богів і бажав померти на батьківщині.

Спендій розповідав йому про свої мандри, про племена і храми, які він відвідав; він знався на всякій всячині: умів зробити сандалі, рогатину, плести сіті, приручати диких тварин та варити рибу.

Час від часу він замовкав, і з горла його вихоплювався глухий крик; мул, на якому їхав Мато, прискорював ходу; інші поспішали слідом; тоді Спендій знов заводив розмову, як і перше, охоплений тривогою. Уляглась вона четвертого дня, ввечері.

Вони їхали поряд схилом горба з правого боку валки; долина, що простяглась унизу, губилася в нічному тумані. Лави вояків, проходячи попід ними, погойдувалися в пітьмі, неначе хвилі. Вряди-годи, освітлені місяцем, вони заливали пагорки; тоді десь на вістрі списа раптом затремтить зірка, на мить блисне шолом, і знову все щезне, і неспинно за лавою суне нова лава. Пробудившись, удалині мекає отара, і, здається, якась безмірна тиша спадає на землю.

Спендій, закинувши голову і примруживши очі, на повні груди вдихав свіжий вітер. Він розставляв руки, ворухив пальцями, щоб краще відчутити ті пестоші, що розливалися по його тілу. Знову поривала його ожила надія на помсту. Рукою він затуляв уста, щоб втримати ридання, і, напівпритомний від п'яного захвату, попускав повода своєму верблюдові, що ступав розмірено й широко. Мато знову поринув у смуток, ноги його звисали до землі, і трава, хльоскаючи його по котурнах, безугавно шелестіла.

Тим часом дорога тяглась без кінця-краю. За рівниною щоразу поставав пагорок; потім знову спускалися в долину, і гори, що, здавалося, замикали обрій, раз у раз із наближенням війська неначе відсувалися далі й далі. Вряди-годи із-за земних тамарисків вигулькне

річка і знову щезне, обігнувши пагорок. Інколи попереду здіймалась величезна скеля, подібна до корабельного носа чи підніжжя якогось зниклого колоса.

Траплялися по дорозі на однаковій віддалі один від одного невеличкі чотирикутні храми, що правили за притулок прочанам, які простували до Сікки. Храми були замкнені, немов гробниці. Лівійці грюкотили в двері, щоб їм відчинили. Ніхто не відгукувався.

Засіви траплялися дедалі рідше. Тепер залягали піщані смуги, порослі терновими кущами. Поміж камінням паслася отара. Жінка, оперезана синім вовняним набедреником, доглядала овець. Лементуючи, вона кинулась геть, як тільки помітила за скелями вояцькі списи.

Варвари сунули вибалком, подібним до величезного коридору, уздовж якого тяглися пасма червоних горбів, аж раптом у ніс їм ударило відразливим духом, і вони побачили високо на ріжковому дереві щось дивовижне: з-поміж листя виглядала лев'яча голова.

Вояки метнулись до дерева. Там був лев, розп'ятий на хресті, мов злочинець. Його величезна морда впала на груди, а передні лапи, до половини прикриті гривною, широко розпростерлися, мов крила птаха. Ребра випиналися під натягнутою шкурою; на задні лапи, прибиті цвяхами одна поверх другої, осунувся тулуб. Чорна кров стікала по шерсті й, ніби сталактит, гуснула на хвості, що рівно звисав уздовж хреста. Воїни втішалися, збившись довкола. Вони взивали його консулом і римським громадянином, жбурляли камінцями йому в очі, щоб зігнати з них мушву.

Кроків за сто побачили ще двох, а далі несподівано з'явилася ціла низка хрестів із левами. Деякі сконали так давно, що на хрестах залишилися тільки рештки їхніх кістяків; інші, геть пошарпані, висіли, страшно повикривлявши пащі. Серед них були велетенські туші: дерев'яні хрести гнулися під тягарем, і вони погойдувалися на вітрі, а над

їхніми головами кружляли цілі зграї птахів. Так мстилися карфагенські селяни, коли їм вдавалося впіймати хижого звіра. Отим видовищем вони сподівалися налякати інших. Варвари вже не сміялись, тепер вони не могли отямитися від подиву. "І що воно за народ,—думали вони,—який на втіху собі розпинає левів!"

Найманців, надто вихідців із північних країв, починав обіймати неспокій, тривога; багато було виснажених та хворих; вони кривавили собі руки колючками алое; великі москіти дзижчали їм у вуха; у війську починалася дизентерія. їх турбувало, що й досі не видно було Сікки. Боялися, щоб не збитися з дороги та не потрапити в пустелю, країну пісків і жаху. Були й такі, що не хотіли йти далі. Дехто повернув до Карфагена.

Кінець кінцем, сьомого дня, по довгих переходах підніжжям гори, раптом завернули дорогою праворуч; перед очима постала довга смуга мурів, зведених на білих скелях, що зливалися з ними. Несподівано відкрилося ціле місто; на його мурах в багряному вечірньому світлі замаяли голубі, жовті та сині запинала. То Танітині жриці повибігали зустрічати вояків. Вишикувавшись уздовж фортечних валів, вони били в бубни, грали на лірах, гримотіли брязкачами, і промені сонця, яке заходило за Нумідійські гори, блищали на струнах арф, що їх перебирали голі жіночі руки. Час від часу музика зненацька вмовкала, і тоді розтинався крик, дикий, пронизливий, протяглий, подібний до гавкання; жінки кричали так, вдаряючи язиком в кутики рота. Інші, поспиравшись на лікті й поклавши голову на руки, нерухомі, мов ті сфінкси, стежили великими чорними очима за військом, що підіймалося схилом гори.

Проте священне місто Сікка не могло вмістити такої сили людей; самий тільки храм зі своїми будівлями займав половину міста. Тож варвари вільно розташувалися на рівнині, ті, що корилися дисципліні,—окремими загонами, інші гуртувалися за національністю або як кому заманулося.

Греки розіп'яли свої шкіряні намети рівнобіжними рядами; іберійці поставили колом свої полотняні шатра; галли зладили собі дощані курені,

лівійці склали хижки з кам'яних брил, а негри нігтями повигрибали собі лігва в піску. Багато вояків, не знайшовши собі місця, сновигали серед вантажів, а вночі полягали просто неба, повкривавшись своїми подертими плащами.

Навкруги стелилася рівнина, облямована горами; де-не-де хилилась пальма на піщаному пагорбі. Темними плямами над урвищем манячіли ялини та дуби. Інколи довгою заслоною звисав із неба грозовий дощ, тим часом як поле було залите блакиттю й сяйвом; потім теплий вітер гнав стовпи куряви; струмок спадав каскадами з узвишшя Сікки, де під золотим дахом височів на мідних колонах храм Венери Карфагенської, володарки того краю. Дух її ніби сповнював усе довкола. Гірськими кряжами, зміною тепла і холоду, грою світла являла вона незмірність своєї сили і одвічну красу своєї усмішки. Верхів'я гір були схожі на роги місяця; інші нагадували налиті молоком жіночі груди, і варвари, хоч які були стомлені, відчували, як їх змагає безмірно солодка млість.

Спендій продав свого дромадера і купив собі за ті гроші невільника. Він спав цілими днями, простягнувшись біля намета, де жив Мато. Часто-густо він кидався вві сні, — йому ввижалося, ніби над ним свистить канчук; тоді, усміхаючись, обмацував шрами на ногах, де так довго носив кайдани; а потім засинав знову.

Мато терпів його товариство, і, коли він кудись ішов, Спендій із довгим мечем при боці супроводив його, немовби той ліктор; іноді лівієць недбало спирався йому на плече: Спендій був невисокий.

Якось увечері, проходячи разом вулицями табору, побачили вони людей у білих плащах; між ними був Нар-Гавас, нумідійський вождь. Мато здригнувся.

Дай меча, — вигукнув він, — я його вб'ю!

Не зараз! — відповів Спендій, зупиняючи його.

Нар-Гавас підходив до них. На знак приязні він поцілував собі великі пальці на обох руках; свій гнів він пояснив випитим на бенкеті вином; потім довго ганьбив карфагенців, однак не сказав, що привело його до варварів.

Кого намислив він зрадити — їх чи Республіку? — запитував себе Спендій, а що він сподівався повернути собі на користь будь-яку незлагоду, то наперед вдячний був Нар-Гавасові за майбутню зраду, у якій його підозрював.

Нумідійський вождь тримався найманців. Здавалося, ніби він прагне прихильності Мато. Посилав йому ситих кіз, золотого піску та страусового пір'я. Лівієць, здивований тією ласкою, вагався, чи відповідати йому тим самим, чи обуритись на те. Але Спендій заспокоював його, і Мато слухав невільникової ради,— йому й досі бракувало рішучості, він не міг подолати заніміння, неначе людина, що випила колись напій, від якого мусить умерти.

Якось уранці, коли вони вибрались утрюх полювати на левів, Нар-Гавас заховав під плащем кинджал. Спендій ходив за ним назирці; так вони й повернулися,— нумідієць жодного разу не витяг свого кинджала.

Вдруге Нар-Гавас завів їх дуже далеко, аж до кордонів свого царства. Вони опинились у вузькій ущелині; Нар-Гавас, усміхаючись, заявив, що не знає, як звідти вийти. Спендій знайшов дорогу.

Та найчастіше Мато, замислений, немов той авгур, виходив до схід сонця тинятися по полях. Він простягався на піску і непорушно лежав аж до вечора.

Він питав ради у всіх волхвів, що були при війську: в тих, котрі спостерігають плазування гадюк, в тих, що читають по зорях, в тих, що дмухають на попіл із спалених трупів. Ковтав калган, гірський кріп і гадючу отруту, що морозить серце; негритянки, наспівуючи в місячному

сяйві варварські замовляння, кололи йому чоло золотими стилетами. Він чіпляв на себе намисто й амулети, просив заступництва то Ваала-Хамона, то Молоха, і сімох кабірів, і Таніду, й грецьку Венеру. А то викарбував одне ім'я на мідній табличці і закопав у пісок на порозі свого намету. Спендій чув, як він стогне й розмовляє сам із собою.

Якось уночі Спендій зайшов до нього.

Мато, голий, ніби труп, лежав долілиць на лев'ячій шкурі, затуливши обличчя руками; висячий світильник освітлював зброю, почеплену в узголів'ї на жердині намету. .

— Ти страждаєш? — спитав невільник.— Чого тобі бракує? Скажи мені. — І він став термосити його за плече, кличучи: — Володарю мій! Володарю!

Тоді Мато звів на нього великі затуманені очі.

— Слухай,— промовив він тихо, приклавши до вуст пальця, —це кара богів! Гамількарова дочка не дає мені спокою. Я боюсь її, Спендію. —Він горнувся йому до грудей, мов дитина, що злякалася привида. —Говори до мене. Мені пороблено. Я хочу збутися чарів. До чого тільки я не вдавався! Але ти, може, ти знаєш могутніших богів чи якесь відворотне закляття?

— Проти чого? — запитав Спендій.

Той, б'ючи себе кулаками по голові, відповів:

— Щоб здихатись її.

Тоді, час від часу надовго вмовкаючи і ніби звертаючись сам до себе, почав говорити:

— Видно, вона мене за щось пообіцяла богам як спокутну жертву. Вона тримає мене на незримому ланцюгу: іду я — вона слідом за мною, зупинюся — і вона стає! Мене палить її погляд, вчувається її голос. Вона оточує мене, проникає в мене. Мені здається, що вона стала моєю душею. А проте між нами — неначе невидимі хвилі безмежного океану! Вона далека і недосяжна! Сяйво її вроди оповиває її ясною хмарою; і мені часом здається, що я не бачив її ніколи... ніби вона й не існує, ніби все те мені приснилось!

Так у темряві тужив Мато. Варвари спали. Спендій, дивлячись на нього, пригадував хлопців, що, тримаючи в руках золоті вази, упали біля нього з благанням, коли він, бувало, водив по вулицях міста юрбу своїх куртизанок; його взяв жаль, і він мовив:

Кріпись, пане мій! Покладайся на свою волю і не проси допомоги в богів,— вони не зглянуться на людське воання! Ось ти плачеш, як той слабодух! Та невже ти так занепав, щоб якась жінка змогла завдати тобі отакої муки!

Хіба я дитина? — відказав Мато.— Чи ти гадаєш, ніби мене можуть іще розчулити жіночі обличчя та їхні співи? У нас у Дрепані їх посиляли чистити стайні. Я брав жінок під час наскоків, коли ще валилися стелі й тремтіли катапульти!.. Але ця, Спендію,

Невільник перебив його:

Якби ж вона не Гамількарова дочка...

Ні! — вигукнув Мато. —Всі людські дочки — не рівня їй! Чи бачив ти її великі очі під широкими дугами брів, немовби ті сонця під тріумфальними арками? Згадай, — коли вона з'явилася, всі смолоскипи потьмарились. Між самоцвітами намиста ще яскравіше сяяли її голі перса; слідом за нею розливалися пахощі, як у храмі, і від усього єства її линуло щось солодке

за вино та страшніше за смерть. А вона йшла та йшла, а потім зупинилась.

Мато вмовк; з розтуленими вустами й похиленою головою він утупився в землю.

— Я хочу її! Вона потрібна мені! Я вмираю за нею! На саму тільки думку пригорнути її втрачаю тяму і водночас ненавиджу її, Спендію! Мені хочеться побити її! Що діяти? Я ладен уже й продати себе, щоб стати її рабом. Але ж ти, ти був її невільником. Ти міг бачити її. Розкажи ж про неї! Певно, щоночі вона виходить на терасу палацу. Ох! Мабуть, каміння тремтить під її сандалями і зорі схиляються, щоб глянути на неї!

Шаленіючи, він знову впав і захрипів, ніби поранений бик.

Потім заспівав:

"Він гнався в лісі за почварою з жіночим лицем, з хвостом, що звивався між сухим листям, ніби срібний струмок".

Розтягуючи слова, Мато удавав голос Саламбо, а простягнені його руки так торкали повітря, як ті легкі дві руки перебирали на лірі струни.

На всі Спендієві потішання Мато говорив одне й те саме. Ночі минали за тим квилінням та вмовлянням.

Мато пробував утопити своє горе в вині. Проте після п'ятики ставав іще сумніший. Він сподівався розважитись, граючи в кості, та тільки одну по одній втратив усі золоті бляшки зі свого намиста. Якось він дав завести себе до прислужниць богині, а спускаючись пагорком назад, ридав, немов ідучи із похорону.

Спендій, навпаки, ставав відважніший і веселіший. Його бачили в повитих зеленню винарнях, як він говорив з вояками. Він лагодив старі

панцери. Жонглював мечем. Ходив у поле шукати хворим цілющого зілля. Був жартівливий, спритний, до краю винахідливий та балакучий; варвари звикли до його послуг, і він завоював їхню любов.

Вони очікували карфагенського посланця, що мав їм привезти на мулах коші, повні золота, і, знову починаючи ті самі рахунки, виводили пальцями на піску цифри. Кожен снував мрії про майбутнє, коли він матиме наложниць, рабів, землю; деякі збиралися закопати свої скарби або забрати їх з собою в небезпечну морську подорож. Та в тому неробстві вдача їхня ставала неспокійна, виникали постійні суперечки між вершниками та піхотою, між варварами та греками; цілий день у таборі лунав пронизливий жіночий вереск.

Щодня прибували юрби майже голих людей, які, захищаючись від сонця, накривали собі травною голови; то були боржники багатих карфагенців; їх змушували обробляти багатіям землю, і вони втікали, шукаючи волі. Плавом пливли лівійці, селяни, яких довели до зубожіння податки, прибивалися вигнанці, злочинці. А там прийшло юрмище купців, які торгували вином та олією; розлючені, що їм не сплачено боргів, вони й собі повстали проти Республіки. Спендій виголошував промови проти Карфагена. Незабаром стали вичерпуватися запаси харчів. Гомоніли, щоб рушати всім військом на Карфаген і покликати на допомогу римлян.

Одного разу надвечір до табору долинули якісь глухі звуки, і вдалині серед хвилястої рівнини замаячіло щось червоне.

Були то великі пурпурові ноші, оздоблені з чотирьох кутків пучками страусового пір'я. Кришталеві ланцюги з разками перлів билися об запнуті заслони. За ношами ступали верблюди, тельняючи великими дзвониками, почепленими їм на груди; верблюдів оточували вершники, від плечей до п'ят у лускуватих золотих латах.

Вони спинилися кроків за триста від табору, повитягали з чохла, що везли ззаду за сідлами, круглі щити, широкі мечі та балтійські шоломи.

Кілька вершників залишилося біля верблюдів, решта попрямували до табору. Нарешті з'явилися емблеми Республіки — голубі дерев'яні жердини з конячою головою або сосною шишкою на вершку; варвари повставали й почали плескати в долоні; жінки кинулись до легіонерів, цілували їм ноги.

Наближалися ноші, що їх несли двадцять негрів, швидко ступаючи розміреним дрібним кроком; вони повертали то в один, то в другий бік, куди випадало, бо їм заважало мотуззя наметів, худоба, що блукала повсюди, тагани, де варилося м'ясо. Час від часу товста, обтяжена перснями рука відхиляла заслону і хрипкий голос вигукував лайки; тоді носії зупинялися й, обравши іншу дорогу, посувалися далі крізь табір.

Аж нарешті пурпурова заслона піднялась; на широкій подушці спочивала голова людини з байдужим одутлим обличчям; брови зводились, ніби дві арки з чорного дерева, з'єднані докупі; в кучерявому волоссі сяяли золоті блискітки; лице було дуже бліде, неначе припорошене мармуровим пилом. Все тіло ховалося під купою баранячих шкур.

В чоловікові, що лежав на ношах, вояки впізнали суфета Ганнона, через повільність якого програно битву біля Егатських островів; що ж до перемоги над лівійцями під Гекатомпілем, то там він, як гадали варвари, поведився з переможеними милосердно тільки через зажерливість, бо продав на свою користь усіх полонених, хоч і заявив перед Великою радою, ніби вони загинули.

Наглянувши за якийсь час місце, звідки вигідно було промовляти до війська, Ганнон подав знак,— ноші зупинилися, і суфет, підтримуваний двома невільниками, хитаючись, ступив на землю.

Він був узутий у капці з чорної повсті, оздоблені срібними півмісяцями. Ноги були, як у мумії, пообмотувані навхрест пов'язками, і між ними проглядало тіло. Живіт випинався під червоною курткою, що

прикривала стегна. Складки шії лежали на грудях, як підгорля у бика; квітчаста туніка аж тріщала під пахвами. Він мав на собі ще черезплічник, пояс та широкий чорний плащ з вільотами. Пишний одяг, велике намисто з голубих камінців, золоті пряжки та важкі сережки тільки робили його ще гидкішим. Він скидався на якогось великого ідола, неоковирно витесаного з кам'яної брили; білуваті лишаї, якими взялося все його тіло, надавали йому вигляду трупа. Тільки ніс, гачкуватий, як дзьоб у шуліки, широко роздимався, вдихаючи повітря, та маленькі очі із злиплими віями палали хижим, металевим блиском. Він тримав у руці лопаточку з алое, щоб нею чухати собі тіло.

Нарешті два покликачі засурмили в срібні роги; юрба принишкла, і Ганнон став говорити.

Він почав із прославляння богів та Республіки; варвари повинні радіти, що служили їй. Але треба бути розважливішими, настали тяжкі часи: "Якщо господар має всього три маслини, то хіба не справедливо буде, коли він залишить собі дві?"

Так старий суфет приправляв свою мову прислів'ями та притчами, весь час киваючи головою, щоб йому притакували.

Він промовляв пунійською мовою, а ті, що його обступили (найспритніші, кваплячись, і зброю покинули), були компанійці, галли та греки,—тож ніхто з того натовпу не міг уторопати, що він говорить. Ганнон,

помітивши те, спинився і, важко переступаючи з ноги на ногу, міркував, що робити.

Йому спало на думку скликати воєначальників; тоді покликачі оголосили його наказ по-грецькому — цією мовою від Ксантіппових часів оголошувано накази в карфагенському війську.

Охоронці нагаями розігнали юрбу найманців, і незабаром прибули начальники фаланг, що шикувалися на зразок спартанських, та ватажки варварських когорт, кожен зі знаками свого звання і при зброї свого племені. Запала ніч; над рівниною стояв гамір; подекуди запалали вогні; вояки підходили один до одного, розпитуючи, що сталося, чому суфет не видає грошей.

Він розводився перед воєначальниками про незвичайно сутужне становище Республіки. Скарбниця, мовляв, спорожніла. Край геть занепав, платячи данину римлянам.

— Ми вже не знаємо, що діяти! Великого жалю гідна Республіка!

Час від часу він чухав собі тіло лопаточкою з алое або уривав мову, щоб ковтнути із срібного келиха, якого подавав йому невільник, напою з попелу від спаленої ласиці та спаржі, вареної в оцті, тоді витирав губи пурпуровою серветкою і говорив далі:

— Що колись коштувало срібний сикл, нині коштує три золоті шекелі, а поля, занедбані за війни, не дають нічого. Промисли пурпуру майже зовсім занепали; навіть торгівля перлами, і та не дає зиску; у нас ледве вистачає пахощів на служіння богам. Що ж до запасів харчів, то й казати нічого,—чисте лихо! За браком галер ми не маємо прянощів, а добувати сильфій дуже тяжко через повстання на кіренському кордоні. До Сіцилії, звідки діставали ми стільки рабів, нині не маємо доступу! Ще вчора за лазника та чотирьох кухарчуків я заплатив більше, ніж колись за двох слонів!

Він розгорнув довгий сувій папірусу і, не пропускаючи жодної цифри, вичитав усі витрати, що їх зробив уряд; стільки й стільки — на лагодження храмів, на брукування вулиць, на будівництво кораблів, стільки й стільки — на добування коралів, стільки й стільки — на поширення сиситських громад, а стільки коштували споруди на копальнях у Кантабрії.

Але воєначальники не краще за вояків розуміли по-пунійському, дарма що найманці віталися один з одним цією мовою. Заведеним звичаєм до варварського війська

посилали кількох карфагенських урядовців, що були там за товмачів, але після війни вони порозбігалися, боячись помсти, і Ганнон не здогадався взяти їх із собою; як на те ще й голос його був гугнявий, а вже на вітрі то й зовсім губився.

Греки, попідперізувані залізними поясами, наставляли вуха, силкуючись розібрати його слова, а горяни, вкриті хутрами, як ведмеді, дивилися з недовірою на Ганнона або позіхали, поспиравшись на свої цвяховані міддю булави. Галли, скалячи зуби, неухважно стріпували мичками високо зв'язаного на маківці волосся, а жителі пустель слухали, стоячи нерухомо, закутані до п'ят у сіру шерстяну одежу; варвари надходили гурт за гуртом і ставали позаду; Ганнонові охоронці, на яких налягала юрба, хиталися на своїх конях; негри тримали палаючі соснові гілки, і опасистий карфагенець промовляв далі, стоячи на порослому травною горбку.

Однак варварам уривався терпець, вони починали ремствувати, кожен гукав до Ганнона. Він вимахував своєю лопаточкою; ті, що зацитькували інших, самі кричали ще голосніше і тільки збільшували гамір.

Раптом непоказний на вигляд чоловік підскочив до Ганнона, вихопив у покликача ріжок і засурмив. Потім Спендій (адже то був не хто інший) оголосив, що має сказати щось важливе. На таку заяву, похапцем проказану п'ятьма мовами — грецькою, латинською, галльською, лівійською та балеарською, — воєначальники, всміхаючись і дивуючись, відповіли:

— Кажи! Кажи!

Спендій завагався, він весь тремтів; нарешті, звертаючись до лівійців, яких було найбільше, мовив:

— Всі ви чули, як страшно погрожувала ця людина. Ганнон не обурився, —виходить, він не тямив по-лівійському; і Спендій, пробуючи далі, повторив ту саму фразу іншими варварськими говірками.

Вояки здивовано глянули один на одного, а потім усі, ніби змовившись і, певне, гадаючи, що зрозуміли, про що йдеться, закивали на знак згоди головами.

Тоді Спендій почав палким голосом:

— Спершу він казав, що всі боги інших народів — тільки маячня проти карфагенських. Він уживав вас боягузами, злодіями, брехунами, собаками та сучими синами . Якби не ви, Республіці (так він сказав) не довелось би платити данину римлянам; це, мовляв, через вашу

навалу не стало в них парфумів та запашного зілля, рабів та сильфію, бо це ви змовились із кочовиками на кіренському кордоні. Але винуватці будуть покарані! Тут він зачитав, яку призначено їм кару, —одних поженуть брукувати вулиці, споряджати кораблі, служити сиситам, інших — пошлють до кантабрійських копалень рити землю.

Спендій повторив те саме галлам, грекам, кампанійцям, балеарцям. Почувши кілька назв, які запали їм у вухо, найманці впевнились, що Спендій і справді переповідає суфетову промову. Дехто крикнув був: "Ти брешеш!" Одначе ті голоси загубилися серед загального крику. Спендій підкинув:

— Хіба ви не помітили, що він залишив ген за табором частину кінноти? На його знак вона налетить і всіх вас порубає.

Варвари обернулися в той бік, а що юрба саме розступилася, то посередині з'явився якийсь чоловік; він посувався повільно, як привид, зігнутий, худий, зовсім голий, з довгим, аж до пояса, волоссям, настовбурченим від сухого листа, пилюки та колючок. Стегна й коліна в нього були обмазані глиною, змішаною з соломою, та обмотані ганчір'ям. Поморщена землиста шкіра висіла на його захирілому тілі, неначе на сухому гіллі лахміття; руки в нього безперестану тремтіли, і він дибав, спираючись на палицю з маслинового дерева.

Він підійшов до негрів, що тримали смолоскипи. Дурнувата посмішка відкрила його бліді ясна; великі перелякані очі придивлялися до юрби варварів, що його обступили.

Раптом він крикнув з жаху, метнувся між них і сховався за їхніми спинами.

Ось вони! Ось вони! — белькотав він, показуючи на суфетових охоронців, що стояли непорушно в блискучих латах. Їхні коні, засліплені в темряві саявом миготливих смолоскипів, хропіли й ставали дибки; а той живий привид тіпався весь і лементував:

Вони їх повбивали!

На ці слова, які він викрикнув по-балеарському, підійшли земляки і впізнали його. Не відповідаючи їм, він повторював:

— Так, повбивали, всіх повбивали! Почавили всіх! Як виноград! Вродливих юнаків, пращників! Моїх і ваших товаришів!

Йому піднесли вина, і він почав плакати, а потім узявся розповідати.

Спендій ледве стримував свою радість, витлумачуючи грекам та лівійцям ті страшні речі, що їх оце розповідав Зарксас. Він аж не вірив

його словам, так воно вчасно припало. Балеарці блідли, слухаючи, як загинули їхні товариші.

То був загін із трьохсот пращників, що напередодні зійшли з корабля і вранці прокинулися дуже пізно. Коли вони прибули на Хамонів майдан, варвари вже вийшли з міста, і загін залишився беззахисний, бо їхні глиняні ядра були повантажені на верблюдів разом із іншим спорядженням. Їм дали вступити в Сатебову вулицю і дійти аж до дубової брами, окутої мідними плитами; тоді все місто єдиною лавою вдарило на них.

Вояки пригадали, що й справді до них долинув був якийсь зойк. Спендій, що біг попереду колони, не чув нічого.

Потім трупи пращників поклали на руки богам-патекам, що стояли перед Хамоновим храмом. На вбитих звалювали всі злочини найманців: ненажерливість, крадіжки, безбожництво, непослух, вигублення риб у саду Саламбо. Тіла їхні ганебно понівечено; жерці палили їм волосся, щоб страждали їхні душі; потім трупи порубано на шматки й розвішано по різницях; дехто навіть впинався в те м'ясо зубами, а ввечері, щоб покінчити з ними, на перехрестях вулиць понакидали трупів і запалили вогнища.

Це й було те полум'я, що відбивалося вдалині на озері. Тому що від огнищ полум'я перекинулось на кілька будівель, решту трупів разом з умирущими повикидали за мури міста. Зарксас до ранку ховався в очеретах над озером. Потім, вибравшись звідтіля, блукав полями, розшукуючи військо по слідах, що залишились на пилюці. Вранці ховався в печерах, а ввечері йшов далі, весь у кривавих ранах, голодний, хворий, живлячись корінням і падлом. Нарешті він якось помітив на обрії списи і пішов слідом за ними; в голові йому паморочилося від жаху та страждання.

Обурення вояків, що стримувались, доки він розповідав, ударило, мов грім; вони поривалися розшматувати охоронців разом із суфетом. Дехто протестував, кажучи, що треба вислухати суфета та хоча б узнати, чи заплатять їм. Тоді всі почали кричати:

— Наші гроші!

Ганнон відповів, що гроші привіз.

Всі кинулись до аванпостів, і суфетова поклажа, підхоплена юрбою варварів, миттю опинилася в таборі. Не чекаючи на рабів, вони самі похапцем порозкривали коші; знайшли там одяг фіолетового кольору, губки, ножики для нігтів, щітки, парфуми, сурм'яні палички підмальовувати очі,— все те належало Ганноновим легіонерам, людям багатим, при звичаєнім до отих витребеньків. Далі знайшли на одному верблюді велику бронзову ванну, яку взяв із собою суфет, щоб купатися в дорозі, бо, дбаючи про своє здоров'я, він вдавався до всіляких способів; навіть возив при собі в клітках гекатомпільських ласиць, яких палили живцем, щоб з їхнього попелу приготувати йому цілющого питва. А що хвороба викликала у нього великий апетит, то він мав, крім того, багато їжі та вина, розсіл, м'ясо і рибу на меду, в маленьких коммагенських горщиках гусячий смалець, прикритий снігом та солом'яною січкою. Було тієї поживи доволі; розв'язуючи коші, все більше та більше її знаходили, і щоразу розлягався сміх, як хвилі, що набігають одна на одну.

Що ж до грошей на платню найманцям, то було їх лише два плетені коші, та й ті неповні; в одному були навіть оті шкіряні кружальця, які Республіка вживала, щоб заощадити металеві гроші; коли ж варвари вельми здивувалися з того, Ганнон пояснив їм, що рахунки дуже складні і старійшини, не встигши розібратися в них, тим часом послали оце.

Тоді все полетіло шкереберть: мули, слуги, ноші, провіант, поклажа. Вояки хапали з мішків монети і шпурляли ними в Ганнона. На превелику силу видряпався він на осла і, вчепившись йому в гриву, потрохикав геть,

лементуючи, плачучи, трясучись, б'ючись ослові в хребет, накликаючи на військо прокляття всіх богів. Велике діамантове намисто підскакувало йому аж до вух. Він придержував зубами свого довжелезного плаща, що волікся за ним, а варвари кричали йому навздогін:

— Тікай, боягузе! Кабанюга! Гузно Молохове! Забирайся геть із своїм золотом і своїми болячками! Швидше! Швидше!

Слідом за ним безладною юрбою скакали охоронці.

Та розлютовані варвари не вгамувалися. Вони згадали, що багато їхніх вояків, посланих до Карфагена, не повернулось; певно, їх замордовано. Така сваволя карфагенців до краю збурила варварів, і вони метнулися виривати кілля наметів, згортали плащі, гнуздали коней; кожен хапав шолом, меч, і за мить усі були готові до виступу. Кому бракувало зброї, кинулися до гаю вирізувати кії.

Починало світати. Мешканці Сікки, попрокидавшись, метушилися по вулицях. "Вони йдуть на Карфаген!" — говорили, і незабаром ця чутка поширилась по всій країні.

На кожній стежці, з кожного байраку вигулькували людські постаті. Пастухи спускалися бігом із гір.

Коли варвари вийшли з Сікки, Спендій на пунійському жеребці, разом із невільником, що верхи простував за ним, ведучи з собою третього коня, об'їхав рівнину.

Залишився там тільки один намет. Спендій ввійшов у нього.

Уставай, владарю мій! Підводься! Ми вирушаємо!

Куди? — запитав Мато.

На Карфаген! — вигукнув Спендій.

Мато скочив на коня, якого невільник тримав при виході.

III

САЛАМБО

Місяць уставав із-за моря, купаючись у хвилях, і в місті, ще повитому млою, заблищали іскорки й білясті плями: дишель колісниць на подвір'ї, розвішене шмаття, ріг будівлі, золоте намисто на грудях ідола. То тут, то там, ніби величезні діаманти, сяяли скляні кулі на храмових покрівлях. Проте невиразні руїни, кучугури чорної землі, сади височіли в сутіні темним громаддям; а в Малайській низині від хатини до хатини простяглися рибальські сіті, неначе велетенські кажани розпростерли свої крила. Вже не чути було скрипіння гідравлічних коліс, що подавали воду на вищі поверхи палаців; а поміж терас, лежачи на череві, спокійно, немов ті страуси, відпочивали верблюди. На вулицях п під будинками дрімали біля порогів воротарі; тіні від колосів прослалися на пустельних майданах; часом удалині крізь бронзові плитки вихоплювався дим від жертви, яка ще дотлівала, і пряний морський вітер приносив разом із пахощами запах водоростей і мурів, нагрітих сонцем. Довкола Карфагена блищали нерухомі води, бо місяць розливав своє сяйво воднораз і на затоку, оточену горами, і на Туніське озеро, де на піщаних мілинах маячили довгі ряди рожевих фламінго, а далі, нижче катакомб, велика соляна лагуна виблискувала, ніби срібна брила. Небесна синь танула на обрії з одного боку в куряві рівнини, з другого — в морському тумані, а на вершині Акрополя пірамідальні кипариси, обступивши Ешмунів храм, похитувались та шелестіли попід фортечними мурами, неначе безугавні хвилі, що стиха хлюпають уздовж молу.

Саламбо вийшла на терасу палацу; її підтримувала невільниця, що несла на залізній таці розжевріле вугілля.

Посеред тераси стояло невелике ложе із слонової кості, вкрите рисячими шкурами й подушками з пір'я папуги — віщої птиці, присвяченої богам; а в чотирьох кутках його височіло по довгастій курильниці, повній нард, ладану, цинамону та мирри. Рабиня запалила пахощі. Саламбо глянула на Полярну зірку; вона повагом уклонила небу на чотири сторони і впала навколішки на посипану блакитним піском і всіяну золотими зірками підлогу, що нагадувала зоряне небо. Тоді, притуливши до боків лікті, простягти вперед руки й розімкнувши долоні, відкинула голову під місячне проміння і мовила:

— О Раббетно!.. Баалето!.. Таніто!

Голос її звучав протяжливо й жалібно, немовби когось кличучи.

— Анаїто! Астарто! Дерсето! Асторето! Міліто! Атаро! Елісо! Тірато!.. В символах потаємних, у звуках голосних, в борознах землі, в мовчанні одвічній, в одвічній плодючості, царице моря темного, узбереж блакитних, вільгості світової владарко, славлю тебе!

Вона двічі-тричі хитнулася всім тілом і, простигши руки, впала чолом у порох.

Невільниця квапливо, як годилося, підвела її; коли людина, упавши додолу, молиться, за обрядом потрібно, щоб хтось підвів її, відірвавши від молитви; це мало означати, що боги зглянулись над нею, і годівниця Саламбо ніколи не зневажала того благочестивого обов'язку.

Купці з Гетулії Дарітійської привезли її ще маленьку до Карфагена; згодом, коли її відпустили на волю, вона не схотіла покинути своїх господарів, як про те свідчила велика дірка, пробита в правому вусі. Яскрава смугаста спідниця, облягаючи її стегна, сягала кісточок, де билися одна об одну олов'яні обручки. Її плескувате лице було жовте, як і туніка. Довжелезні срібні шпильки, виглядаючи з волосся, утворювали

позад голови ореол. У ніздрі красувалася коралова кулька. Опустивши вії, вона стояла біля ложа, рівніша за герму.

Саламбо підійшла до краю тераси. Вона окинула оком обрій, потім перевела погляд на заснуле місто, і від зітхання її груди високо піднялися, схвилювавши довгу білу симару без застібок і пояса, що вільно спливала додолу. Сандалі з загнутими носками губилися під рясними смарагдами, розпущені коси охоплювала пурпурова сітка.

Та вона знову підвела голову, щоб дивитися на місяць, і, влітаючи в свою мову слова з гімнів, почала пошепки:

— Як легко ти котишся, опираючись на незримий ефір! Він плине круг тебе і від твого руху хвилюється,— тоді постають вітри та плодючі роси. Виповнюєшся ти чи на ущерб ідеш — розширюються або звужуються очі в котів та плями на пантерах. До тебе волають жінки, страждаючи в пологах! Ти виповнюєш мушлі! То з твоєї ласки грає вино! Ти насилаєш гниття на трупи! Ти твориш перли на дні морському!

І всяке зачаття, о богине, проростає в темних глибинах з твоєї вільгості!

Коли ти з'являєшся, спокій сходить на землю, стуляються пелюстки квітів, хвилі втихають, стомлені люди лягають горілиць, підставляючи груди під твоє проміння, і весь світ із своїми морями й горами вдивляється в тебе, немов у свічадо. Ти чиста, ніжна, осяйна, непорочна, милосердна, очисна, промениста!

Сerp місяця стояв над горою Теплих Вод, у западині між двох її шпилів, по той бік затоки. Під місяцем, обведеним блідим колом, мерехтіла маленька зірочка. Саламбо промовляла далі:

— Але ти й страшна, владарко!.. Це через тебе постають страхіття, жахливі примари та облудні сни! Ти зором своїм кришиш каміння будов, і мавпи слабують щоразу, як ти молодієш.

Куди ж бо ти линеш? Чому безнастанно міняєш свій вигляд? То, тонка й загнута, пливеш ти в просторах, неначе галера без вітрил, то серед зір ти, мов чабан, який пасе отару. Блискуча й кругла, ти котишся по верховинах гір, ніби колесо колісниці.

О Таніто! Ти ж бо любиш мене, хіба ні? Я раз у раз на тебе дивлюся! Та марно! Ти линеш собі у блакиті, а я, я застаюся на нерухомій землі.

Таанах, візьми свій небал та стиха заграй на срібній струні, бо серце моє сумує!

Невільниця взяла схожий на арфу інструмент із чорного дерева, що був вищий за неї і мав форму трикутника; зіперши кінець його на кришталеву кулю, вона вдарила обома руками по струнах.

І розітнулися звуки, глухі й стрімливі, як бджолине гудіння; вони дедалі гучнішали й линули в нічну темряву разом із квилінням хвиль та шепотінням високих дерев на вершині Акрополя.

Годі! — гукнула Саламбо.

Що з тобою, пані? Чи вітерець дихне, чи хмара пропливе по небу — усе тепер і збурює тебе, і тривожить.

Сама не знаю,— відповіла Саламбо.

Ти стомлюєшся, молячись так ревно.

О Таанах, я хотіла б розтанути в молитвах, мов квітка у вині.

А чи не вчаділа ти від своїх парфумів?

Ні,— мовила Саламбо.— В тонких пахощах витає дух божий.

Тоді невільниця почала мову про її батька. Ходили чутки, ніби він подався в Країну бурштину, аж за Мелькартові стовпи.

Отож, якщо він не вернеться,— казала вона,— тобі треба буде — така його воля — вибрати собі з-поміж синів старійшин чоловіка, і тоді туга твоя минеться в його обіймах.

Чому? — спитала дівчина.

Всі чоловіки, яких вона бачила, лякали її своїм тваринним сміхом та незугарним тілом.

— Буває, Таанах, із глибини мого єства здіймаються ніби гарячі спалахи, бурхливіші за клекотіння вулкана. Мене кличуть чийсь голоси, вогненна куля клубочиться в мене у грудях, підступає до горла, душить мене, і я мало не гину, а тоді щось болісно-солодке пробігає від чола до ніг, проймає все тіло... огортає пестощами, і я никну в знемозі, так ніби якийсь бог простерся наді мною. О, як би хотіла я розтанути в нічному тумані, у хвилях струмкових, у соках дерев, звільнитися з плоті, стати тільки леготом, променем, линути, підвестись аж до тебе, о мати моя!

Вигинаючи стан, вона здійняла руки, як могла, вище, немов той місяць, бліда й легка в довгому вбранні. Тоді, задихаючись, упала на ложе із слонової кості. Таанах начепила їй на шию бурштинове намисто з дельфіновими зубами, щоб прогнати страх, і Саламбо мовила майже згаслим голосом:

— Піди поклич Шагабаріма.

Батько її не хотів, щоб вона вступила в колегію жриць чи бодай знала щось про ту Таніту, яку створила собі людська уява. Він беріг її, покладаючи надію видати дочку за того, хто сприяв би його політичним домаганням. Отож Саламбо й жила самотньо в палаці; мати її вмерла давно.

Вона зростала в помірності, додержуючи постів та молячись богам, оточена суворою пишнотою; тіло її було налите пахощами, а душа повна молитов. Зроду вона не куштувала вина і не вживала м'яса, не торкалася нечистої тварини і не ступала ногою в дім, де був мрець.

Вона не знала сороміцьких зображень, бо кожен бог проявлявся в одмінних видах, його суперечливо витлумачували різні культи, і Саламбо поклонялася богині в образі планети. Місяць впливав на непорочну діву. Коли небесне світило йшло на ущерб, Саламбо знесилювалась. Нудьгуючи цілий день, тільки ввечері вона оживала. Якось під час затемнення місяця вона трохи не вмерла.

Та ревнива Раббетна мстилася непорочній діві за те, що її безгрішності не віддали їй у жертву, вона мучила Саламбо спокусами, тим важчими, що вони були невиразні, виростали з віри й живилися нею.

Гамількарова дочка тільки й думала про Таніту. Вона довідалась про всі її пригоди, мандри, взнала всі її імена і повторювала їх, навіть не знаючи гаразд, що вони означають. Щоб дійти до глибинних основ її віри, вона хотіла побачити в найпотаємнішому місці храму стародавню статую богині та її пишне покривало, від якого залежала доля Карфагена: уявлення про божество та його кам'яна подoba не були виразно відокремлені, і торкнутися рукою до того зображення чи хоч би глянути на нього означало здобути якусь частку могутності божества і певною мірою підкорити його собі.

Саламбо обернулась. Вона впізнала звук золотих дзвоників, що знизу оздоблювали Шагабарімове вбрання.

Зійшовши по східцях на терасу, він зупинився й схрестив руки.

Запалі очі його блищали, як світильники в гробниці; на довгому худому тілі звисала лляна одежа, обтяжена біля п'ят бубонцями впереміш із смарагдовими кульками; був він немічний, із спадистим лобом та гострим підборіддям; шкіра здавалась холодною, а жовте лице, пооране глибокими зморшками, ніби зціпилось від жаги та вічної печалі.

То був верховний жрець Таніти, вихователь Саламбо.

Кажі! — мовив він. — Чого ти хочеш?

Я сподівалась... Ти мені майже пообіцяв...— Вона затиналась, ніяковіла і раптом запитала: — Чого ти мене зневажаєш? Чи я забула щось із обрядів? Ти мій учитель, і ти мені казав, що ніхто не знає про богиню стільки, як я; та є таке, чого ти не хочеш мені сказати. Чи не правда, отче?

Шагабарім згадав Гамількарів наказ, він відповів:

— Ні, я не маю більше чого тебе вчити.

Якийсь дух,— почала вона знову, — навіває мені любов до Таніти. Я сходила східцями до Ешмуна, бога планет і духів, я спала під золотою маслиною Мелькарта, заступника тірських колоній, я відчиняла браму Ваала-Хамона, світлодавця й запліднювача, я складала жертви підземним кабірам, богам гаїв, вітрів, рік і гір. Та всі вони дуже далеко, дуже високо, занадто неприступні, розумієш ти? А Таніта, я почуваю це, ввійшла в моє життя, сповнила мою душу, я здригаюсь, коли вона поривається з мого лона, ніби хоче вирватись. Все мені здається, що ось-ось почую її голос, побачу її обличчя, і тоді мене засліплює блискавиця, а потім знову поглинає темрява.

Шагабарім мовчав. Вона дивилася на нього з німим благанням.

Нарешті він махнув рукою, щоб вийшла невільниця, бо вона була ханаанського племені. Таанах зникла, і Шагабарім, піднявши руку, почав:

— Коли ще не було богів, темрява панувала повсюди і витав дух, важкий та невиразний, як свідомість людини вві сні. І згуснув морок, і сотворив Бажання та Хмару, і від Бажання та Хмари постала первісна Матерія. То була вода, каламутна, темна, холодна, глибока. І клубочились у ній почвари, нечутливі до всього, розрізнені частини майбутніх форм, що намальовані на стінах храмів.

І тоді Матерія затужавіла. І стало з неї яйце. І воно тріснуло. І з однієї половини стала земля, а з другої небо. І виникло сонце, місяць, вітри та хмари. І вдарив грім, і розумні створіння прокинулись. Тоді Ешмун розпростерся по зоряному небу; Хамон засіяв у сонці; Мелькарт руками своїми штовхнув його, а Гадескабіри спустилися під вулкани, а Раббетна, як та годувальниця, схилилась над світом і, ніби молоком, напувала його своїм сяйвом і, ніби плащем, укривала його ніччю.

— А потім? — запитала Саламбо.

Він розповів їй таємницю народження світу, щоб заповнити її розум вищими уявленнями; та бажання дівчини загорілося від його останніх слів, і Шагабарім, трохи поступившись, промовив:

Вона навіває людське кохання і панує над ним.

Людське кохання! — мрійно повторила Саламбо.

Вона — душа Карфагена,— вів далі жрець,— і хоч вона витає повсюди, та мешкає тут, під священним покривалом.

Отче! — скрикнула Саламбо.— Я побачу її, правда ж? Ти поведеш мене до неї! Я довго вагалась; мене пече цікавість подивитися на її образ. Зглянься! Допоможи мені! Ходімо!

Він відштовхнув її рвучко й погордливо.

— Ніколи! Хіба не знаєш, що від того вмирають? Ваали подвійної статі показуються тільки нам єдиним, котрі розумом своїм — мужі, а кволістю — жінки. Твоє бажання — блюзнірство. Досить з тебе й того, про що дізна лась.

Вона впала на коліна, приклавши два пальці до вух на знак каяття, і довго ридала, приголомшена словами жерця, сповнена гніву проти нього і водночас налякана й принижена. Шагабарім стояв нечулий, наче каміння тераси. Він згорда дивився, як вона тремтіла, впавши йому до ніг, і відчував якусь дивну втіху з того, що вона страждає через божество, якого й сам він не міг збагнути до краю. Вже співали птахи, дихав холодний вітер, у зблідлому небі линули маленькі хмарини.

Раптом він помітив на обрії, за Тунісом, ніби легенький туман, що стелився по землі; тоді знялася велика прямовисна заслона сірої пилуки, і в завихреннях її стали проступати голови верблюдів, списи, щити. То військо варварів сунуло на Карфаген.

IV

ПІД МУРАМИ КАРФАГЕНА

Селяни, хто верхи на ослі, хто поспішаючи пішки, бліді й захекані, ошалілі зі страху, прибували до міста: вони тікали від війська. За три дні варвари вернулися з Сікки й підходили до Карфагена, щоб усе знищити.

В місті позамикали брами. І відразу з'явилися варвари, але спинилися посеред перешийка, на березі озера.

Спершу найманці не виявляли ворожнечі. Дехто наближався з пальмовими вітами в руках. Їх відганяли стрілами, — такий бо великий страх опанував місто.

Вранці й надвечір попід мурами часом тинялися якісь волоцюги. Надто підозріло вештався якийсь невеличкий чоловік, що старанно кутався в плащ і ховав лице під низько опущеним забралом. Він стовбичив годинами, приглядаючись до акведука, і то з такою наполегливістю, що здавалося, ніби хотів одвести карфагенцям очі від своїх справжніх намірів. Його супроводив другий чоловік, велетенського зросту, простоволосий.

Та Карфаген був добре захищений на всю широчінь перешийка,— спершу ровом, а далі валом, порослим травою, і, нарешті, муром тридцять ліктів заввишки, складеним з тесаного каменю на два поверхи. Тут містилися стайні на триста слонів, комори для їхніх попон, пут і корму. Далі йшли стайні на чотири тисячі коней і комори для ячменю та збруї. Були тут іще казарми на двадцять тисяч вояків зі зброєю та всім військовим спорядженням. На другому поверсі височіли вежі з поробленими в них бійницями; зовні ті споруди були захищені бронзовими плитами, що висіли на гаках.

Перша лінія мурів правила за безпосереднє прикриття Малці, кварталові, де проживали моряки та фарбарі. Там стриміло жердя, на якому сушилися пурпурові тканини, а на останніх терасах видніли глиняні печі, де варився розсіл.

Далі за мурами здійсалося амфітеатром місто, де бовваніло громаддя високих кубічних будівель. Були вони з каменю, з дощок, з гальки, очеретяні, вапнякові, глинобитні. Гаї довкола храмів здавалися зеленими озерами на цій горі багатобарвних брил. На різній віддалі один від одного розлягалися майдани. Безліч вуличок, перетинаючи одна одну, помережили всю гору з вершини до підніжжя. Навколо трьох старих кварталів були помітні фортечні мурі, давно вже зруйновані; лиш подекуди випиналися їхні рештки, неначе підводні рифи; де-не-де тяглися величезні стіни, до половини порослі квітами, зчорнілі та рясно посмуговані всілякими покидьками; вулиці проходили крізь їхні широкі проломи, як ріки попід мостами.

Пагорок посеред Бірси, де колись здіймався Акрополь, тепер був безладно заставлений пишними будівлями; там тиснулися один до одного храми з витими колонами, із бронзовими капітелями, з металевими ланцюгами, з конусами, що були насухо складені з тесаного каменю і обведені блакитними смугами, з мідними банями та мармуровими перекладинами на колонах, з вавілонськими контрфорсами, зobelісками, поставленими шпилем донизу, схожими на перекинуті смолоскипи. Перистилі тулилися до фронтонів; колонади були оздоблені орнаментами. На гранітних мурах здіймалися черепичні дашки, і все те, до половини ховаючись, дивовижно та незрозуміло громадилося одне на одному. Тут відчувалося чергування віків та ніби спомин про давно забуті вітчизни.

За Акрополем, на червоній землі проліг рівною смугою від берега до катакомб Маппальський шлях, облямований могилами, а далі йшли просторі житла в садах, і цей третій квартал — Мегара, нове місто — тягся аж до урвистого берега, де височів велетенський маяк, що світив щоночі.

Такий вигляд мав Карфаген з боку рівнини, де розташувалися вояки.

Вони здалеку розрізняли ринки, перехрестя; сперечалися про те, де стояв який храм. Хамонів храм, навпроти будинків, де жили сисити, був під золотою покрівлею; Мелькартів, ліворуч Ешмунового, мав на даху коралові оздоби; Танітин ген там випинав з-поміж пальм свою мідну круглясту баню; чорний Молохів маячів унизу біля водозборів, близько маяка. На шпилях фронтонів, на високих мурах, по кутках майданів — всюди видніли божества з потворними головами, велетенські на зріст або оцупкуваті, з величезними животами або надмірно плескаті, з роззявленими пащами й розставленими руками, в яких вони тримали вила, ланцюги чи списи; а в кінці вулиць, що в перспективі здавалися ще крутішими, далеко простерлась морська синява.

Від світання до смеркання ті вулиці наповнювала метушлива юрба; біля лазень, калатаючи в дзвоники, галасували хлопчаки. Над

крамницями, де продавали гарячі напої, здіймався дим. В повітрі стояв безугавний ляскіт молотів; по терасах співали білі півні, присвячені Сонцю, ревли бики, що їх різали в храмах; бігали невільники з кошиками на головах, і в глибині портиків з'являлися жерці, закутані в темні плащі, босі, в гостроверхих ковпаках.

Самий вигляд Карфагена дратував варварів. Вони й милувались на нього, і проклинали його, воліли б зруйнувати його, і водночас їм хотілось би оселитися в ньому. Але що було там, у військовому порту, захищеному потрійним муром? Далі, по тім боці міста, в глибині Мегари, над Акрополем, височів Гамількарів палац.

Мато раз у раз дивився туди. Він вилазив на маслинові дерева і тягнувся в той бік, дашком приклавши до чола долоню. В садах не було нікого, а червоні двері з чорним хрестом так і залишалися зачинені.

Більше двадцяти разів кружляв він попід фортечними мурами, шукаючи якогось пролому, щоб проникнути до міста. Якось уночі він кинувся у затоку і плив три години, не відпочиваючи. Досягши підніжжя Маппал, він хотів був видряпатись на урвистій скелі, та закривавив собі коліна, поламав нігті і кінець кінцем кинувся в воду й вернувся назад.

Таке безсилля доводило його до розпачу. Він заздрих Карфагенові, що ховав у собі Саламбо, ніби людині, яка володіла нею. Колишня млявість минула, натомість його охопила шалена, непогамовна жадоба діяти. Обличчя його паленіло, очі горіли гнівом, голос хрипів; збурений, він то метався по всьому табору, то сидів на березі та чистив піском свого великого меча. Він метав стріли в шулік, що пролітали поблизу. З уст його зривалися прокльони.

— Дай волю своєму гніву, хай він мчить, мов колісниця,— сказав Спендій.— Кричи, блюзни, спустошуй та вбивай. Біль тамують кров'ю, а як ти не можеш удовольнити свого кохання, то насить свою ненависть; у тому знайдеш розраду!

Мато знову взявся за своїх вояків. Він муштрував їх безжально. Вони шанували його за хоробрість, а найбільше за силу. До того ж Мато навівав на них якийсь містичний страх; гадали, що він по ночах розмовляє

з привидами. Його приклад запалив інших ватажків. Невдовзі військо дисциплінувалось. Карфагенці зі своїх домів чули звуки букцин, що скликали на муштру вояків. Нарешті варвари наблизились.

Щоб розчавити їх на перешийку, потрібно було двом арміям одночасно вдарити на них: одній — із тилу, висівши з кораблів у кінці Утіської затоки, а другій — біля гори Теплих Вод. Але що можна вдіяти, маючи лише один Священний легіон, де ледве чи набереться шість тисяч вояків? Якщо варвари відійдуть на схід, то з'єднаються з кочовиками, перетнуть Кіренський шлях та обірвуть зв'язок з пустелею. Коли ж відступлять на захід, повстане Нумідія. Нарешті, рано чи пізно, гнані голодом, вони накинуться і спустошать довколишні селища; багатії тремтіли за свої пишні палаци, виноградники, засіви.

Ганнон пропонував ужити лютих і нездійснених заходів: пообіцяти великі гроші за кожну голову варвара або за допомогою кораблів та військових машин спалити їхній табір. Його товариш у раді, Гіскон, навпаки, радив заплатити найманцям. Але старійшини ненавиділи Гіскона за його популярність; вони дбали про те, щоб їхньої влади не захопив один якийсь володар, і, боячись монархії, намагалися послаблювати все, що її підтримувало б або могло поновити.

Поза фортечними мурами проживали люди іншої раси і невідомого походження; всі вони полювали на дикобразів, їли молюсків та гадюк. Ловили живцем гієн у печерах, а вечорами розважалися, ганяючи їх між надгробками по мегарських пісках; їхні халупки, зліплені з намулу та морського баговиння, тулилися до прибережних скель, як ластів'ячі гнізда. Жили вони там, не знаючи над собою ні влади, ні богів, безладними юрмами, голі-голісінькі, хирляві і воднораз жорстокі, а що їли всяку нечисть, то карфагенський люд гидував ними споконвіку. Якось уранці вартівники помітили, що всі вони десь пощезали.

Нарешті члени Великої ради надумалися. Вони з'явилися до табору, як до сусіда,— без прикрас, без поясів, у відкритих сандалях. Вони наближалися спокійною ходою, вітались із воєначальниками, часом зупинялися поговорити з вояцтвом, запевняли, що вже край, що тепер справедливо будуть задоволені всі їхні вимоги.

Деякі з них уперше бачили табір найманців. Замість розгардіяшу, на який сподівалися, всюди був лад і панувала зловісна тиша. Вал, обкладений дерном, оточував військо високою стіною, неприступною для катапульт. Доріжки були скроплені водою; із отворів у наметах блищали в сутіні хижі очі. В'язки списів та порозвішувана зброя дзеркальним блиском сліпили очі. Карфагенці розмовляли стиха, ступали обережно, боячись зачепити що-небудь своєю довгою одежею.

Вояки вимагали харчів, обіцяючи розрахуватися грішми, що їм винні.

Їм прислали биків, цесарок, овець, сушні, люпину та ще копченої скумбрії, тієї знаменитої скумбрії, яку Карфаген вивозив у всі порти. А вояки зневажливо походили довкола чудової худоби, ганячи все, чого так прагнули, пропонували за барана, наче за голуба, трьох кіз цінували як один гранат. Поїдачі нечисті, визвавшись цінувати живність, запевняли найманців, що їх обдурюють. Тоді варвари видобули мечі, погрожуючи різаниною.

Посланці Великої ради записували, за скільки років належало заплатити кожному воякові. Але тепер годі було визначити, скільки наймали вояків, і старійшини жахнулися, з'ясувавши, яку силу грошей треба виплатити. Доведеться продати запаси сільфію, оподаткувати торговельні міста. Тільки ж найманці не ждатимуть; Туніс уже пристав до них; багатії, спантеличені лютуванням Ганнона та докорами його товариша, радили громадянам, що мали знайомих варварів, негайно піти до них у гості та знову прихилити їх до себе солодкими речами. Така довірливість мала б угамувати найманців.

Купці, писарі, робітники з арсеналу цілими сім'ями рушили до варварів.

Вояки впускали до себе всіх карфагенців, але крізь один прохід, такий вузький, що, йдучи по чотири, вони ледве проштовхувались. Спендій, який стовбичив коло загорожі, вимагав, щоб усіх пильно обшукували. Мато стояв навпроти нього і придивлявся до юрби, намагаючись знайти кого-небудь, кого він бачив у Саламбо.

Табір скидався на місто, — стільки було там люду, така була метушня. Дві одмінні юрби мішалися, але не зливались, — одна була в полотняній або вовняній одежі, в повстяних шапках, подібних до соснових шишок, а друга—в панцерах і в шоломах. Серед слуг та крамарів вештались жінки всіляких племен, смагляві, як стиглі фініки, зеленаві, ніби маслини, жовті, неначе помаранчі,— куплені в матросів, підібрані в кублах розпусти, повикрадувані з караванів, захоплені при грабуванні міст, жінки, котрих замучували любовщами замолоду, нівечили биттям на старість, котрі конали по узбочинах доріг між військового спорядження разом із в'ючаками, що їх покидало військо, відступаючи перед ворогом. У кочівницьких жінок метлялася по п'ятах жовта картата одежина з верблюдячої шерсті; кіренаїкські музикантки, з підмальованими бровами, закутані в фіолетові покривала, сиділи на матах, підігнувши під себе ноги, і співали; старі негритьянки з обвислими грудьми збирали на паливо кізяк та сушили його проти сонця; сіракузянки мали в косах оздобу із золотих бляшок, лузітанські жінки були в черепашковому намисті, галльські носили на білих грудях вовчу шкуру; опецькуваті дітлахи, геть покриті нужею, голі та необрізані, били головою перехожих у живіт або, підкравшись ззаду, як ті тигренята, кусали за пальці.

Карфагенці, походжаючи по табору, дивувалися, що там був у всьому такий достаток. Полохливіші геть занепали духом, а решта намагалися приховати свій неспокій.

Вояки плескали їх по плечах, заохочували до веселощів. Угледівши якогось бундючного карфагенця, підбивали його на свої грища. Коли ж метали диска, вони намагалися розчавити йому ногу, а йдучи навкулачки, за першим нападом трошили щелепи. Пращники лякали карфагенців пращами, заклиначі — своїми гадюками, вершники — своїми кінями. А вони, люди мирної праці, на всі ті образи тільки понурювали голови й силкувалися усміхнутись. Дехто, щоб показати свою хоробрість, удавав, ніби хоче стати вояком. їм загадували рубати дрова, чистити скреблом мулів. Убгавши в панцер, котили, як бочку, по табірних доріжках. А коли вони збиралися вертатись до міста, варвари, кумедно викривляючи обличчя, удавали, ніби з горя рвуть на собі волосся.

Деякі варвари, що були не багаті на розум або, вперто взявши собі те в голову, простосердо вірили, ніби всі карфагенці страшенно багатючі, ходили за ними слідом та канючили від'їзного гостинця. Вони зазіхали на все, що їм припадало до вподоби: персні, пояси, сандалі, торочки з одержі, і коли обібраний карфагенець репетував:

"Та я вже нічого не маю! Чого ти ще хочеш?" — вони відповідали: "Твоєї жінки!", а інші: "Твого життя!"

Військові розрахунки було передано воєначальникам, зачитано воякам і остаточно погоджено. Тоді варвари стали допоминатися наметів; їм дали намети. Далі грецькі полемархи почали вимагати чудових панцерів, що їх виробляли в Карфагені. Велика рада ухвалила дати кошти на купівлю тих панцерів. Але ж тоді справедливо було б, наполягали вершники, щоб Республіка відшкодувала їм утрачених коней. Один запевняв, ніби в нього за такої-то облоги загинуло троє коней, другий — ніби позбувся п'яťох у такім-то поході, третій доводив, що його чотирнадцять коней розбилося в проваллях. їм запропонували навзамін гекатомпільських жеребців; вони правили гроші.

Потім варвари почали вимагати, щоб їм виплатили сріблом (срібною монетою, а не шкіряними кружальцями) за все збіжжя, що завинила Республіка, та ще до того призначали ціну, вищу, аніж була в війну; за

кожну мірку заборгованого борошна вимагали в чотириста разів більше, аніж самі платили за мішок пшениці.

Така несправедливість обурювала боржників; проте вони мушили поступитись.

Кінець кінцем представники від вояцтва та посланці Великої ради дійшли згоди і скріпили її присягами генієві — заступникові Карфагена та варварським богам. З чисто східними церемоніями та пишномовністю вони перепрошували і власкавлювали одні одних. Далі вояки на знак приязні стали домагатися покарання тих зрадників, які підбурили їх проти Республіки.

Карфагенці вдавали, ніби не розуміють їх. Варзари заявили навпростець, що прагнуть Ганнонової голови.

Вони по кілька разів на день виходили з табору. Походжали попід мурами. Гукали, щоб їм кинули суфетову голову, підставляли поли, щоб упіймати її.

Велика рада, може б, і поступилася, якби не ще одна вимога, найобразливіша з усіх: вони зажадали, щоб за найманських ватажків повидавали тих дівчат із найзнатніших родин, котрих вони собі вподобають. Була то Спендієва вигадка, і багато найманців дивилося на те, як на річ звичайну і легко здійсненну. Але таке зухвале бажання породичатися із знатними пунійцями до краю обурило карфагенців, і вони рішуче заявили, що більше не дадуть анічогісінько. Тоді варвари почали кричати, що їх обдурено і якщо за три дні їм не виплатять грошей, вони самі прийдуть по них до Карфагена.

Віроломство найманців не було аж таке велике, як то думали їхні вороги. Гамількар не скупився їм на великі обіцянки, хай і невиразні, але дуже врочисті. Отож найманці, приїхавши до Карфагена, могли сподіватися, що їм віддадуть місто і вони поділять між собою всі його

скарби, а побачили, що їм нелегко буде домогтися навіть своєї платні, і їхня надія звеличитись розвіялася так само швидко, як і надія забагатіти.

Хіба Діонісій, Пірр, Агафокл та Александрові воєначальники не явили прикладу дивних військових удач? Ідеал Геркулеса, якого хананеяни ототожнювали з Сонцем, сяяв яскравим взірцем на вояцькому обрії. Відомо, що прості вояки, бувало, досягали царської корони, і чутки про падіння імперій заохочували до найзухваліших мрій галлів у дубових лісах та ефіопів серед їхніх пісків. А були й люди, завжди готові пожитися коштом чужої хоробрості; і злодії, вигнані зі свого племені, батьковбивці, що тинялися по шляхах, блюзніри, що втікали від божого гніву, всі голодні, всі, хто пустився на одчай душі, потягнулися до порту, де карфагенські наймачі вербували їх до війська. Звичайно Карфаген виконував дані обіцянки. Проте на цей раз невтримна скнарість призвела його до ганьби та небезпеки. Нумідійці, лівійці і вся Африка очікували, як би кинутись на Карфаген. Тільки море зосталось вільне. Та й там чигали на нього римляни; як та людина, з усіх боків оточена душогубами, Карфаген відчував довкола смерть.

Мусили звернутись до Гіскона. Варвари погодились на його посередництво. Якось уранці вони побачили, як портові ланцюги опустилися, потім три плоскодонні барки пропливли Тенійським каналом і ввійшли в озеро.

На першій, на носі, помітили Гіскона. Позаду нього, висока, як той катафалк, стояла величезна скриня, оправлена кільцями, що звисали, ніби вінки. А там показалаась юрба товмачів з волоссям, зачесаним, як у сфінксів, і витатуйованими на грудях папугами. Далі їхали приятелі та раби, всі беззбройні; було їх так багато, що тиснулися один до одного плечима. Три довгі барки, повнісінькі вщерть, підпливали до берега, а військо дивилося й, радісно гукаючи, вітало їх.

Тільки-но Гіскон ступив на берег, вояки побігли назустріч. Він наказав спорудити йому з лантухів щось на зразок помосту і заявив, що не поїде,

доки сам не побачить, що всім виплатили сповна. Вибухнули оплески; довго він не міг промовити ні слова.

Потім Гіскон почав ганьбити вчинки і Карфагена, і варварів, звалюючи вину на кількох підбурювачів, які нагнали страху на Карфаген. Найкращим, мовляв, свідченням його добрих намірів є те, що до них послано саме його, одвічного Ганнонового супротивника. Хай вони й гадки собі не мають, ніби карфагенці такі нерозважливі, щоб дратувати хоробрих вояків, або такі невдячні, щоб заперечувати їхні заслуги. І Гіскон заходився видавати воякам платню, почавши з лівійців. А що подані рахунки були фальшиві, то він і не дивився на них.

Вояки підходили окремими племенами, показуючи на пальцях кількість відслужених років; по черзі кожного на лівій руці значили зеленою фарбою; писарі брали пригорщами гроші з відчиненої скрині, а інші пробивали кинджалами дірки в олов'яній пластинці.

Аж ось підійшов чоловік, ступаючи важко, неначе віл.

Підійди ближче,— мовив суфет, маючи на нього якусь підозру.— Скільки років ти прослужив?

Дванадцять років,— відповів лівієць.

Гіскон помацав йому нижню щелепу: від підборідника шолома за довгі роки там завжди виростало два мозолі; їх називали "ріжками", і "Він має ріжки" означало: "Він ветеран".

— Злодюго! — крикнув суфет.— Чого бракує тобі на підборідді, ти маєш, певне, на плечах! — І, розірвавши його туніку, він оголив спину, вкриту кривавими болячками. Це був гіппозарітський хлібороб. Зняв ся крик; йому відтяли голову.

Коли настала ніч, Спендій пішов і розбудив лівійців.

— Лігури, греки, балеарці, люди з Італії, діставши платню, відразу подадуться на свою батьківщину. А ви зостанетеся в Африці, розпорошені поміж своїми племенами і зовсім беззахисні. Отоді вже Республіка помститься на вас. Тож стережіться! Пильуйте, щоб військо не розходилося. Невже ви повірили отим теревенням? Обидва суфети змовилися. Гіскон вас душив. Згадайте острів Кісток і Ксантіппа, якого вирядили назад до Спарти на трухлявій галері!

Що ж нам робити? — питали лівійці.

Поміркуйте! — відповів Спендій.

Два наступні дні платили людям із Магдали, з Лептіса й Гекатомпії. Спендій став намовляти галлів:

— Платять лівійцям, тоді виплатять грекам, далі балеарцям, азіатам і всім іншим. А вас тут небагато, вам нічого не дадуть. Не бачити вже вам рідного краю. Жодного корабля не матимете. Повбивають вас, щоб харчів не переводили.

Галли рушили до суфета. Автаріт, якого Гіскон поранив у Гамількаровому саду, взявся розпитувати. Раби випхали його, і він пішов геть, запрягнувшись помститися.

Тих вимог і скарг було дедалі більше та більше. Настирливіші проштовхувалися до суфета в шатро; щоб розжалобити, хапали його за руку, змушували обмацувати їхні беззубі роти, худючі руки, шрами від ран. Ті, котрим ще не заплатили, сердилися, а хто дістав належне, вимагав платні ще й за коней; бродяги та вигнанці, взявши у вояків зброю, запевняли, що їх забуто. Щохвилини валив люд, неначе його вихром наносило; намети тріщали, валилися. Товпище, затиснене між табірними валами, з галасом ринуло від брам до середини табору. Коли ж те ревище ставало нестерпне, Гіскон спирався ліктем на берло зі

слонової кості, сидів непорушно й дивився на море, уп'явши пальці в бороду.

Мато часто відходив убік, щоб порадитись із Спендієм; потім знову ставав навпроти суфета, і Гіскон увесь час відчував, як пронизували його, немов дві вогняні стріли, очі Мато. Кілька разів через голови кидали вони один одному образливі слова, та серед гамору ні той, ні той не могли нічого розібрати. Тим часом виплата тривала далі, і суфет примудрявся обходити всі перешкоди.

Греки прискіпувалися, чому гроші неоднакові. Гіскон зумів так їм усе пояснити, що вони пішли, не ремствуючи. Негри вимагали білих скойок, що їх у Центральній Африці вживають замість грошей. Він запропонував послати по скойки до Карфагена; тоді, як і всі інші, вони погодились узяти гроші.

Але балеарцям було обіцяно щось краще — ніби їм платитимуть жінками. На таку вимогу суфет відповів, що для них чекають на цілий караван незайманих дівчат; тільки ж то не близький світ, треба місяців із шість почекати. А коли вони наберуться тіла, їх натруть бензоєм і відішлють на кораблях у балеарські порти.

Зненацька Зарксас, знову дужий і вродливий, стрибнув, як штукар, на плечі своїм друзям.

— Чи не закупив ти їх, бува, для мертвяків? — вигукнув він, показуючи на Хамонову браму в Карфагені.

Під останніми сонячними променями брама сяjala, вся згори донизу окута мідними плитами. Варварам здавалося, що вони бачать на ній криваві патьоки. За кожним разом, як Гіскон брався говорити, юрба знову й знову зчиняла крик. Нарешті він зійшов неквапливою ходою з помосту й зачинився в наметі.

Коли він вийшов на світанні, товмачі його, що спали біля намету, не ворухнулись; вони лежали горілиць посинілі, з осклянілими очима й висолопленими язиками. Білувата слизь текла з ніздрів, і тіла були вже задубілі, ніби позамерзали вночі на холоді. В кожного на шиї виднів тонкий комишевий зашморг.

Відтоді заколоти не вщухали. Винищення балеарців, про яке розповів Зарксас, роздмухувало сіяну Спендієм недовіру. Найманці забрали собі в голову, що Республіка тільки й дивиться, як би їх обдурити. Треба цьому покласти край! Обійдуться й без товмачів! Зарксас, обмотавши пов'язкою голову, співав вояцьких пісень. Автаріт вимахував великим мечем. Спендій кого нацьковував, кому тицяв до рук кинджал. Дужчі намагалися самі забрати свою платню, а сумирніші стояли за те, щоб виплачувано далі. Тепер ніхто вже не скидав зброї, і гнів усіх найманців вилився в загальну ненависть проти Гіскона. Дехто вибирався на поміст і ставав поруч із ним. Поки кричали та шпетили його, всі терпляче слухали, а тільки хто хоч словом заступався, його зразу побивали камінням або з-за спини одним махом стинали мечем голову. Купа лантухів стала червоніша за жертovníк.

Найстрашніші ставали варвари після їжі, понапивавшись вина. Вино в пунійському війську — то була заборонена втіха, за яку карали смертю, і вони, показуючи піднятими келихами в бік Карфагена, кепкували з дисципліни. Тоді верталися до рабів, що стерегли гроші, і знов починали вбивати. Слово "бий", що в кожній мові звучить інакше, розуміли всі.

Гіскон добре знав, що рада покинула його напризволяще, однак, незважаючи на її невдячність, не хотів знеславити Карфаген. Коли найманці нагадали йому про обіцяні їм кораблі, він запрягся Молохом, що сам, на власні кошти придбає їм кораблі, і, зірвавши з шиї синє намисто, кинув його в натовп як заставу.

Тоді африканці стали вимагати збіжжя, посилаючись на обіцянки Великої ради. Гіскон розгорнув рахунки сиситів, писані фіолетовою

фарбою на овечих шкурах. Він зачитував список усього, що привозили до Карфагена, місяць за місяцем, день за днем.

Раптом він затнувся, широко розплющив очі, ніби вгледів між тими цифрами собі смертний вирок.

Та й справді, старійшини попідроблювали цифри, і хліб, проданий під час війни, в годину найважчої скрути, значився там у такій низькій ціні, що й сліпий не повірив би тому писанню.

— Кажи! — кричали варвари.— Голосніше! Ага! То він вигадує, що б його збрехати, падлюка. Не вірте йому!

Якусь мить він вагався. Потім узявся читати далі.

Вояки, не підозрюючи, що їх обдурюють, вірили сиситським рахункам. Вони побачили, яка велика сила всякого добра в Карфагені, і їх узяли люті заздрощі. Варвари потрощили сикоморову скриню; вона була на три чверті спорожнена. Бачивши, як багато виймали з неї грошей, вони сподівалися, що ніколи не вичерпають тієї скрині, і тепер подумали, що Гіскон приховав гроші в наметі. Вони повилазили на купу лантухів. Верховодив ними Мато. І коли стали кричати: "Грошей! Грошей!", то Гіскон відповів:

— Хай вам дає гроші ваш заводій!

Він мовчки дивився на них великими жовтавими очима,— довгобразий, блідіший за свою білу бороду. Стріла, зачепившись пір'ям, стриміла в нього над вухом у широкому золотому кільці, і кров струмочком стікала з тіари йому на плече.

На знак Мато всі кинулись до Гіскона. Він розвів руки; Спендій, зв'язавши петлю, стягнув йому зап'ястки; хтось інший повалив його, і він зник у безладному натовпі, що ринув на лантухи.

Найманці рознесли Гісконів намет. Вони знайшли там тільки домашні речі; потім, геть усе перебравши, натрапили на три зображення Таніти, та ще побачили загорнений в мавпячу шкурку чорний камінь, що впав із місяця.

Чимало карфагенців самохіть поїхали з Гісконом до табору. То були знатні люди, всі ті, що стояли за війну.

Варвари повитягали їх з наметів і вкинули в яму для нечистот. Оперезавши ланцюгами, прикували їх до грубих стовпів і подавали їм їжу на вістрях списів.

Автаріт, наглядаючи за ними, лаяв їх брутальними словами, а вони, не тямлячи його мови, не озивалися; і галл час від часу кидав на них каміння, цілячи в лице, щоб вони кричали.

Та вже наступного дня якась ніби млявість пойняла військо. Тепер, коли варвари зігнали свою лють, їх охопив неспокій. Мато ходив, мов неприкаяний. Він, як йому здавалося, поглумившись з карфагенців, образив Салам-бо. Так ніби ці багатії були її підданцями. Вночі він сідав над тією ямою, і в їхньому стогоні йому вчувався ніби той голос, яким було сповнене його серце.

Тим часом усі почали звертати вину на лівійців, бо тільки вони самі дістали платню. Та в той час, коли стала прокидатися національна ворожнеча та особиста ненависть, вони відчували, яка в тому небезпека. Страшна відплата впала б на них за все те, що вони накоїли. Отже, треба було відвести від себе помсту карфагенців. Наради, промови точилися без кінця й краю. Кожен говорив, ніхто нікого не слухав, а Спендій, звичайно такий балакучий, на всяку раду тільки хитав головою.

Якось увечері він ніби байдуже запитав у Мато, чи є у місті криниці.

— Нема жодної,— відповів Мато. Назавтра Спендій потяг його на берег озера.

Мій пане! — мовив колишній раб.— Якщо серце твоє не знає страху, я проведу тебе до Карфагена.

Як? — запитав той, ледве зводячи дух.

Заприсягнися, що виконуватимеш усі мої накази, ітимеш слідом за мною, немов тінь.

Тоді Мато, піднявши руку до планети Хабар, гукнув:

— Танітою присягаюся! Спендій вів далі:

— Завтра, як зайде сонце, чекай на мене під акведуком між дев'ятою й десятою аркадою. Візьми з собою кайло, шолом без пір'я та шкіряні сандалі.

Акведук, про який говорив Спендій, перетинав навкіс увесь перешийок; це була славетна споруда, що її згодом збільшили римляни. Хоч як погордливо дивився Карфаген на інші народи, проте сам заповідливо перейняв від них отой новий винахід, як, зрештою, і Рим перейняв пунійську галеру. Поставлені один на одного п'ять ярусів приземкуватих арок з контрфорсами внизу та лев'ячими головами вгорі сягали західної частини Акрополя, а там, заглибившись під місто, тримали на собі цілу річку, що ринула в мегарські цистерни.

В призначену пору Спендій зустрівся там із Мато. Він прив'язав до кінця мотузки щось подібне до гака, потім, розкрутивши його, метнув на мур, гак зачепився, і вони один за одним стали дертися догори.

Та коли вибралися на другий ярус, скільки вони не закидали гак, він щоразу падав назад; щоб знайти якусь розколину, мушили йти краєчком

виступу. Одначе за кожним ярусом він дедалі вужчав; як на те, ще й мотузка розтягувалась. Кілька разів вона трохи не ввірвалась.

Нарешті вони дісталися до плескатої покрівлі. Спендій раз у раз присідав і обмацував каміння.

— Ось тут! — сказав він.— Візьмімось!

За допомогою кайла, що приніс Мато, їм пощастило підважити одну плиту.

Вони побачили вдалині загін вершників, що мчали на незагнущаних конях. Золоті браслети поблискували в широких згортках їхніх плащів. Попереду скакав чоловік у шоломі, оздобленому страусовим пір'ям, тримаючи по спису в кожній руці.

Нар-Гавас! — вигукнув Мато.

Велике диво! — відповів Спендій і вскочив у той отвір, що був під виваженою плитою.

Мато за його наказом силкувався зрушити одну з кам'яних брил. Та йому не було де обіпертися ліктями.

— Ми повернемося сюди,— сказав Спендій.— Іди вперед.

Вони відважно зійшли всередину водогону.

Води було по пояс. Течія збивала з ніг. Вони хиталися і незабаром змушені були плисти. А що канал був вузький, то їх раз у раз кидало об стіни. Вода сягала трохи не верхніх плит; вони пообдирали собі обличчя. Згодом їх підхопила течія. Задушливе, як у склепі, повітря стискало груди; позакривавши руками голови й стуливши коліна, вони

повитягувались і, напівживі, важко дихаючи, летіли в темряві, неначе стріли. Зненацька все перед ними почорніло, швидкість потоку подвоїлась. Обидва кудись шубовснули.

Виринувши на поверхню, вони кілька хвилин трималися горілиць і жадібно ковтали повітря. Аркади, одна

по одній, відкривалися серед широких мурів, що розмежовували водозбори. Вони були повні, і суцільна водяна гладінь простиралася на всю довжину цистерн. З дугастого склепіння крізь душники пробивалося бліде світло, стелями по воді білясті кружала, а навколишня темрява, зовсім непроглядна коло стін, відсувала їх безконечно далеко. Від найменшого шереху розлягалась гучна луна.

Спендій та Мато пустилися далі і, пропливаючи попід аркадами, перетяли кілька водозборів підряд. Обабіч простягалися ще два рівнобіжні ряди басейнів.

Вони збилися з дороги, кружляли, верталися назад. Нарешті відчули щось тверде під ногами. То був кам'яний поміст галереї, що йшла вподовж цистерн.

Тоді, ступаючи дуже обережно, вони заходились обмацувати стіну, щоб знайти вихід. Але ноги ковзалися, і вони падали в глибокі водозбори, виборсувались, знову надали і відчували страшенну втому, ніби в тій воді у них порозм'якали руки й ноги. Очі їхні стулялися; вони вже конали.

Спендій ударився рукою в ґрати. Разом із Мато він став їх торгати, і ґрати подалися; вони опинилися на східцях, які вели вгору до бронзових дверей. Вістрям кинджала відсунули засув, що відчинявся знадвору,— і відразу ринуло на них свіже повітря.

Ніч була сповнена тиші, і небо здавалося безмірно високим. Понад мурами зводились купи дерев. Все місто спало. Сторожові вогники блимали, як мандрівні зорі.

Спендій, просидівши три роки в ергастулі, ледве пам'ятав ці квартали. Мато гадав, що, йдучи до Гамількарокого палацу, спершу треба взяти ліворуч і перейти Мап-пали.

— Ні,— мовив Спендій,— веди мене до храму Таніти.

Мато поривався щось сказати.

— Пригадай! — сказав колишній раб і, піднявши руку, показав йому планету Хабар, що сяяла в небі.

Мато мовчки повернув на Акрополь.

Вони поплазували вздовж кактусових живоплотів, що тяглися понад доріжками. Вода стікала з них у пилюку. В намоклих сандалях ступали м'яко, тихо. Очима, що горіли, як смолоскипи, Спендій за кожним кроком нишпорив по кущах. Він ішов позаду Мато, тримаючи руки на двох кинджалах, що носив під пахвами на ремінних пасках.

V

ТАНІТА

Вийшовши із садів, Мато і Спендій натрапили на мегарську огорожу, але невдовзі знайшли в грубих мурах пролом і прокралися на той бік.

Місцевість слалася спадисто, утворюючи щось ніби широкий вибалок. Довкола був голий простір.

— Вислухай мене,— мовив Спендій,— і, найперше, нічого не бійся... Я виконаю свою обіцянку...

Він змовк і замислився, ніби добираючи слова.

— Пригадуєш, коли сходило сонце, я на терасі Саламбо показував тобі Карфаген? Тоді ми були дужі, але ти й слухати не хотів!..

Потім почав урочисто:

— Мій владарю, є в Танітиному храмі таємниче покривало, що впало з неба, ним оповита богиня.

— Знаю,— сказав Мато. Спендій мовив далі:

— Воно священне, бо воно частка богині. Боги витають там, де є подoba їхня. Тим-то й могутній Карфаген, що має це покривало.

Тоді, нахилившись йому до вуха, сказав:

— Я привів тебе сюди, щоб його викрасти! Мато відсахнувся з жаху.

Геть! Шукай когось іншого! Я не хочу помагати в такому гидкому лиходійстві!

Але ж Таніта твій ворог,— мовив Спендій,— вона переслідує тебе, ти гинеш від її гніву. Пометися їй. Вона скориться перед тобою. Ти станеш майже безсмертний і нездоланий.

Мато схилив голову. Спендій вів далі:

— Нас розіб'ють. Військо само себе винищить. Нема надії ні на втечу, ні на допомогу, та й не простять нас! Якої б то кари богів мав ти боятися,

коли в руках твоїх буде їхня сила? Невже тобі більше хочеться, переможеному, ганебно сконати десь під кущем або зазнати наруги від карфагенців і живцем згоріти на вогнищі? Владарю мій, настане той день, коли ти ввійдеш у Карфаген, оточений юрбою жерців, що цілуватимуть твої сандалі, а якщо й тоді буде тягарем тобі Танітине покривало, ти від несеш його назад до храму. Іди за мною! Заберемо його!

Страшна спокуса шарпала Мато. Йому хотілося заволодіти покривалом, не вчинивши блюзнірства. А може,

є спосіб, думав собі, здобути могутність отого покривала, не викрадаючи його? Він не зважувався йти до кінця за своєю думкою і зупинявся на тій межі, звідки починалося найстрашніше.

— Ходім! — сказав Мато, і вони, поспішаючи, мовчки пішли вперед.

Дорога тепер підіймалася вгору; будинки стояли ближче один до одного. Спендій і Мато блукали в темряві вузькими вуличками. Рогожане лахміття, що запинало двері, билось об стіни. На одному майдані перед купою накошеної трави ремиґали верблюди. Далі пройшли галерею, оповиту зеленню. Загавкали собаки. Несподівано вони вийшли на відкритий простір і пізнали східний бік Акрополя. Внизу Бірси темніло довге громаддя: то був Танітин храм — скупчення статуй, садів, дворів та переддвір'їв, оточених низьким муром із насухо складених кам'яних плит. Спендій і Мато перелізли через мур.

За цією першою огорожею ріс платановий гай, що мав захищати від чуми та всілякої пошесті з повітря. Подекуди стояли ятки, де вдень торгували маззю для винищення волосся, парфумами, одягом, пиріжками, що мали форму місяця; продавалися там і фігурки богині та маленькі храми, вирізьблені з алебастрової брили.

Вони йшли сміливо, бо в ті ночі, коли місяць не показувався на небі, в храмі не справляли ніяких обрядів. Одначе Мато ступав тихіше; він зупинився перед трьома східцями з чорного дерева, що вели до другої огорожі.

— Вперед! — мовив Спендій.

Гранатові та мигдалеві дерева, кипариси і мирти, нерухомі, ніби вилиті з бронзи, чергувалися в певному порядку. Під ногами хрускотіли голубі камінці, що встеляли доріжку, а розквітлі троянди, нависаючи над нею, накривали всю алею склепінням. Вони дійшли до овального отвору, заплетеного ґратами. Мато, якого страхала ота могильна тиша, сказав:

Це отут змішують солодкі води з водами гіркими.

Все це я бачив,— відказав колишній раб,— у Сирії, в місті Мафугу.

Піднявшись по шести срібних східцях, вони пробралися за третю огорожу. Там стояв посередині величезний кедр. Нижні віти його були геть усі завішані стрічками та намистом, що їх поначіплював побожний люд.

Вони ступили ще кілька кроків, і перед ними постав фасад Танітиного храму.

Два довгі портики, архітрави яких опиралися на низькі пілястри, тяглись обабіч чотирикутної вежі з плескатою покрівлею, оздобленою серпом місяця. По кутках портиків та вгорі з чотирьох рогів вежі куріли у вазах пахощі. Витесані з каменю плоди гранатів і колоквінтів обтяжували капітелі. Плетиво ліній, ромби, разки перлів чергувалися по стінах, а загорожа із срібного філіграну охоплювала широким півколом бронзові східці, що спускалися від дверей.

При вході, поміж золотим та смарагдовим стовпом, зводився кам'яний конус; проходячи повз нього, Мато поцілував себе у праву руку.

Притвор храму був дуже високий; в склепінні зяяло безліч отворів; піднявши голову, можна було бачити зорі. Довкола, попід стінами, стояли комишеві кошики, ущерть натоптані бородами й чубами — дарунками юнаків, що досягли повноліття,— а посеред круглого притвору виступала з кам'яного лона, оздобленого вирізьбленими персами, жіноча постать. Опасиста й бородата, з опущеними повіками, жінка ніби посміхалася, схрестивши руки на великому животі, що його до блиску відполірували поцілунками юрми молільників.

Потім вони опинилися знову на вільному повітрі в поперечному коридорі, де стояв невеликий жертovníк, приставлений до дверей із слонової кості. Заходити туди було невільно: самі тільки жерці могли відчиняти ті двері, бо те місце в храмі було не для молільників, а являло особливу оселю богині.

— Наші заміри нездійсненні! — сказав Мато. — Цього ти не зважив. Вертаймось!

Спендій оглядав стіни. Він хотів здобути покривало, сподіваючись не на його силу (Спендій вірив тільки в оракула), а на те, що карфагенці, втративши його, занепадуть духом. Щоб знайти якийсь вихід, вони обійшли храм іззаду.

Поміж фісташкових дерев видніли різні на вигляд будиночки. Подекуди бовваніли кам'яні фалоси; великі олені блукали спокійно, вряди-годи наступаючи ратицями на опалі соснові шишки.

Спендій і Мато пішли назад поміж довгих рівнобіжних галерей. Обабіч були повідчинювані навстіж невеличкі келії. На їхніх кедрових колонах зверху донизу висіли тамбурини й кімвали. Перед келіями, простяглись на матах, спали жінки. Від їхніх лиснючих тіл, натертих мастями, віяло

пахощами прянощів та згаслих кадильниць. Вони були так рясно потатуйовані, так густо нарум'янені й насурмлені, стільки мали на собі намиста й перснів, аж, не бачивши, як здіймаються їхні груди, можна було подумати, що то на землі лежать справжні ідоли. Лотоси росли довкола фонтана, де плавала риба, така сама, як у Саламбо; низом, по храмових мурах, вився виноград із скляними лозами та смарагдовими гронами, і промені від коштовного каміння, пробиваючись поміж розмальованими колонами, грали на сонних обличчях жінок.

Мато задихався в гарячому повітрі, яким пашіли кедрові стіни. Всі ті символи запліднення, ті пахощі, той блиск, той дух приголомшували його. Крізь містичне засліплення думки його линули до Саламбо. Вона зливалася з самою богинею, і від того кохання його, як пишний лотос на глибокій воді, розцвітало ще буйніше.

Спендій підраховував, скільки б він заробив колись грошей, торгуючи цими жінками, і, поглядаючи метким оком, мимохідь прикидав, скільки важать золоті намиста.

Звідси також не можна було проникнути до храму. Вони вернулися до притвору. Тим часом як Спендій роздивлявся, всюди нишпорив, Мато, впавши ниць перед дверима, молився Таніті. Він благав, щоб вона не допустила того блюзнірства. Намагався змилосердити її ласкавим словом, ніби розгнівану людину.

Спендій помітив вузенький отвір над дверима.

— Вставай! — мовив він до Мато і звелів йому підійти впритул до стіни. Тоді, ставши однією ногою йому на руку, а другою на голову, дотягнувся до вузького душника і зник у ньому. Невдовзі Мато почув, що на плечі йому впала вузлувата мотузка, якою Спендій був обмотався, перше ніж спуститися в цистерну. Пнучись по ній обома руками, він незабаром опинився біля Спендія, у великій залі, повній темряви. Такий замах здавався чимось надзвичайним. Святина тому й охоронялася не

досить пильно, що його вважали за щось неможливе. Страх певніше за будь-які мури захищав святиню. Мато на кожному кроці чекав смерті.

Однак в тій темряві блимало світло; вони підійшли ближче. То був світильник із скойки, що миготів на підніжжі статуї в кабінському головному уборі. Діамантові диски вкривали її голубі шати, а ланцюги, що йшли під кам'яні плити, приковували за п'яти до підлоги. Мато мало не крикнув.

— А, ось вона! Ось вона! — прошепотів. Спендій узяв світильника, щоб присвітлити.

— Який же ти безбожник! — промурмотів Мато. А проте пішов за ним.

В сусідній залі, до якої вони вступили, не було нічого, крім чорного малювання, що зображувало іншу жінку, її ноги займали стіну до самого верху; тулуб тягся на всю стелю. З пупа звисало на шнурку величезне яйце; вона перекидалась аж на протилежну стіну донизу головою, сягаючи гострими пальцями кам'яної підлоги.

Щоб пройти далі, вони відхилили заслону, та потягнув вітер і згасив світильник.

Тоді вони пішли навпомацки, блукаючи в складному плетиві закапелків. Аж несподівано відчули під ногами щось на диво м'яке. Потріскуючи, розсипалися іскри; вони ступали ніби крізь вогонь. Спендій помацав підлогу й догадався, що вона вся вистелена рисячими шкурами. Потім їм здалося, ніби мокрий, грубий мотуз, холодний і липкий, ковзнув у них поміж ногами. Крізь отвори в стінах пробивалося тоненьке бліде проміння, і вони йшли на це непевне світло. Раптом вони помітили велику чорну змію; вона шугнула вперед і зникла.

— Тікаймо! — скрикнув Мато.— Це вона! Я чую її, вона йде сюди.

— Та ні! — відповів Спендій.— Храм порожній. Нараз сліпуче світло змусило їх опустити додолу очі.

Вони побачили довкола силу-силенну всіляких тварин; виморені, задихані, з випущеними пазурами, клубочились ті почвари, пнучись одна на одну в незбагненному сплетінні, що завдавало жаху. Змії мали ноги, бики були з крилами, риба з людськими головами пожирала плоди, в пащах крокодилів розцвітали квіти, а слони, попідіймавши хоботи, гордовито ширяли в небесній блакиті, немов орли. В страшному напруженні рухались їхні кінцівки,— одним бракувало їх, інші мали надміру багато. Висолоплюючи язики, вони ніби спускали дух. Було тут скупчено всі форми життя, так наче його зародки вийшли з одного лона, що носило їх у собі і несподівано розірвалося за цими стінами.

Дванадцять куль з голубого кришталю були розташовані колом по всій залі; підтримували їх схожі на тигрів почвари. Очі в них були вирячені, як у слимаків, і, вигинаючи дебели круп, вони тяглися головами туди, де на колісниці з слонової кості сяяла наймогутніша Раббетна, всеплодюща, остання із створених уявою істот.

Луска, пір'я, квіти й пташки сягали її пояса. Замість сережок з її вух звисали срібні кімвали, що торкалися щік. Великі очі дивилися пильно, а посеред чола горів іскристий камінь у формі сороміцького символу, що освітлював усю залу, відбиваючись над дверима у дзеркалах із червоної міді.

Мато ступив крок; під ногою в нього зрушилась кам'яна плита, і раптом усі кулі закрутилися, почвари заревли, полинула музика, мелодійна й грімка, як гармонія планет. Бентежна Танітина душа розливалася бурхливим потоком. Здавалося, богиня підведеться й розкриє обійми, велика, на весь храм. Аж раптом страхіття постуляли пащі, і кришталеві кулі перестали крутитись.

Ще якусь хвилину тремтіли в повітрі скорботні звуки і нарешті згасли.

— А де ж покривало? — мовив Спендій.

Його ніде не було видно. Де ж воно могло бути? Як його знайти? А що, коли жерці його заховали? Мато відчував, як у нього рвалося серце, віра його ніби похитнулась.

— Сюди! — шепнув Спендій.

Його вело натхнення. Він потягнув Мато за Танітину колісницю, де щілина, з лікоть завширшки, прорізувала стіну від стелі до підлоги.

Вони забралися до маленької круглої зали, такої високої, що вона здавалася порожнявою в колоні. Посередині лежав великий чорний камінь, напівкруглий, неначе тамбурин; на ньому палав вогонь; позаду стримів ебеновий конус із головою та двома руками.

Далі за ним видніло щось ніби хмара з мерехтливими зорями; в глибині її завоїв маячили постаті: Ешмун із кабірами, кілька таких самих почвар, як вони вже бачили, священні тварини вавілонян та ще інші, яких вони не знали. Все те слалось, як плащ, униз від лиця ідола, тяглося по стінах догори, чіплялося за них краями, водночас синє, як ніч, жовте, як ранкова зоря, пурпурове, як сонце, мінливе, прозоре, блискуче й легке. То було богинине покривало, священний заїмф, що його ніхто не смів бачити.

Вони обидва зблідли.

— Бери його! — промовив нарешті Мато.

Спендій не вагався; впершись ногою в ідола, він смикнув покривало, і воно спустилося додолу. Мато торкнувся до нього рукою, тоді, просунувши голову крізь отвір, оповився ним і розставив руки, щоб краще його роздивитись.

— Ходім! — сказав Спендій.

Мато, втупивши очі в підлогу, стояв і важко дихав. Раптом вигукнув:

— А що, якби я пішов до неї? Не страшна мені тепер її краса. Що вона може мені зробити? Адже я тепер біль ший, ніж людина! Я пройду крізь вогонь, по морю йтиму! Мене пориває могутня сила! Саламбо! Саламбо! Я твій володар!

Голос його гримів. Спендієві здавалося, що Мато став вищий і ніби якийсь інший.

Враз почулися кроки — хтось наближався. Відчинилися двері, і з'явився чоловік. То був жрець у високому ковпаку, з витріщеними очима. Він не встиг і пальцем поворухнути, як Спендій накинувся на нього, обхопив його обіруч і вгородив у живіт обидва кинджали. Голова гупнула на кам'яні плити.

Нерухомі, як і той труп, вони якусь хвилю стояли, прислухаючись. Тільки шум вітру долинав крізь прочинені двері.

Ті двері вели до вузького проходу. Спендій рушив туди, Мато пішов слідом за ним, і незабаром вони опинилися в третій загорожі між боковими портиками, де були житла жерців.

Поза келіями мав би знайтись коротший шлях. Вони квапились.

Спендій сів навпочіпки біля фонтана й помив закривавлені руки. Жінки спали. Вилискував смарагдовий виноград. Вони подалися далі.

Хтось попід деревами біг за ними, і Мато, що ніс покривало, відчув, як за нього кілька разів тихенько смикнули. То був великий павіан — один із тих, що жили на волі за мурами храму. Він, ніби збагнувши цю крадіжку, чіплявся за покривало. Проте вони не зважувалися ударити його, боячись

іще гучнішого реву. Павіан швидко припишк і, звисивши довгі руки, похитуючись усім тулубом, поплентався поруч із ними. Згодом, біля огорожі, він одним стрибком шаснув на пальму.

Вибравшись за останню огорожу, вони попростували до Гамількарового палацу: Спендій розумів, що втримувати Мато — марні зусилля.

Вони пішли Кожум'яцькою вулицею, проминули Мутумбальський майдан, Овочевий ринок і Сінасінське перехрестя. На розі одної вулиці від них відсахнувся якийсь чоловік, злякавшись блиску, що розсіював темряву.

— Сховай заїмф! — мовив Спендій.

По дорозі траплялися ще люди, але не звертали на них уваги.

Нарешті вони впізнали мегарські будівлі.

Маяк, поставлений далі за Мегарою на вершині прибережної скелі, освітлював небо великою червоною загравою, і тінь від палацу з нагромадженими терасами падала на сади, ніби страхітлива піраміда. Вони пролізли крізь юбовий живопліт, обтинаючи кинджалами гілки.

Всюди збереглися сліди найманського бенкету. Паркани були поламані, вода в канавах повисихала, двері в ергастулі стояли відчинені навстіж. Нікого не видно було ні коло кухонь, ні коло льохів. Вони дивувалися з тієї тиші, яка тільки вряди-годи порушувалася хрипким зітханням слонів, що топталися в путах, і тріскотінням вогню на маяку, де палало гілля алое.

Мато знову й знову казав:

— Де вона? Я хочу її побачити. Веди мене!

— Це безглуздя,— відповідав Спендій.— Вона зчинить крик, позбігаються раби, і ти загинеш,— не врятує тебе твоя сила!

Так дійшли до сходів із галерами. Мато глянув догори, і йому здалося, що аж ген там, на самому верху, мерехтить вогник, променистий і лагідний. Спендій хотів був його втримати, але Мато метнувся на сходи.

Коли він знову опинився у тих місцях, де побачив її вперше, дні, що минули відтоді, одразу зблідли, розтанули. Здавалося, вона щойно співала, проходячи поміж столами. Тоді раптом зникла, і з того часу він усе підіймається по цих сходах. Небо в нього над головою було в огні. Море заповнювало обрій. З кожним кроком безмежний простір довкола нього ширшав, а він усе йшов нагору з тією дивовижною легкістю, яку, буває, відчуваєш уві сні.

Шелестіння покривала, що черкалося об кам'яні плити, нагадувало йому про нову його могутність; від надміру сподівань він сам не знав, що робити; така непевність бентежила його.

Час від часу він припадав лицем до квадратних вікон у зачинених покоях і йому здавалося, ніби в деяких бачить поснулих людей.

Останній найменший поверх зводився над терасами, мов наперсток. Мато повільно обійшов його.

Молочне світло пробивалося крізь талькові пластинки, що затуляли невеличкі отвори в стінах; симетрично розташовані, вони скидалися в темряві на разки коштовних перлів. Мато впізнав червоні двері з чорним хрестом. Серце в нього закалатало дужче. Хотілося втекти. Він штовхнув двері, вони відчинились.

Засвічена лампа, що формою нагадувала галеру, висіла в глибині кімнати, і три жмутки проміння, падаючи із срібного кіля, тремтіли на

високих панелях, укритих червоним малюванням по чорних смугах. Стеля складалася з позолочених балок, оздоблених аметистами й топазами, вправленими в просвердлені сучки. Від однієї до другої поздовжньої стіни простягалася низеньке ліжко з білих пасів. А коло нього з подібних до скойок дугастих ніш, видовбаних у стінах, звисала додолу якась жіноча одежа.

Овальний басейн був обведений оніксовою приступкою. Біля басейну, обіч алебастрового дзбана, стояли гарненькі пантофельки із зміїної шкіри. Звідси йшли сліди вогких ніг. Чути було вишукані пахощі.

Мато стояв на плитах, інкрустованих золотом, перламутром та склом; хоч яка гладенька була відполірована підлога, йому здавалося, що його ноги вгрузають у неї, ніби він ступає по піску.

За срібною лампою він помітив великого блакитного чотирикутника, який висів на чотирьох шнурках, що спускалися зі стелі, і підступив туди, низько нахилившись і розкривши рота.

Віяла з фламінгових крил, настромлених на гілки чорних коралів, валялися поміж пурпуровими подушками, черепаховими гребінцями, кедровими скриньками, лопаточками зі слонової кості. На антилоп'ячих рогах начеплені були персні та браслети; в отворах стіни на очеретяній решітці охолоджувався на вітрі глиняний посуд. Мато спотикався, бо підлога була нерівна, так ніби тут одне за одним ішло кілька приміщень. В глибині кімнати лежав оточений срібною балюстрадою квітчастий килим.

Нарешті Мато дійшов до висячого ліжка, біля якого стояв дзиґлик із чорного дерева, на якого стають, лягаючи в постіль.

Світло сягало тільки краєчка ліжка, і тінь, як велика заслона, ховала все, залишаючи освітленим лише ріжок червоного матраца та ще кінчик маленької голої ноги. Мато нишком підніс лампу.

Саламбо спала, одну руку підклавши під щоку, а другу простягти. Кучеряве волосся так пишно розсипалося довкола неї, що здавалося, ніби вона лежить серед чорного пір'я, а широка біла туніка, м'яко облягаючи все тіло, окреслювала гнучкий її стан. З-під заплющених повік ледь-ледь видніли очі. Крізь прямовисну запону падало на неї синювате світло; дихання, здіймаючи груди, віддавалося на шнури, і вся вона ніби гойдалася в повітрі. Десь дзижчав великий комар.

Мато, застигши, тримав у руці срібну галеру-лампу; аж раптом серпанкова запона, що захищала від москітів, спалахнула і зникла. Саламбо прокинулась.

Вогонь сам по собі погас. Вона мовчала.

Від лампи на стіні коливалися великі світляні хвилі.

Що це? — мовила вона. Мато відповів:

Це богинине покривало!

— Богинине покривало? — скрикнула Саламбо. І, зі першись на лікті, вся тремтячи, трохи підвелась на ліжку.

Він провадив далі:

— Я здобув його для тебе з глибини святилища! По глянь.

Заїмф сяяв увесь золотим промінням.

— Пам'ятаєш? — казав Мато.— Ночами ти приходила в мої сни, та я не міг збагнути німого наказу твоїх очей.

Вона спустила ноги на дзиґлик із чорного дерева.

— Якби був зрозумів, то прибіг би; покинув би війсь ко і не виходив би з Карфагена. Аби догодити то.бі, я зійшов би Гадруметовою печерою в царство тіней... Прости мені! Зі мною таке було, ніби гори лежали на моїх днях, та щось мене тягло. Я шукав способу добра тися до тебе. Коли б не воля богів, ніколи я на таке не зважився б. Ходім! Ти повинна піти за мною!.. А не хо чеш, то я зостануся тут. Мені однаково. Нехай душа моя потоне в твоєму диханні. Хай уста мої знемагають, цілуючи твої руки!

— Дай мені глянути! — сказала вона.— Ближче! Ближче!

Ранішня зоря вставала, барвою вина розливаючись по талькових пластинках у стінах. Саламбо, мліючи, схилилася на подушки.

— Я люблю тебе! — крикнув Мато. Вона пролебеділа:

— Дай мені покривало!

І вони наблизились одне до одного.

Вона, в білій симарі, що волочилася долі, ступала йому назустріч, не зводячи очей із покривала. Мато дивився на неї, засліплений ясною вродою її обличчя, і, простягаючи заїмф, намагався вхопити її в обійми. Вона розставила руки. Тоді раптом спинилась, і вони обоє стояли, дивлячись одне на одного широко розплющеними очима.

Жах пойняв її, хоч вона й не розуміла, чого він хоче, її тонкі брови піднялись, уста розтулилися; вона вся тремтіла. Нарешті вдарила в одну із мідних чаш, що висіли по кутках червоної постелі, і крикнула:

— Рятуйте! Рятуйте! Відсахнись, святокрадче! Огид ний! Проклятий! Сюди, Таанах, Крум, Ева! Міціпса! Шаул!

В стіні, з-поміж глиняного посуду, вигулькнуло перелякане обличчя Спендія; він гукнув:

— Тікай! Сюди біжать!

Галас і тупотіння ближчали, задвигтіли східці, і до кімнати хвилею ринула юрба — жінки, слуги, раби з киями, дрючками, ножами, кинджалами. Вони ніби скам'яніли з обурення, побачивши тут чоловіка. Служниці заголосили, наче на похороні, чорні євнухи зблідли.

Мато стояв за балюстрадою. Оповитий заїмфом, він скидався на зоряного бога, що височів у небесній блакиті. Раби підступали, щоб кинутись на нього. Саламбо зупинила їх.

— Не торкайтесь до нього! На ньому богинине покривало!

Вона відійшла була в куток, але тепер, ступивши крок до Мато, простягнула голу руку і крикнула:

— Хай прокляття впаде на тебе, що пограбував Таніту! Гнів, кара, загибель, горе! Щоб тебе пошматував Гурзіл, бог війни! Щоб тебе задушив Матісман, бог мерців! Щоб тебе спопелив той, інший, чиє ім'я не годиться називати!

Мато зойкнув, ніби проткнутий мечем. А вона знай гукала:

— Геть! Геть!

Юрба слуг розступилась, і Мато, понуривши голову, повільно пройшов поміж ними. Коло дверей він зупинився, бо покривало зачепилось торочками за золоту зірку, якими були оздоблені плити підлоги. Він рвучко шарпнув плечем покривало і зійшов східцями донизу.

Спендій, стрибаючи з тераси на терасу, перескакуючи загорожі й рови, вибрався з садів. Він прибіг до підніжжя маяка. В цьому місці ніхто не охороняв мурів,— така неприступна була скеля. Ступивши на край урвища, він ліг на спину, спустив ноги і ковзнув униз; тоді доплив до мису

Мерців, накинув доброго круга понад солоною лагуною і ввечері вернувся в табір до варварів.

Зійшло сонце; ніби той зацькований лев, що йде все далі й далі, спускався вулицями Мато, поглядаючи довкола грізним оком.

До нього долинув невиразний гомін. Зчинився він у палаці, тоді розлігся вдалині, з боку Акрополя. Пішла поголоска, нібито в Молоховому храмі пограбовано державні скарби; інші говорили, що вбито жерця; дехто був певен, що до міста вдерлися варвари.

Мато, не знаючи, як вибратись за мури, побіг навпростець. Його помітили; зчинився крик. Всі догадалися, що сталося; спершу юрба жахнулась, а далі її охопила шалена лютя.

Юрмища люду ринули з маппальських вулиць, з акропольського узвишшя, від катакомб, з берегів озера. Патриції виходили з палаців, купці — з крамниць; жінки кидали дітей; усі хапали мечі, сокири, кії. Та стояло їм на перешкоді те, що втримувало й Саламбо. Як відібрати покривало? Таж тільки глянути на нього — і то гріх! Воно було часткою божества, і самий дотик до нього приносив смерть.

В храмових перистиллях жерці у відчаї ламали руки. Легіонери верхи ганяли навмання. Люди вилазили на будинки, виходили на тераси, п'ялися на плечі колосам. на корабельні щогли. А Мато тим часом усе йшов, і з кожним його кроком у юрмі накопичувався гнів, та водночас наростав і страх. Де він проходив, всюди порожніли вулиці, людський потік розбризкувався по обидва боки аж на верх мурів. Довкола він тільки й бачив витріщені очі, що, здавалося, ладні були поглинути його.

вишкірені зуби, простягнені кулаки, а прокльони Саламбо множилися в устах юрби.

Враз просвистіла довга стріла, за нею — друга, загупотіло каміння, та все те, погано націлене (люди боялися черкнути заїмф), пролітало над його головою. Той заїмф став йому ніби щитом, він затулявся ним з усіх боків, і натовп не міг нічого вдіяти. Він ішов дедалі швидше, простуючи безлюдними вулицями. Та вони були перегороджені мотуззям, захаращені возами, заставлені пастками, і через те він мусив раз по раз вертатися назад. Нарешті добрався до Хамонового майдану, де було замордовано балеарців; Мато спинився, зблід, немовби побачив смерть. Аж тепер йому край! Юрба плескала в долоні.

Він добіг до великої замкненої брами. Вона була дуже висока, з дубової серцевини, в залізних цвяхах, окута бронзою. Мато кинувся на браму; з великої радості люди затупотіли ногами, дивлячись на його безсилу лють. Тоді він скинув сандалю, поплював і став гатити по непорушних дошках. Все місто заревло. Вже й про заїмф забули, пориваючись роздерти жертву. Мато поглянув на юрбу великими затьмареними очима. В скроні йому бухкала кров, аж голова паморочилась; млявість охопила все тіло, як буває в п'яної людини. Нараз він помітив довгого ланцюга, що ним піднімали засуви. Одним стрибком дістав його, вперся ногами, напружив руки, і нарешті велика двійчата брама відчинилась.

Вийшовши за ворота, Мато зняв із себе покривало і підняв його якомога вище над головою. Тканина, розвіваючись на морському вітрі, виблискувала проти сонця, яскріла барвами, ряхтіла коштовним камінням, сяяла постатями богів. Так несучи те покривало, Мато перетнув усю рівнину, дійшов до вояцьких наметів, а люд дивився з мурів, як відходить від Карфагена щастя.

VI

ГАННОН

— Я повинен був її викрасти! — сказав він того вечора Спендієві.

— Треба було вхопити її і силоміць забрати з дому! Ніхто б не насмілювався стати проти мене!

Спендій не слухав тієї мови. Він спочивав, простягшись горілиць, біля дзбана, повного медової сити; час від часу припадав до нього і жадібно пив.

Мато правив своєї:

— Що його робити? Як знову пробратися до Карфагена?

— Не знаю,— відказав Спендій.

Така байдужість дратувала Мато; він вигукнув:

— Все це з твоєї вини! Сам потягнув мене туди, а тоді покинув, боягуз підлий! І то б я мав тебе слухатись? Начальникувати думаєш наді мною? Звідник, раб і син раба! — Він скреготав зубами і замірявся на Спендія своїм великим кулачиськом.

Грек не відповідав. Глиняний світильник підсліпувато блимав на жердині намету, де між порозвішуваної зброї сяяло покривало.

Раптом Мато взувся в котурни, застібнув куртку з мідними бляшками й надів шолом.

— Ти куди? — запитав Спендій.

Вертаюсь у Карфаген. Відчепись від мене! Я приведу її сюди! Хай вони тільки торкнуться до мене — почавлю, як гадюк! І їй не минути смерті, Спендію!

Він кілька разів повторив:

— Авжеж! Уб'ю її! От побачиш, уб'ю!

Але Спендій, до чогось прислухавшись, ухопив раптом покривало, шпурнув його в куток і зверху прикидав шкурами. Почувся гомін, блиснули смолоскипи, і до шатра ввійшов Нар-Гавас у супроводі чоловік двадцяти вояків.

Були на них білі вовняні плащі, довгі кинджали, шкіряне намисто, дерев'яні сережки в вухах і взуття з гієнячої шкіри; ставши при вході, вони поспиралися на списи, як, буває, пастухи, відпочиваючи, спираються на свої ґерлиґи. Зі всіх Нар-Гавас був найвродливіший. Ремінці, оздоблені перлами, охоплювали його тонкі руки; золотий обруч, на якому трималося довкола голови широке вбрання, був прикрашений страусовим пір'ям, що звисало йому на плече; безперестану усміхаючись, він блискав зубами; його очі проймали, ніби гострі стріли; у всьому єстві відчувалася якась насторожена розв'язність.

Він заявив, що хоче приєднатися до найманців, бо Республіка давно вже зазіхає на його володіння. Отож, мовляв, йому вигідно пристати до варварів, та й він може їм допомогти.

— Я дам вам слонів — їх повно в моїх лісах,— вина, олії, ячменю, фініків, смоли та сірки для облог, двадцять тисяч піхотинців і десять тисяч коней. До тебе, Мато, вдаюся я тому, що, заволодівши заїмфом, ти став перший у війську.

А потім докинув іще:

— До того ж ми з тобою давні приятелі.

Мато тим часом поглядав на Спендія, що сидів на овечих шкурах і кивав головою на знак згоди. Нар-Гавас вів далі. Він присягався богами, проклинаючи Карфаген, в люті ламавав дротика. Тоді й супутники його,

шаленіючи, зчинили галас, і Мато, запалений тим гнівом, крикнув, що згоден на спілку.

Потім привели білого бика й чорну вівцю — символи дня й ночі. Зарізали їх над ямою. Коли натекло туди крові, вони повмочали в неї руки. Тоді Нар-Гавас і Мато приклали руку один одному до грудей. Такі самі знаки відбили вони й на полотні своїх наметів. Потім усю ніч бенкетували, а рештки м'яса, обидві шкури, кістки, роги та ратиці спалили.

Коли Мато вернувся з богининим покривалом, вояцтво зустріло його бурхливими вигуками; навіть і ті, хто був не ханаанської віри, в якомусь незбагненному збудженні відчували, що до них з'явився дух-заступник. Ніхто й гадки не мав одібрати від нього покривало; варварам здавалося, що досить було тільки самої таємничості, з якою він здобув отой заїмф, щоб визнати за ним право на його посідання. Так гадали вояки африканської раси. Інші, хто недавно запалився гнівом проти Карфагена, не знали, на що зважитись. Мали б кораблі — зараз би від'їхали.

Спендій, Нар-Гавас і Мато розіслали гінців до всіх племен, підлеглих Карфагенові.

Республіка визискувала той люд, стягувала надмірні податки; за невчасну сплату чи нарікання чекали на них кайдани, сокира й хрест. Вони мушили вирощувати те, чого потребувала Республіка, постачати все, чого вона вимагала; ніхто не мав права тримати зброю; а повставало якесь село, всіх мешканців продавали в рабство; управителя цінували як давильний прес, — що більше вичавить, то кращий. Далі за країнами, безпосередньо підлеглими Карфагенові, йшли союзні землі, що платили йому невелику данину. А за тими землями блукали кочовики, яких можна було нацьковувати на союзників. Завдяки такій системі врожаї завжди були багаті, вигулювались табуни розкішних коней, буяли пишні плантації. Катон Старший, знавець хліборобства, заснованого на рабській праці, дев'яносто два роки пізніше дивувався з усього того і, спонуканий заздрісною жадобою, закликав Рим знищити Карфаген.

За останні війни податки ті подвоїлись, і мало не всі міста Лівії перекинулись до Регула. Як кару з них заправили тисячу талантів, двадцять тисяч биків, триста мішків золотого піску та величезну кількість збіжжя, а ватажків племен або розіп'яли на хрестах, або кинули на з'їжу левам.

Найдужче ненавидів Республіку Туніс. Стародавніший за метрополію, він не міг простити Карфагенові його величі. Стоячи проти його мурів, Туніс причаївся в болоті над водою і позирав на нього хижо, по-гадючому. Ні заслання, ні тортури, ані пошесті не ослабили його. Він став на бік Архагата, Агафоклового сина. Саме в Тунісі поїдачі нечисті дістали собі зброю.

Ще не встигли вирушити в дорогу посланці варварів, а вже провінції охопила радість. Не чекаючи дальших подій, подушили в лазнях управителів та урядовців, що їх настановила Республіка, підіставали заховану в печерах стару зброю; рала перековували на мечі; діти на порогах гострили списи, а жіноцтво віддавало намиста, персні, сережки — все, що могло допомогти знищити Карфаген. Кожному хотілося докинути й свою частку. По селах зносили в'язками списи, вивершуючи з них цілі стіжки, ніби з кукурудзяних снопів. Приводили худобу, здавали гроші. Мато, з намови Спендія, негайно виплатив решту належної найманцям платні і за те проголошений був головним начальником, шалішимом варварів.

Саме тоді на допомогу найманцям до війська юрбами ринув люд. Спершу з'явилися люди з тамтешніх племен, а за ними — раби, що працювали по селах. Згодом захопили каравани негрів і озброїли їх; а купці, що простували на Карфаген, сподіваючись певнішого зиску, пристали й собі до варварів. Невпинно прибували численні загони. З акропольського узвишшя видно було, як зростає військо.

На покрівлі акведука вартували легіонери. Там, на певній відстані один від одного, стояли мідні казани, де кипів асфальт. Внизу, на рівнині,

вирували великі збурені товпища. Вони трималися невпевнено, охоплені тією тривоною, яка завжди поймає варварів перед фор темними мурами.

Утіка та Гіппо-Заріт не приєдналися до їхньої спілки. Фінікійські колонії, такі самі як і Карфаген, вони мали самоврядування і в усіх угодах з Республікою домагалися пунктів, що гарантували б їм незалежність. Проте, поважаючи свою дужчу сестру, що заступалася за них, вони не вірили, щоб ота навала варварів перемогла Республіку. Тим-то й воліли триматися нейтралітету і жити в мирі та спокої.

Проте з огляду на їхнє географічне положення варвари прагнули прибрати ці колонії до своїх рук. Річ-бо в тім, що Утіка лежала в глибині затоки і з неї зручно було подавати Карфагенові допомогу. А коли б і впала Утіка, то Гіппо-Заріт, що лежав за шість годин плавби далі затокою, міг би її замінити; дістаючи постійну підтримку, Карфаген був би нездоланий.

Спендієві хотілося почати облогу Карфагена негайно. Нар-Гавас опирався; треба було спершу вдарити по кордонах. Так думали ветерани, а також сам Мато, і ухвалили, що Спендій піде на Утіку, а Мато — на Гіппо-Заріт; третя частина війська, опираючись на Туніс, мала захопити Карфагенську рівнину. За те брався Автаріт. Щодо Нар-Гаваса, то він повинен був повернутися в своє царство, привести звідти слонів і зі своєю кіннотою захопити шляхи.

Дізнавшись про цю постанову, жінки зчинили страшений галас; вони заздалегідь гострили зуби на коштовності карфагенянок. Та й лівійці обурювались: мовляв, їх закликали іти на Карфаген, а тепер женуть назад. Вирушили майже самі найманці. Загін Мато складався з його земляків, із іберійців, лузітанців, вояків, що прибули зі сходу та островів; а всі, хто говорив грецькою мовою, потяглися за Спендієм, шануючи його розум.

Карфагенці дивом дивувалися, побачивши, що військо раптом заворушилось; воно простяглося шляхом на Утіку, попід Аріанською горою, з боку моря. Частина його залишилась перед Тунісом, решта зникла з очей, потім — знову з'явилася по той бік затоки, на узліссі, та й поринула в хщах.

Було тих найманців, певне, десь близько вісімдесяти тисяч. З усього видно, двоє тірських міст не зможуть перед ними встояти і найманці знову повернуть на Карфаген. Чимала частина війська вже відрізала його від підлеглих володінь; найманці захопили перешийок, і місто невдовзі загине з голоду. Місто неспроможне було існувати без провінцій, бо громадяни його не платили податків, як у Римі. Карфагенові бракувало генія політичного. Безугавна жадоба зиску стояла на заваді тій розважливості, яку породжує високе честолюбство. Ніби та галера, що стоїть на якорі серед лівійських пісків, Карфаген тримався тільки людською працею. Народи, як морські хвилі, бурхали довкола нього, і найменша буря хитала цю грізну споруду.

Державну скарбницю спустошила війна з римлянами, та ще багато було втрачено добра, поки торгувалися з варварами. Проте потрібні були вояки, а жодна країна не довіряла Республіці. Птоломей недавно відмовився дати їй дві тисячі талантів. А тут іще викрадення покривала приголомшило карфагенців. Спендій усе те добре зважив.

Та цей народ, відчуваючи до себе загальну ненависть, покладав надії на свої гроші та на своїх богів. Самий державний лад жиеив любов до вітчизни.

Влада належала всім, і жоден окремий громадянин не мав такої сили, щоб її захопити. Приватні борги вважали за борги громадські; тільки вихідцям із ханаанського племені належала торговельна монополія. Збільшуючи лихварством зиск від піратських грабунків, виснажуючи землю, рабів та бідноту, можна було нажити багатство. Тільки воно відкривало шлях до урядових посад. І хай владу та гроші тримали в своїх

руках ті самі родини, проте з такою олігархією мирилися, бо кожен сподівався й собі дотягтися до неї.

Торговельні товариства, де вироблялись закони, обирали фінансових інспекторів, що, відслуживши певний термін, складали Велику раду старійшин, до якої входило сто членів; рада, своєю чергою, підлягала Великим зборам, що об'єднували всіх багатіїв. Що ж до двох суфетів — пережитків колишньої царської влади, які тепер важили менше за консулів, то їх обирали одночасно з двох різних родин і тут же намагалися посіяти між ними ворожнечу, щоб вони послаблювали один одного. Суфети не мали права вирішувати воєнні питання, а коли вони зазнавали поразки, Велика рада розпинала їх на хресті.

Отже, сила Карфагена йшла від сиситів, тобто від великого двору в центрі Малки, того місця, де, за переказами, причалив перший човен фінікійських моряків; море з того часу далеко відступило. У дворі стояла стародавньої архітектури будівля з пальмових колод; на кожному її розі зводилися кам'яні колони; тут була низка невеликих кімнат, відокремлених одна від одної, щоб у них могли збиратися різні громади. Цілий день товпилися там багатії, обмірковуючи свої та державні справи, починаючи з добування перцю й кінчаючи знищенням Риму. Тричі на місяць вони наказували виносити свої лежа на горішню терасу, що йшла над високими мурами двору; і тоді знизу видно було, як вони бенкетують на свіжому повітрі, поскидавши котурни та плащі, як їхні пальці, оздоблені діамантовими перснями, шматують м'ясиво, а великі сережки звисають над дзбанами; дебели й опасисті, напівголі, вдоволені, всі вони сміялися та їли під блакитним небом, схожі на великих акул, що виграють у морі.

Але тепер вони не могли приховати свого занепокоєння,— воно проступало на їхніх блідих обличчях; юрба, що чекала під брамами, супроводила їх до палаців, намагаючись вивідати новини. Ніби в чуму, всі будинки були позамикані; вулиці то наповнювалися людом, то раптом порожніли; городяни виходили на Акрополь, бігали до гавані. Щоночі збиралася Велика рада обмірковувати становище. Нарешті було

скликано всіх карфагенців на Хамонів майдан і там ухвалено звернутися до Ганнона, переможця в Гекатомпільській битві.

Це був чоловік побожний, лукавий, немилосердний до африканців — справжній карфагенець. Маєтки його були такі самі, як і маєтки родини Барка. В Республіці не було досвідченішого державного мужа.

Він наказав озброїти всіх придатних до війська громадян, поставив на вежах катапульти, зажадав величезних запасів зброї, звелів навіть збудувати чотирнадцять галер, хоч у тому й не було потреби, вимагав, щоб усе ретельно записувалось. Він раз у раз наказував нести його то до арсеналу, то на маяк, то в храмові скарбниці; часто можна було бачити, як його великі ноші похитуються на східцях Акрополя. У своєму палаці, ночами не мігши заснути, він готувався до боїв і, ревучи страшним голосом, віддавав військові накази.

З надмірного страху всі стали хоробрі. Багатії вже з третіми півнями шикувалися вздовж Маппал і, попідтикувавши свій одяг, робили вправи списами. Та не було кому навчати їх, і часто доходило до суперечок. Задихавшись, вони сідали на могили відпочити, а тоді знову бралися до вправ. Дехто навіть дотримувався певної дієти. Одні гадали, ніби потрібно багато їсти, щоб набратися сили, і тому об'їдалися; інші, занадто гладкі, морили себе постом, щоб скинути вагу.

Утіка не раз уже волала до Карфагена про допомогу. Але Ганнон не хотів виступати, поки бойовим машинам бракувало хоч би одного гвинтика. Ще три місяці витратив він на спорядження ста тридцяти слонів, що були в стайнях фортечних мурів. Ці слони перемогли Регулове військо; народ їх дуже любив, тож не можна було абияк поставитись до цих давніх друзів. Тому Ганнон і звелів заново перекувати бронзові щити, якими затуляли їхні груди, позолотити ікла, зробити більші башти й пошити з найкращого пурпуру попони, облямувавши їх пишними торочками. Нарешті, тому що погоничів їхніх звали індійцями (бо найперші з них були, певно, з Індії), Ганнон звелів повдягати їх усіх на індійський лад, тобто в білі тюрбани та короткі вісонові штани з

поперечними зборками, які скидались на дві черепашкові стулки, прив'язані до стегон.

Автарітове військо й досі стояло під Тунісом. Воно ховалося за стіною, зведеною із озерного мулу й захищеною зверху колючим хмизом. Негри понастромлювали всюди на високих тичках всіляких страхіть — людські маски, обліплені пір'ям, шакалячі й гадючі голови, які пороззявленими пащами мали лякати ворога; гадаючи, ніби вони стали тепер непереможні, варвари танцювали, боролися, жонглювали, певні, що Карфаген незабаром загине. Був би хтось інший на Ганноновому місці, він легко розчавив би цю юрбу, обтяжену жінками та чередами худоби. Крім того, варвари не вміли робити ніяких маневрів, і безпорадний Автаріт нічого від них не вимагав.

Вони розступалися, коли він проходив, позираючи на нього великими синіми очима. Зійшовши на берег озера, Автаріт, скидав куртку з тюленьчої шкіри, розпускав стьожку, якою був підв'язаний його довгий рудий чуб, і мочив його в воді. Він каявся, що не втік із Еріксового храму до римлян разом зі своїми двома тисячами галлів.

Бувало, опівдні сонячне проміння раптом згасало. Тоді затока й морський обшир здавалися непорушними, ніби розтоплене олово. Хмара темного пилу здіймалась догори, вируючи прямовисним вихором; нагиналися додолу пальми, небо зникало, і чути було, як відскакує дрібненька рінь, падаючи на спину худобі. В такі хвилини галл, припавши устами до отвору в наметі, хрипів з утоми та гнітючої туги. І марились йому осінні пасовиська, їхні ранішні пахощі, лапатий сніг, ревіння зубрів, що заблудилися в тумані; примруживши очі, він, здавалося, бачив, як навпроти блимали вогники в довгих, критих соломною халупах, що губилися в драговині, між дрімучих лісів.

Інші також тужили за рідною землею, хоч вона була й не така далека. Полонені карфагенці бачили по той бік затоки, на схилах Бірси, намети в своїх дворах. Та пильна сторожа невідступно походжала довкола бранців. Вони були прикуті до одного ланцюга, кожен мав на

собі залізного нашійника. Юрби безнастанно сходилися подивитися на полонених. Жінки показували дітям їхню пошматовану пишну одіж, що лахміттям висіла на схудлих тілах.

Щоразу, глянувши на Гіскона, Автаріт пригадував кривду, якої був зазнав від нього, і запалювався великою люттю. Він ладен був його вбити, якби не присяга, що дав Нар-Гавасові. Тоді він ішов до свого намету і пив настій з ячменю та тмину, доки, очманілий від питва, не втрачав тями; оговтавшись аж опівдні, він страждав від нестерпної спраги.

Мато тим часом облягав Гіппо-Заріт, який захищало озеро, сполучене з морем. Місто оточувала потрійна стіна, а по узвишсях, що стриміли над ним, тягнувся мур із фортечними вежами. Ніколи ще Мато не командував військом у таких справах. А тут іще думка про Саламбо не давала йому спокою; він марив, як би то натішитися її пишною вродою, в тому ніби мала бути радість помсти, що сповнила б його невимовними гордощами. Потреба бачити її знову була гостра, шалена, невідступна. Він навіть хотів був піти до Карфагена за парламентаря, сподіваючись якось дістатися до неї.

Не раз велів він сурмити до бою і, ні на кого не чекаючи, перший кидався на мол, що його намагалися збудувати на морі. Розкидав руками каміння, метався, трошив, сліпо орудуючи мечем. Безладною чередою за ним валили варвари; з хряском ламалися драбини, і людський мурашник сипався в воду, що червоними хвилями билася в мури. Кінець кінцем, гуркіт стихав, і вояки відходили, щоб згодом почати новий наступ.

Мато сідав перед наметом, витирав забризкане кров'ю лице і, повернувшись до Карфагена, вдивлявся в обрії.

Перед ним серед маслин, пальм, платанів і мирт розкинулись два великі ставки, сполучені з озером, обриси якого зникали вдалині. За горою височіли інші гори, а посеред широкого озера здіймався, ніби піраміда, чорний острів. Ліворуч, у кінці затоки, піщані намети скидалися

на великі застигли білуваті хвилі, а море, рівне, як підлога з ляпіс-лазуру, непомітно здіймалося до небокраю. Зелені лани подекуди переходили в жовті смуги; плоди ріжкових дерев виблискували, немов корали; виноградні лози звисали із сикоморового верховіття; чути було дзюрчання струмка, стрибали чубаті жайворонки, і прощальне сонячне проміння золотило панцири черепахам, що повилазили з очеретів подихати свіжим повітрям.

Мато важко зітхав. Лігши долілиць, він впинався нігтями в землю й плакав; почував себе нещасним, покинутим невдахою; ніколи він не здобуде її, ба навіть не зможе взяти міста.

Вночі, самотній, він розглядав у своєму наметі покривало. Що йому з цієї святині? До голови варвара закрадалися сумніви. А то раптом йому починало здаватися, що богинине одіяння чимось пов'язане з Саламбо, ніби в ньому, ніжніше за подих, тріпоче крихітна часточка її душі, і він гладив заїмф, вдихав його пахощі, тулив до лиця, цілував, ридаючи. Тоді напинав його на плечі, уявляючи, ніби це сама вона отут, біля нього.

Бувало, несподівано він зникав; переступав вояків, що спали під зоряним небом, закутавшись у плащі, сідав на коня і за дві години був уже під Утікою в Спендієвому наметі.

Спершу він говорив про облогу, та мчав сюди, щоб спочити душею, погломівши про Саламбо. Спендій починав його умовляти:

— Скинь із душі своєї оте ганебне страждання. Колись ти корився наказам інших, тепер ти сам стоїш на чолі цілого війська, і якщо ми й не подолаємо Карфагена, то провінції нам таки віддадуть, і ми будемо царями.

Але ж чому володіння заїмфом не принесло їм і досі перемоги? Спендій уважав, що треба чекати.

Мато гадав уже, ніби покривало може явити свою силу тільки людям ханаанського племені, і з лукавством справжнього варвара міркував собі: "Виходить, покривало нічого мені не допоможе; але ж і карфагенці втратили його, то вже й вони не матимуть від нього підмоги".

Тоді йому запала в голову інша думка: він боявся, що, поклоняючись лівійському богові Аптукнусу, він зневажає Молоха; тому несміливо запитав у Спендія, котрому з них треба принести людську жертву.

— Принеси обом! — усміхаючись, відповів Спендій.

Мато, не розуміючи такої байдужості, подумав, що грек має якогось духа-заступника, та не хоче про нього говорити.

Сила всіляких культів, так само і народів, змішувалася в варварському війську, і вояки шанували водночас зі своїми й чужих богів, боячись їхньої кари. Багато хто до своєї релігії додав чужі обряди. Навіть не поклоняючись зорям, приносили жертву тим світилам, котрі могли накликати погибель або визволити з біди; невідомий амулет, випадково знайдений під небезпечну хвилину, ставав божеством; бувало, обожнювали звичайне собі ім'я і повторювали його, навіть не задумуючись над тим, що воно означає. Проте, пограбувавши безліч храмів, перебачивши немало народів і кривавих боїв, багато хто втрачав будь-яку віру, крім віри в долю та в неминучу смерть, і вони засипали щовечора безтурботно, як дикі звірі. Спендій ладен був наплювати на статую Юпітера Олімпійського, однак боявся голосно говорити в темряві і щоранку взував спершу тільки праву ногу.

Спендій будував біля Утіки довгу чотирикутну терасу. Та що вище вона зводилась, то вищав і фортечний вал навколо міста; що руйнували одні, те відразу ж споруджували другі. Спендій беріг своїх вояків, обмірковував плани наступу, пригадував воєнні хитрощі, про які чув колись, мандруючи по світу.

Невідомо було, чому не вертався Нар-Гавас. Це непокоїло варварів.

Ганнон підготувався нарешті до воєнних дій. Якимось темної ночі, коли не світив місяць, він переправив плотами через Карфагенську затоку своїх слонів та вояків. Тоді, щоб не зіткнутися з Автарітом, вони обійшли гору Теплих Вод і посувалися так повільно, що замість несподівано заскочити варварів уранці,— як на те й сподівався суфет,— дісталися туди аж на третій день, коли сонце вже підбилося височенько.

Перед Утікою, зі східного боку, лежала рівнина, що тяглася до великої Карфагенської лагуни; за нею під прямим кутом пролягала між двома горбами долина, що раптом уривалась. Варвари стали табором далі, ліворуч, заступивши дорогу до порту; вони спали по своїх наметах (саме того дня і варвари, й оборонці міста, занадто стомлені, щоб воювати, спочивали), як несподівано із-за горбів показалося карфагенське військо.

По флангах ішла озброєна пращами обозна обслуга. Першу лаву становила гвардія легіону в золотих лускуватих панцерах, на важких конях без грив, без шерсті, без вух, із срібним рогом посеред лоба, щоб вони скидалися на носорогів. Між ескадронами юнаки в невеличких шоломах розмахували ясеновими дротиками, тримаючи по одному в кожній руці; позаду сунула важка піхота, озброєна довгими списами. Всі оті крамарі поначіплювали на себе якомога більше зброї: дехто мав аж два мечі, списа, булаву і сокиру; інші, ніби ті дикобрази, були наїжачені стрілами, і руки їхні розчепірювались над панцерами з рогових чи залізних пластинок. В кінці показалося високе громаддя бойових машин: каробалісти, онагри, катапульти і скорпіони похитувались на колісницях, що їх тягли запряжені мули та четверики волів; і що ширше розгорталася армія, то квапливіше бігали туди й сюди захекані начальники, віддаючи накази, шикуючи лави, підтримуючи між ними належну відстань. Старійшини, призначені на командирів, виступали в пурпурових шоломах з пишними торочками, що плутались у ременях котурнів. їхні нарум'янені лиця вилискували під величезними шоломами із зображеннями богів;

щити були по краях оздоблені слоноюю кістю, вкритою коштовним камінням, і здавалося, ніби то пливуть по мідних стінах сонця.

Карфагенці ступали так важко, що варвари, глузуючи з них, пропонували їм сісти відпочити. Вони кричали, що швидко повипускають кишки з їхніх товстих черев, зітруть позолоту зі шкури і понапувають залізом.

На тичці, встромленій перед Спендієвим наметом, замаяв шматок зеленої тканини; то був сигнал. Карфагенське військо відповіло на нього гримотінням сурем, кімвалів, флейт із осячих кісток і тимпанів. Варвари переметнули вже через огорожі. Вороги зішлися віч-на-віч, так що можна було списом докинути.

Тоді один із балеарських пращників вийшов на крок уперед, зажав у ремінь глиняне ядро і крутнув рукою, — хряснув розтрощений щит із слонової кісті, і війська зітнулись.

Вістрями списів греки кололи ніздрі коням, і вони падали, придавлюючи вершників; раби, поставлені метати каміння, хапали занадто велике, і воно падало тут же, біля них. Карфагенські піхотинці, розмахуючи довгими мечами, відкривали свій правий бік. Варвари вганялися в їхні лави, рубали їх навідріг мечами, чавили недобитих, топтали по трупах, засліплені кров'ю, що бризкала їм в обличчя. І все місиво зі списів, шоломів, панцерів, мечів та сплєтених тіл вирувало, то пружно розбухаючи, то осідаючи знову. Карфагенські когорти дедалі рідшали, машини грузли в піску; нарешті суфетові ноші (оті самі великі ноші з кришталевими підвісками), що були на видноті, коли починався бій, і колихалися серед вояків, ніби на хвилях човен, раптом зникли. Чи не вбито його?

На полі бою zostалися самі варвари. Довкола спадала курява, і вони почали співати, аж зненацька перед ними на білому слоні з'явився сам Ганнон. Він був із непокритою головою; негр, що сидів позад нього,

тримав над ним вісонову парасольку. Намисто із синіх бляшок гойдалося на його чорній квітчастій туніці, діамантові браслети вгрузали в пухкі руки. Розкривши рота, він вимахував величезним списом, розширеним на кінці, наче лотос, і блискучим, як дзеркало.

Раптом застугоніла земля, і варвари побачили, як на них єдиною лавою ринули всі карфагенські слони. Ікла в них були позолочені, вуха пофарбовані в синій колір і вкриті бронзою; на пурпурових попонах хиталися шкіряні башти, де сиділо по три стрільці, кожен з нап'ятим великим луком.

Вояки ледве встигли вхопити свою зброю і абияк стати до лав; вони леденіли з жаху, не знали, що робити.

А з висоти башт уже сипалися на них дротики, звичайні й вогненні стріли, лився розплавлений свинець. Дехто, пнучись на башту, чіплявся за торочки на попонах; їм відрубували кинджалами руки, і вони падали горілиць, наштрикуючись на підставлені мечі. В такому бою списам бракувало міцності, вони ламалися; слони проходили крізь фланги, як дикі кабани крізь густу траву; перебігаючи з краю в край увесь табір, вони виривали хоботами стовпи і валили намети. Варвари кидалися врозтіч; вони ховалися поміж горбами над тією долиною, якою йшли карфагенці.

Ганнон-переможець підійшов до утіської брами. Він наказав сурмити в сурми. На вежі між бійницями з'явилося троє суддів міста.

Однак мешканці Утіки не хотіли приймати в себе таких сильно озброєних гостей. Ганнон розгнівався. Нарешті вони погодились упустити його з невеликою охороною.

Виявилось, що вулиці надто вузькі для слонів. Довелося залишити їх за мурами.

Тільки-но суфет вступив до міста, його прийшли привітати утікські правителі. Ганнон звелів нести його до лазні і покликав своїх кухарів.

Через три години він ще сидів у ванні з цинамонової олії і, купаючись, їв на простеленій перед ним воловій шкурі язика фламінго з маком у меду. Біля нього нерухомо стояв його особистий лікар у довгій жовтій одежі; він час від часу велів підігріти купіль, а два хлопчики, нагнувшись над східцями басейну, розтирали суфетові ноги. Пильнуючи власного здоров'я, суфет не забував і державних справ; він диктував листа до Великої ради і водночас міркував, якими б найлютішими тортурами скарати полонених варварів.

— Стривай! — крикнув він рабові, що стоячи писав на долоні.— Хай їх приведуть сюди! Я хочу їх бачити.

З глибини кімнати, де в клубах білястої пари червоними плямами блимали смолоскипи, виштовхнули трьох варварів: самніта, спартанця та каппадокійця.

— Пиши далі! — мовив Ганнон,— "Радійте, світочі Ваалові! Ваш суфет винищив ненажерливих псів. Хай буде благословенна Республіка! Славте богів!"

Тут він помітив полонених і зареготав:

— А-а! Герої Сікки! Тепер ви не кричите так голосно, як там! Це я! Чи впізнаєте? А де ж ваші мечі? Які ж бо ви страшні!

І він удав, що з ляку хоче сховатись.

— Ви вимагали коней, жінок, землі і, звісна річ, високих посад — на суддів важили та на жерців? Чому б пак ні? Гаразд, наділю вас землею, не повилазите з неї. І поженять вас — із шибеницями щонайновішими. А прагнете платні? Заллють її свинцем розтопленим у ваші пельки! І

посадами наділю вас високими,— полинете під самі хмари, ближче до орлів!

Три варвари, патлаті й обірвані, дивилися на Ганнона, не розуміючи, що він каже. Поранених у ноги, їх половили арканами; важкі ланцюги звисали з їхніх рук і волочилися по підлозі.

Ганнон шаленів від їхньої байдужості.

— Навколішки! Навколішки! Шакали мерзенні! По гань! Нікчеми! Лайно! Мовчать собі, як позаціплювало їм! Годі! Цить! Поздирати з них шкури! Ні! Постривайте!

Він сопів, як гіпопотам, люто поводячи очима. Запашна олія лилася через край, витиснена його масивним тілом, і, приставши до болячок, якими взялася його шкіра, надавала їй при світлі смолоскипів рожевого кольору.

Він диктував далі:

— "Чотири дні страждали ми від палючого сонця. Переходячи Макар, утратили мулів. Хоч варвари й зайняли вигідні позиції, та безмірна хоробрість..." Ох, Демонаде, як я страждаю! Хай розжарять каміння, щоб стало червоне!

Чути було, як стукотять у печі лопатки. У широких курильницях заклубочився дим, і голі масажисти, від поту мокрі, як губка, заходилися втирати в Ганнонове тіло мазь із пшениці, сірки, червоного вина, сучого молока, мірри, гальбану та ладану. Його палила нестерпуча спрага; та чоловік у жовтій одежі не зважав на те, він простяг йому золоту чашу, де парував зміїний вивар.

— Пий! — мовив він.— Хай сила змій, дочок сонця, перейде до мозку твоїх кісток! Будь мужній, о відсвіте богів! Знаєш-бо, Ешмунів жрець

пильно стежить за лихими світилами навколо сузір'я Пса, що наслали на тебе недугу. Вони бліднуть, як болячки на твоєму тілі,— це знак, що ти не вмиш.

— Авжеж! Авжеж! — вигукнув суфет. — Я житиму! З його посинілих губів ішов дух, важчий за трупний

сморід. Здавалося, дві жарини горять на місці безбрових очей, а поморщена шкіра брижами звисала з чола; відстовбурчені вуха понапухали; глибокі борозни, що півколами спадали від ніздрів, надавали йому чудного й страшного вигляду хижого звіра. Його хрипкий голос скидався на виття. Він озвався:

— Певно, ти маєш рацію, Демонаде. Справді, багато виразок позатягувалось. Я почуваю себе гаразд. Ти тільки глянь, як я їм.

І вже не так із великої охоти, як бажаючи запевнити і лікаря, і самого себе, ніби йому покращало, суфет заходився вмінати начинку з сиру та майорану, очищену від кісток рибу, гарбуз, устриці, яйця, хрін, трюфелі та печеню з дрібних птахів. Позираючи на бранців, він тішився думками, як буде їх катувати. Раптом він згадав про Сікку, і вся його лютя за колишні образи вилилась у лайці на цих трьох варварів:

— Ах ви зрадники! Нікчеми! Падлюки прокляті! І ви насмілились образити мене, мене, суфета! Торочили про свої заслуги, про ціну їхньої крові! Еге ж! Ваша кров! Ваша кров!

А тоді додав, ніби сам до себе:

— Усім смерть! Ані одного не буде продано! А то б відвести їх до Карфагена! Хай би побачили... та, певно, не знайдеться на всіх ланцюгів?.. Пиши: "Пришліть мені"... Скільки ж їх? Хай запитують Мутумбала! От так! Ані найменшого жалю! І хай мені принесуть у кошиках усі їхні відтяти руки!

Раптом якийсь дивний крик, хрипкий та пронизливий, долинув у кімнату, покриваючи Ганнонів голос і дзенькіт посуду, розставленого перед ним. Крик дедалі дужчав, і зненацька розітнулося люте ревіння слонів, так ніби знову розпочався, вій. В місті зчинився страшенний переполох.

Карфагенцям і на думку не спадало гнатися за варварами. Вони розташувалися під міськими мурами зі своїм добром, зі слугами — з усіма вигодами вельмож — і веселилися собі в пишних, оздоблених перлами, наметах, тоді як на місці найманського табору залишились самі тільки руїни. Спендій незабаром оговтався. Він послав Зарксаса до Мато, обійшов ліси, зібрав своїх вояків (втрати були не такі вже й великі),— і люті з того, що зазнали поразки, навіть не бившись, вони знову стали до лав; аж тут хтось із варварів наткнувся на бочку з дьогтем, яку, звісна річ, покинули карфагенці. Тоді Спендій наказав позганяти з околиць ферм свиней, вишмарував їх тим дьогтем, запалив і пустив на Утіку.

Слони, налякані полум'ям, кинулися втікати. Вони побігли нагору, та в них почали метати дротики, і вони помчали назад просто на карфагенців, — шматували їх іклами, топтали ногами. За слонами з пагорбів посунули варвари; пунійський табір, не маючи будь-яких укріплень, у першій же атаці був знищений, а карфагенці — притиснуті до міських мурів, бо городяни не захотіли впустити їх до міста, боячись найманців.

Світало. Із заходу наступали піхотинці Мато. Водночас з'явилась і кіннота. То був Нар-Гавас із своїми нумідійцями. Перестрибуючи рівчаки та кущі, вони гналися за втікачами, як хорти за зайцями. Саме ця переміна воєнної фортуни урвала мову суфетові. Він загукав, щоб йому допомогли вилізти з ванни. А троє бранців і досі стояли перед ним. Негр, який у бою тримав над Ганноном парасольку, нахилився до його вуха.

— Ну й що? — повільно мовив суфет і швидко докінчив: — Убий їх!

Ефіоп вихопив довгого кинджала, і всі три голови попадали додолу. Одна з них, підстрибнувши, плюснула в басейн і якийсь час плавала там з роззявленим ротом і осклянілими очима. Ранішнє світло пробивалося крізь вікна; з трьох трупів, що лежали долі, фонтанами дзюркотіла кров, і червона калюжа розпливалась по мозаїчній підлозі, припорошеній голубим піском. Суфет умочив руку в ту теплу рідину і потер нею коліна, — це вважалося цілющим.

Настав вечір, і Ганнон разом із своїм почтом вислизнув із міста. Він подався в гори, навздогін за своїм військом, але знайшов самі тільки недобитки.

За чотири дні по тому він був у Горзі над ущелиною, коли внизу з'явилися Спендієві загони. Двадцять непохитних списів, ударивши в лоб колони, легко зупинили б військо; проте ошелешені карфагенці тільки дивилися, як ішли варвари. Ганнон упізнав у ар'єргарді нумідійського царя; Нар-Гавас уклонився, вітаючи його, і подав знак, якого той не зрозумів.

Повернулися в Карфаген, зазнавши немало всякого страху. Ішли тільки вночі, вдень ховалися по маслинових гаях. На кожному переході кілька чоловік умирало. Не раз, бувало, чекали смерті. Нарешті добилися до Гермейського мису, куди прийшли по них кораблі.

Ганнон був такий стомлений, у такому розпачі, — надто побивався він за втраченими слонами, — що, прагнучи всьому покласти край, просив у Демонада отрути. Зрештою, він уже загодя відчував себе розіп'ятим на хресті.

Карфаген не мав сили обурюватися проти нього. Втрачено було чотириста тисяч дев'яtsel сімдесят два сикли срібла, п'ятнадцять тисяч шістсот двадцять три шекелі золота, загинуло вісімнадцять слонів, чотирнадцять членів Великої ради, триста багатих громадян, вісім тисяч простого люду, пропало стільки хліба, що вистачило б на три місяці,

велика сила військових припасів та всі бойові машини. Не було сумніву, що Нар-Гавас зрадив. Варвари знову облягли Карфаген і Гіппо-Заріт. Автарітова армія розтягнулася тепер від Туніса до Радеса. З акропольського узвишшя видно було, як, охопивши села, підіймається до неба довга димова заслона,— то горіли палаци багатіїв.

Був один-єдиний чоловік, який міг би врятувати Республіку. Каялись тепер, що були до нього невдячні, партія миру, і та ухвалила принести богам жертви, благаючи їх, щоб повернувся Гамількар.

Неначе в чаду ходила Саламбо, побачивши заїмф. Вночі марилося їй, ніби чує богинину ходу, і вона прокидалася з жаху, голосно волаючи. Щодня веліла відносити до храмів їжу. Таанах геть стомилася, виконуючи її накази, а Шагабарім і не відходив від неї.

VII

ГАМІЛЬКАР БАРКА

Оповісник місячних фаз, що ночами стежив за світилом на даху Ешмунового храму і сповіщав сурмою про всі його зміни, якось уранці помітив щось подібне до птаха, який довгими крильми черкав на сході морську поверхню.

То був корабель на три ряди весел; ніс його був оздоблений вирізьбленим конем. Вставало сонце. Оповісник місячних фаз заслонило долонею очі, а тоді вхопив обіруч сурму, і гучні бронзові переливи полинули над Карфагеном.

З усіх будинків повиходили люди; говорили всяку всячину, не вірячи одне одному, сперечалися; мол був укритий народом. Нарешті пізнали Гамількарову трирему.

Горда та сувора, з прямою реєю, з напнутим вітрилом, підпливала вона, розтинаючи піну; велетенські весла одностайно вдаряли по воді; час від часу кіль її, подібний до лемеша, з'являвся над водою, і тоді здавалося, ніби під тараном, у кінці носа, схопившись на диби, мчить по морському обширу кінь з головою із слонової кості.

Трирема обходила високий мис, і вітрило впало, бо там не було вітру; тоді народ помітив, що біля керманича стоїть чоловік із непокритою головою; то був він, суфет Гамількар! На боках у нього виблискували залізні лати;

накинутий на плечі червоний плащ не прикривав рук; дві довгі перлини звисали з вух, а чорна борода торкалася грудей.

Тим часом галера, гойдаючись поміж скель, плила вздовж молу, а юрба й собі сунула по кам'яних плитах, вигукуючи:

— Вітаємо тебе! Будь благословенний! Око Хамонове! Порятуй нас! У всьому винні багатії! Це вони хочуть твоєї смерті! Будь обачний, Барко!

Він нічого не відповідав на те, ніби зовсім оглух від гуркоту морських хвиль і лютих боїв. А коли трирема підпливла до східців, що спускалися з Акрополя, Гамількар підвів голову і, схрестивши руки, глянув на Ешмунів храм. Погляд його сягнув вище, аж до широкого чистого неба; суворим голосом він віддав матросам наказ; трирема підскочила, черкнувши ідола, поставленого край молу спиняти бурі, і ввійшла до торгового порту, де плавало повно покидьків, уламків дерева та лушпайок з фруктів; вона пробивалася поміж поприв'язуваних до паль кораблів із крокодилячими пащами на носах. Сюди посунули юрби людей; дехто навіть кинувся плавма. Ось уже трирема підійшла до цвяхованої брами. Брамуну підняли, і трирема зникла під низьким склепінням.

Військовий порт був зовсім відокремлений від міста; коли прибували посли, їм доводилося йти поміж двома мурами проходом, що завертав

ліворуч і кінчався перед Хамоновим храмом. Цей великий басейн, круглий мов чаша, був облямований набережними, де споруджено стоянки для кораблів. Перед кожною височіли по дві колони, що тримали на собі капітелі з Аммоновими рогами вгорі; ці колони становили суцільний портик довкола басейну. Посередині, на острові, стояв будинок морського суфета.

Вода була така прозора, що на дні видно було білі камінці. Вуличний шум сюди не долинав. Гамількар, пропливаючи, впізнав триреми, які водив колись у походи.

Тепер їх залишалося десятків, може, зо два; вони стояли на суходолі, які нахилившись, які рівно, з дуже високими кормами, вигнутими носами, вкриті позолотою і містичними символами; химери їхні втратили крила, боги-патеки — свої руки, бики — срібні роги; і всі ті кораблі, з пооблуплюваною фарбою, нерухомі, трухляві, але позначені історичними перемогами, ще дихали колишніми подорожами і, як порубані, скалічені воїни, що зустрілися знов зі своїм начальником, ніби промовляли до нього: "Глянь, це ми! Це ми! І тебе, тебе також переможено!"

Ніхто, крім морського суфета, не мав права заходити до адміральського будинку. Доки не було певних доказів його смерті, вважали, що він живий. Старійшини таким чином мали інколи на одного правителя менше; тож і щодо Гамількара вони не ухилялися від цього звичаю.

Суфет увійшов до порожніх покоїв. На кожному кроці він бачив зброю, меблі, все речі знайомі, але дивні тепер, навіть під сходами зберігся в кадьниці попіл від пахощів, що їх запалювали при відплитті, щоб власкавити Мелькарта. Не так сподівався він вернутись! Все, що він зробив, усе, що бачив, постало в його пам'яті: штурми, пожежі, легіони, бурі, Дрепан, Сіракузи, Лілі-бей, гора Етна, плоскогір'я Ерікс, п'ять літ боїв — все аж до того нещасливого дня, коли карфагенці, склавши зброю, втратили Сіцилію. Потім спали йому на думку лимонні гаї, пастухи з отарами кіз на сивих горах, і серце його забилося дужче на саму згадку

про той, другий Карфаген, який він мріяв там заснувати. Всі його задуми, всі спогади роїлися у нього в голові, ще запамороченій хитанням корабля. Пойнятий тривогою, він враз знесилився і відчув потребу наблизитись до богів.

Він піднявся на найвищий поверх свого дому. Потім, витягши із золотої мушлі, що висіла на руці, лопаточку з натиканими в неї гвіздками, відчинив двері до невеличкої овальної кімнати.

Тонкі чорні диски, вмуровані в стіну, прозорі, неначе скляні, м'яко освітлювали кімнату. Поміж рядами цих однакових дисків були пороблені заглибини, подібні до ніш у могильних склепах, куди ставлять урни. В кожній заглибині лежав темний кулястий камінь, на вигляд дуже важкий. Тільки люди великого розуму поклонялися цим абадирам, що впали з місяця. Своїм падінням вони знаменували світила, небо, вогонь; своїм кольором — темну ніч, а щільністю — внутрішній зв'язок між земними речами. Задушливе повітря сповнювало цю містичну оселю. Морський пісок, видно, занесений сюди вітрами крізь щілини дверей, ледь побілів оті круглі камені по нішах. Гамількар перелічив їх, торкаючи кінцем пальця, а тоді, закривши лице шафрановим покривалом, упав на коліна і простерся долі з простягненими вперед руками.

Денне світло било в чорні пластинки. Стовбури дерев, пагорби, вихори, невиразні обриси тварин вимальовувались крізь їхню прозору товщу, і в кімнату проходило світло грізне і воднораз лагідне, певне, таке, як по той бік сонця, в похмурих просторах майбутнього творіння. Гамількар намагався вигнати зі своєї пам'яті всі форми, всі символи, імена всіх богів, щоб певніше збагнути незмінну суть, заховану під видимими явищами. Щось ніби від життя планет проникло в його істоту, і в ньому зростала дедалі глибша й мудріша зневага до смерті, до будь-яких присудів мінливої долі. Сповнений ясної мужності, неприступний жалощам і страхові, підвівся він і, почувавши, як тут йому забиває дух, зійшов на високу вежу, що височіла над Карфагеном.

Даленіючи нерівними смугами вулиць, місто спускалося вниз зі своїми круглими банями храмів, золотими покрівлями, будинками, пальмовими гаями, з порозкиданими де-не-де великими скляними кулями, що сяяли вогненним блиском. Фортечні вали становили ніби велетенську оправу навколо цього рогу достатків, що розсипав свої скарби перед Гамількаром. Він бачив ген унизу гавані, майдани, двори, плетиво вулиць, людей — здаля таких маленьких, що вони ледве видніли на вуличних плитах. О, якби Ганнон не спізнився був того ранку біля Егатських островів! Гамількар уп'явся очима в далекий обрій і простяг тремтячі руки в напрямі Риму.

Юрба затопила східці Акрополя. На Хамоновому майдані товпився люд, що хотів побачити суфета; мало-помалу тераси вкрилися народом; дехто, пізнавши Гамількара, вітав його; він сховався, щоб посилити нетерплячку юрби.

В нижній залі Гамількар застав найвизначніших своїх прибічників: Істатена, Субельдія, Гіктамона, Єуба та інших. Вони розповіли йому про все, що сталося відтоді, як уклали мир: про скнарість старійшин, як найманці покинули місто, а потім вернулися, чого вони домагалися, як було взято в полон Гіскона, про викрадення заїмфа, про те, як допомагали Утіці, а потім відступилися від неї; та ніхто не насмівся сказати йому про події, що стосувалися його самого. Нарешті всі порозходились, щоб вночі знову зійтися на зібранні старійшин у Молоховому храмі.

Тільки-но вони вийшли, під дверима почувся гомін. Хтось намагався ввійти, хоча слуги його не впускали. Гамір тривав, і Гамількар звелів впустити невідомого.

З'явилася стара негритьянка, зігнута, зморщена, з тремтячими руками й недоумкуватим линею, аж по самі п'яти закутана широким синім покривалом. Вона підступила до суфета, і вони якийсь час придивлялися одне до одного; аж раптом Гамількар стрепенувся; він махнув рукою, і всі

раби повиходили. Тоді, подавши знак негритянці, щоб вона ступала тихенько, суфет узяв стару за руку і повів до відлюдної кімнати.

Негритянка, впавши на землю, почала цілувати йому ноги; він нетерпеливо підвів її.

— Де ти залишив його, Іддібале?

— Там, пане.— І, скинувши з себе покривало, стара обтерла рукавом обличчя: чорний колір шкіри, тремтіння, зігнутий стан — усе зникло. Перед Гамількаром стояв міцний стариган з обвітреним лицем, що його, видно, шмагали піски та морські бурі. Жмут білого волосся стирчав на його маківці, як пташиний чуб; насмішкуватим поглядом він показував на кинуту долі одежу.

— Добре ти зробив, Іддібале! Добре! — мовив Гамількар і, пронизуючи старого гострим поглядом, запитав: — А ніхто не здогадується?..

Старий поклявся кабірами, що таємницю збережено якнайпильніше. Вони жодного разу не відходили від своєї хижки, що була за яких три дні ходьби від Гадру-мета, на березі, де серед піщаних дюн, порослих пальмами, водяться хіба що самі черепахи.

— За твоїм велінням, пане мій, я навчав його орудувати списом та правити кіньми.

— Він дужий, правда?

— Авжеж, пане, ще й хоробрий. Не боїться ні гадюк, ні грому, ані привидів. Босий, як той пастух, ганяє понад самісінькими проваллями.

— Говори, говори далі!

Він ставить пастки на диких звірів. Якось, уже з місяць тому, він упіймав,— чи повіриш ти,— орла; потяг його за собою, і пташина кров та кров дитяча падала великими краплями, неначе зірвані троянди. Розлючений птах, відбиваючись, обіймав його крильми, а малий притискав хижака до грудей, душив ще сильніше, і, поки конав птах, щораз гучнішав його сміх, дзвінкий та переможний, як брязкіт мечів.

Гамількар опустил голову, засліплений цим віщуванням величі.

Та от знедавна взяв його неспокій. Він дивиться на далекі вітрила, що майорять на морі; він нудить світом, не хоче їсти, розпитує про богів і поривається до Карфагена.

— Ні, ні! Ще не пора! — вигукнув суфет.

Старий раб, певно, знав, якої небезпеки боїться Гамількар, і повів далі:

— Як же його втримати? Доводиться втішати обіцянками. От і сьогодні прийшов я до Карфагена тільки для того, щоб купити йому кинджал із срібним руків'ям, оздобленим перлами.

Потім старий розповів, як він, побачивши суфета на терасі, видав себе перед сторожею за одну із служниць Саламбо, щоб якось пробратися до нього.

Гамількар довго мовчав, поринувши у свої думки; нарешті сказав:

— Завтра, коли заходитиме сонце, прийди в Мегару і за майстернями, де роблять пурпур, тричі крикни по— шакалячому. А не побачиш мене там, приходь першого дня щомісяця до Карфагена. Не забудь же нічого. Люби його. Можеш тепер говорити йому про Гамількара.

Невільник знову закутався покривалом, і вони разом вийшли з дому та з гавані.

Гамількар простував пішки сам-один, без почту, бо наради старійшин, де мали обмірковувати якісь надзвичайні справи, відбувалися таємно і збиралися на них завжди, криючись від людей.

Спершу він пішов попід східним муром Акрополя, потім перетнув Овочевий ринок, проминув галереї Кінісдо, квартал, де жили торговці пахощами. Погасали останні вогні, гамір на широких вулицях завмер, тільки в темряві сновигали якісь довгі тіні; до них прилучалися інші, вони тяглися слідом за суфетом, як і він, простуючи до Маппал.

Молохів храм збудований був під крутою горою у похмурій місцині. Знизу тільки й видно було, що високі мури, схожі на стіни якоїсь страхітливої гробниці. Ніч стояла темна, і сива мла нависала над морем; воно билось в прямовисні берегові скелі з хрипінням і стогоном. Тіні мало-помалу зникали, неначе проходили крізь мури.

Прибулі пройшли браму й опинилися на великому чотирикутному подвір'ї, оточеному аркадами. Посередині

височіла восьмикутна будівля. Вгорі стриміли бані, тулячись довкола третього поверху, що тримав на собі щось на зразок ротонди; над нею конусом підносився дах із увігнутими краями та кулею на шпилі.

Горіли вогні в філігранних циліндрах, понастромлюваних на держална, що їх тримали служники. Полум'я світильників коливалося під поривами вітру і кидало багрянні відблиски на золоті гребінці, якими було пришпилене на потилиці волосся, заплетене в косу. Служники метушилися, кличучи один одного зустрічати старійшин.

На кам'яних плитах то тут то там лежали, неначе сфінкси, велетенські леви, живі символи всежерущого сонця. Досі вони дрімали з

напівзаплющеними очима. Але, розбуджені метушнею та гомоном, повільно зводились на лапи і підходили до старійшин, пізнаючи їх по одежі, терлися об їхні стегна, вигинали спини й голосно позіхали; у світлі смолоскипів видно було пару від їхнього дихання.

Почалася ще більша метушня, двері позачинялися, всі жерці повтікали, старійшини зникли за широкою колонадою, якою був обведений храм. Колони поставлені були концентричними колами і мали означати періоди Сатурна: в першому колі був рік, в другому — місяці, в третьому — дні; останнє коло сягало храмових мурів.

Там старійшини залишали свої патериці з нарвального рогу, бо нерушимий закон карав смертю кожного, хто насмілювався б прийти на раду з будь-якою зброєю. У багатьох одежа була подерта знизу, в місці, позначеному пурпуровою нашивкою, щоб показати, що, оплакуючи смерть когось із своїх рідних, вони не шкодували одягу, та водночас жалобна нашивка не давала одежі дертися далі. Дехто ховав свою бороду в торбину з фіолетової шкіри, прив'язавши її двома шнурками до вух. Усі віталися між собою, обіймаючись і тиснучи один одного до грудей. Гамількара обступили, вітали його. Здавалося, ніби брати зустріли після розлуки брата.

Це були люди здебільшого присадкуваті, з горбатими носами, як у ассірійських колосів. У декого, одначе, ширші вилиці, вищий зріст і вужча стопа ноги виказували африканську кров їхніх предків кочовиків. У тих, хто цілими днями сидів у своїй конторі, були бліді обличчя; на інших позначилося суворе життя в пустелі; дивовижні оздобы блищали у них на всіх пальцях рук, засмаглих під

сонцем незнаних країв. Мореплавця знати було по хитливій ході, а від сільських жителів ішов дух винодавилень, сіна й мулячого поту. Ці колишні пірати чужими руками тепер обробляли поля, ці зажерливі купці, збивши великі гроші, споряджали кораблі, ці землевласники держали рабів, навчених різних ремесел. Всі вони добре знали релігійні обряди, розумілися на військовій стратегії, були хитрі, немилосердні й багаті.

Обличчя їхні були стомлені довгочасними турботами. Вогнисті очі дивилися недовірливо, а звичка до подорожей та до постійної брехні, до торгівлі та владування надавала їм підступного й хижого вигляду, повного прихованої жорстокості й шаленої жадоби. А тут іще близькість божества навівала на них похмурість.

Спершу вони пройшли яйцеподібну залу із склепистою стелею. Семеро дверей, відповідно до сімох планет, вирізнялися на стіні кольоровими чотирикутниками. Перейшовши довгу кімнату, вони опинилися в другій такій самій залі.

В глибині зали горів канделябр, весь укритий різьбленими квітами, і на кожній із його восьми золотих гілок палав у діамантовій чашечці вісоновий гніт. Канделябр стояв на останньому з довгих східців, що вели до великого жертовника з бронзовими рогами по кутках. Обабіч ішли східці на плескату вершину жертовника; каміння там не видно було; все те виглядало, ніби гора нагромадженого попелу, а під нею щось помалу курилося. Далі, над канделябром, ще вище за жертовник, зводився Молох, увесь із заліза, з людськими, геть подірваними грудьми. Його розгорнені крила слалися по стіні, опущені руки сягали підлоги; за очі йому правили три чорні камені на чолі, обведені жовтими колами, і, ніби готуючись заревти, він із страшною натугою витягав свою бичачу голову.

Довкола розставлені були ослінчики з чорного дерева. Позад кожного з них горів світильник на бронзовому ставнику, що трьома пазурами спирався на землю. Сяйво від усіх цих світильників відбивалося в перламутрових ромбах, якими викладено підлогу. Зала була така висока, що вгорі, під склепінням, червоні стіни здавалися чорними, а троє очей ідола блищали з висоти, неначе три зірки, напівзагублені в нічній темряві.

Старійшини посідали на ослінчики з чорного дерева, піднявши собі на голови поли своєї одежі. Вони сиділи нерухомо, схрестивши руки в широких рукавах, і перламутрова підлога здавалася блискучою рікою,

що, струмуючи від жертovníка до дверей, текла під їхніми босими ногами.

Посередині на чотирьох поставлених хрестом кріслах із слонової кості сиділи чотири верховні жерці: Ешмунів жрець був у фіолетових шатах, Танітин — у полотняних білих, Хамонів — у рудих шерстяних, а Молохів — у пурпурових.

Гамількар наблизився до канделябра. Він обійшов його кругом, оглянув запалені в світильниках ґноти і посипав на них запашного порошку; на кінцях гілок спалахнуло фіолетове полум'я.

Тоді розітнувся пронизливий голос, на нього відповів інший, і сто старійшин, чотири жерці та Гамількар заспівали гімн; повторюючи ті самі склади, дедалі посилюючи звук, вони брали вище й вище, і спів їхній ставав усе жахливіший, аж раптом вибухнув і завмер.

Хвилину чекали. Нарешті Гамількар витяг сховану в себе на грудях маленьку статуетку з трьома головами, синю, неначе з сапфіру, і поставив її перед собою. Було то зображення істини, символ духу, що мав пильнувати правдивого слова. Потім він знову поклав її собі на груди, і всі, ніби поійняті раптовим гнівом, закричали:

— То ж твої любі друзі, оті варвари! Зраднику! Негіднику! Ти вернувся, аби тільки побачити нашу загибель! Чи не так?

— Дайте йому говорити!

— Ні! Ні!

Вони мстилися, винагороджуючи себе за ту стриманість, до якої змушував їх суворий церемоніал; і хоч вони бажали повернення Гамількара, проте обурювалися тепер на саму тільки думку, що він врятував їх від поразки чи, краще сказати, не зазнав її разом з ними.

Коли галас притих, підвівся Молохів жрець.

— Ми питаємо тебе, чому ти не повертався до Карфагена?

— А вам що до того? — згорда відповів суфет. Зчинився ще більший крик.

В чому ви мене обвинувачуєте? Може, я погано командував військами? Ви бачили, як я веду бої, ви, що дали варварам...

— Годі! Досить!

Він знову заговорив тихо, щоб уважніше слухали:

— О так, ваша правда. Я помилявся, світочі Ваалові! Поміж нами є люди великої хоробрості та військової від ваги. Встань, Гісконе! — Пробігаючи примруженими очима по східцях до жертовника, немовби когось відшукуючи, він повторив: — Устань, Гісконе! Ти можеш скласти вину на мене, вони заступляться за тебе! Та де ж він? — Потім, ніби отямившись: — А! Та він же, певна річ, удома, серед своїх синів! Погукує на власних рабів і, щасливий та гордий, рахує розвішані на стінах разки почесного намиста, що заслужив у вітчизни.

Всі стурбовано заворушилися, посмикуючи плечима, неначе їх хльоскали нагаєм.

— Ви навіть не знаєте, живий він чи мертвий!

І, не зважаючи на їхній лемент, він сказав, що, кинувши на поталу суфета, вони кинули на загибель і саму Республіку та що мир із римлянами хоч би який, здавалося, вигідний, проте згубніший за двадцять битв. Дехто на ці слова почав плескати в долоні; були то бідніші з членів ради, яких завжди підозрювали в прихильності до народу чи до тиранії. Супротивники їхні, начальники сиситів та адміністратори,

переважали їх кількістю; найвизначніші згуртувалися коло Ганнона, що сидів у другому кінці зали перед високими дверима, запнутими фіолетовою заслоною.

Він позамазував рум'янами виразки в себе на обличчі. Золота пудра обсипалася з його волосся на плечі, осівши там двома блискучими плямами, і стало помітно, що волосся те насправді білясте, миршаве та зваляне, як вовна. Руки були позамотувані пов'язками, змоченими в масних пахощах, що капали на підлогу. Недуга його, видно, роз'ятрювалась, бо вже навіть очей не видно було з-під набряклих повік. Щоб бачити, він мусив закидати голову. Прибічники підбивали його на відповідь Гамількарові, і нарешті він заговорив хрипким, відразливим голосом:

Не дуже дмися, Барко! Ми всі подолані! Нікого не минуло лихо! Тож покорися й ти!

Скажи нам краще,— промовив Гамількар усміхаючись,— як ти спровадив свої галери до римського флоту?

Мене гнало туди вітром,— відповів Ганнон.

Ти, як той носоріг, що топчеться в своєму гною, виставляєш напоказ дурний свій розум. Замовчи!

І вони взялися звинувачувати один одного в поразці біля Егатських островів.

Ганнон докоряв Гамількарові, що той не вийшов йому назустріч.

— Так це ж означало б віддати супротивникові Ерікс. Ти мусив вийти у відкрите море. Хто тобі не давав того зробити? Ах! Я забув,— слони бояться моря!

Гамількаровим однодумцям цей жарт здався таким дотепним, що вони зареготали, і склепіння загуло, неначе вдарили в кімвали.

Ганнон обурився на таку образу,— він захворів, застудившись під час облоги Гекатомпіля,— сльози текли в нього по обличчю, як холодний дощ по зруйнованих мурах.

Гамількар мовив далі:

Коли б ви любили мене, як його,— велика радість панувала б тепер у Карфагені! Скільки разів благав я у вас допомоги, а ви щоразу відмовлялися дати мені грошей.

Нам самим потрібні були гроші,— відповіли сиситські начальники.

А коли становище моє було розпачливе, ми пили мулячу сечу і їли ремені наших сандалів, коли я хотів, щоб кожна билинка обернулася на вояка, і мені залишалося поповнювати свої загони хіба що гнилими трупами полеглих,— ви відкликали решту моїх кораблів.

Ми не могли ризикувати всім нашим добром,— відказав на те Баат-Баал, власник золотих копалень у Гетулії Дарітійській.

А що ж робили ви тут, у Карфагені, в своїх домівках, за високими мурами? Треба було відігнати галлів до Елідана, хананеяни могли б прийти до Кірен, і тим часом як римляни заслали послів до Птолемея...

Він іще вихвалатиме перед нами римлян! — гукнув хтось.

Скільки вони заплатили тобі, щоб ти їх захищав?

Спитайте про це в бруттіумських рівнин, у руїн Лора, Метапонта і Гераклеї! Я спалив там усе до пня, я спустошив усі їхні храми, й аж до смерті онуків їхніх онуків...

Ет! Ти пишномовний, як той ритор! — гукнув Капурас, знаменитий купець.— Краще скажи, чого ти хочеш?

Я кажу, що треба бути мудрішими або грізнішими. Коли вся Африка скидає з себе ваше ярмо, то це тому, що ви, недотепні володарі, не вмієте вести її в ярмі.

Агафокл, Регул, Цепіон — всі ці хоробрі мужі, тільки зійшовши на берег, захоплять Африку! Коли лівійці зі сходу змовляться з нумідійцями заходу, коли кочовики посунуть з півдня, а римляни з півночі... Раптом усі загаласувала з жаху.

— О, ви ще будете бити себе в груди, валятися в по росі та рвати на собі одягу! Але ніщо не врятує вас! До ведеться крутити жорна в Субуррі та збирати виноград по горбах Лаціуму.

Вони почали ляскати себе по правому стегні на знак обурення, і рукави їхні тріпотіли, неначе великі крила наполоханих птахів. Гамількар у шаленому пориві промовляв далі, стоячи на найвищому східці вівтаря, тремтячий і страшний. Він підіймав руки, і проміння канделябра, що палав позад нього, проходило між його пальців, мов золоті списи.

— Ви втратите свої кораблі, свої лани, і колісниці, і висячі ложа, своїх рабів, що розтирають вам ноги! Ша калам за лігва будуть палаци ваші, і плуг розоре ваші гробниці. Не стане й сліду вашого, лише над купами руїн кричатимуть орли! Загинеш, Карфагене!

Чотири верховні жерці простягли руки, захищаючись від прокльонів. Всі повставали. Але морський суфет, священний урядовець, був під заступництвом самого Сонця, і особа його була недоторканна, аж поки

зібрання багатих не засудить його. Жертовник навівав жах. Всі сахнулись назад.

Гамількар замовк. З непорушним поглядом, з обличчям блідим, як перли на його тіарі, він задихався, майже зляканий власними словами, в полоні зловісних видив. З підвищення, на якому він стояв, світильники на бронзових ставниках здавалися йому широким вогненным вінком, покладеним долі; чорний дим від них здіймався під темне склепіння, і кілька хвилин тривала така глибока тиша, що чути було далекий шум моря.

Тоді старійшини почали радитися між собою. Варвари загрожували їхнім інтересам, їхньому життю. А перемогти варварів не можна було без суфетової допомоги, і це міркування, незважаючи на їхню гордість, змушувало забути все інше. Вони залучили до своєї розмови й Гамількарових друзів. Почалися користолюбні замирення, натяки та обіцянки. Гамількар не хотів більше втручатися в будь-які урядові справи. Усі почали його вмовляти. Та що раз у раз повторювалось при цьому слово "зрада", то він вибухнув гнівом. Єдиний зрадник — це Велика рада, бо повинність вояків триває, поки йде війна, а тільки-но війна скінчилась — і вони вільні. Він навіть похвалив їхню хоробрість та говорив про користь, яку могла б мати Республіка, повернувши їх до себе дарунками і привілеями.

Тоді Магдасан, колишній правитель провінцій, сказав, поводячи своїми жовтими очима:

— Далебі, Барко, ти, мандруючи світами, обернувся на грека, чи римлянина, чи вже й сам не знаю, на кого! Якої ти нагороди домагаєшся цим людям? Хай краще згине десять тисяч варварів, аніж один із нас!

Старійшини схвально закивали головами, бурмочучи:

Авжеж, чого з ними панькатись? Того добра можна знайти завжди!

І легко його позбутись, чи не так? Покинути напризволяще, як ви це зробили в Сардинії. Або ж дати знати ворогові, яким шляхом ітимуть найманці, як то зробили ви з галлами в Сіцилії, чи, зрештою, висадити посеред моря. Повертаючись, я бачив скелю, геть усю білу від їхніх кісток!

Ото лихо! — безсоромно вигукнув Капурас.

А то ніби вони не перекидалися сто разів до ворога! — загаласували інші.

Гамількар закричав:

— Навіщо ж ви, всупереч своїм законам, покликали їх до Карфагена? А коли вони, незчисленні та вбогі, опи нилися в вашому місті, серед усіх ваших багатств, ви й гадки не мали послабити їхню силу, поділивши на малі загони! Тоді ви випустили їх з жінками та дітьми, не за лишивши жодного заручника. Чи, може, ви сподівалися, що вони переб'ють один одного, щоб звільнити вас від прикрості виконувати свої обіцянки? Ви їх ненавидите, бо вони дужі. Ще більше ненавидите ви мене, їхнього на чальника. О! Я це відчув сьогодні, коли ви, цілуючи мені руки, ледве втримувались, щоб не покусати їх!

Якби леви, що дрімали в дворі, з ревом забігли до зали, й тоді не зчинилося б більшого ґвалту й метушні. Та ось підвівся Ешмунів жрець; стуливши коліна і притиснувши до боків лікті, стоячи прямо з напіврозтуле-ними долонями, він промовив:

Барко, Карфагенові треба, щоб ти став на чолі всіх пунійських військ проти найманців.

— Я відмовляюсь! — відповів Гамількар.

— Ми дамо тобі найвищу владу! — гукнули сиситські начальники.

— Ні!

Владу необмежену й неподільну, дамо грошей, скільки захочеш сам, усіх бранців і всю здобич, по п'ятдесят зеретів землі за кожен ворожий труп.

— Ні! Ні! З вами не можна перемогти!

— Він їх боїться!

— Бо ви безчесні, скупі, невдячні, слабодухі й безумні!

— Він їх жаліє!

— Хоче їм за проводиря стати! — кинув хтось.

— І рушити з ними на нас! — підхопив другий. А Ганнон із глибини зали прохрипів:

— Він у царі пнеться!

Далі всі посхоплювалися з місць, перекидаючи крісла й світильники; вони кинулись юрмищем до жертовника, розмахуючи кинджалами. Але Гамількар витяг із рукавів два великі ножі; лівою ногою ступивши вперед, він пригнувся під золотим канделябром і стояв нерухомо та погрозово із заціпленими зубами та вогненным поглядом.

Отже, буди завбачливі, вони поприносили сюди зброю; це був злочин; вони перелякано дивились один на одного. А що винні були всі, то скоро й заспокоїлись, і мало-помалу, повідвертавшись від суфета, принижені та люті, зійшли зі східців. Це вже вдруге зазнали вони від нього поразки. Якийсь час усі стояли. Дехто, поранивши собі пальці,

тепер підносив їх до рота чи повільно замотував полою плаща; і вже коли мали виходити, раптом Гамількар почув такі слова:

— А! Це він відмагався, аби тільки не прогнівити своєї дочки.

Другий, гучніший голос підхопив:

— Звісно! Вона ж бере собі полюбовників із найманців!

Спершу Гамількар захитався, потім швидким поглядом став шукати Шагабаріма. Лише один Танітин жрець зостався на місці, і здаля Гамількар тільки й помітив, що його високого ковпака. Всі реготали просто йому в вічі. Що сумніший ставав суфет, то більше втішалася юрба, і серед того шуму й гамору чути було, як задні кричали:

Та люди бачили, як він виходив із її спальні!

Вранці, в місяці таммузі!

— Той, що вкрав заїмф!

— Вродливий чоловік, хоч куди!

— Вищий за тебе!

Гамількар зірвав із себе тіару, знак високого сану, тіару на вісім містичних кіл зі смарагдовою мушлею посередині, і, піднявши її обіруч, зі всієї сили кинув додолу; розбившись, підскочили золоті обручі, і покотилися по плитах перли. Тоді всі помітили на його білому чолі довгий шрам, що гадюкою звивався між бровами; він увесь тремтів. Пішов догори бічними східцями, що вели до жертovníка, і ступив на нього. Це означало, що він себе присвячує богові і віддається йому в жертву. Розвіваючись, плащ його коливав полум'я канделябра, що стояв нижче

його сандаль, і легкий пил від ходи хмаринкою здіймався йому аж до пояса. Він зупинився біля ніг мідного колоса. Тоді взяв дві жмені того пороху, що на нього без жаху не міг би глянути жоден карфагенець, і сказав:

— Присягаюся сотнею світильників душ ваших! Вісьмома вогнями кабів! Зорями, метеорами й вулканами! Присягаюся всім тим, що горить! Спрагою пустелі й океановою сіллю! Гадруметовою печерою і царством душ! Присягаюся вбивством! Присягаюся прахом синів ваших і прахом братів ваших предків, з якими тепер змішую свій попіл! Ви, сто мужів карфагенської ради, збрехали, звинувативши мою дочку! І я, Гамількар Барка, морський суфет, проводир багатих і повелитель народу, перед бикоголовим Молохом присягаюся...

Всі чекали чогось страшного, але він докінчив гучнішим і спокійнішим голосом:

— ...що про це навіть не говоритиму з нею!

Увійшли священнослужителі храму із золотими гребінцями в волоссі, хто несучи пурпурові губки, а хто — пальмове віття. Вони підняли фіолетову заслону, що затуляла двері, і крізь отвір у глибині інших зал відкрилося широке рожеве небо, яке ніби розширяло склепіння храму, а на обрії зливалось із синім-синім морем. Виринаючи з хвиль, уставало сонце. Раптом воно вдарило промінням у груди мідного колоса, поділеного на сім загратованих частин. Його паща з червоними зубами була роззявлена страхітливим позіханням, величезні ніздрі роздimalись, денне світло оживляло його, надаючи жахливого нетерплячого вигляду, мовби він поривався вистрибнути і злитись із світилом, з богом і разом кружляти в безмежних просторах.

Долі то там, то там ще блимали перекинуті світильники, неначе криваві плями на перламутрових плитах. Старійшини, знемігшись, хиталися; на повні груди вдихали вони свіже повітря; по їхніх

розчервонілих лицях котився піт; вони так накричалися, що вже не чули один одного. Та їхній гнів на суфета не вщух; на прощання вони кидали йому погрози, а Гамількар відповідав їм тим самим.

— До наступної ночі, Барко, в Ешмуновому храмі!

— Я прийду!

— Ми доможемося, що тебе засудять багаті!

— А я доб'юсь, що вас засудить народ!

— Гляди, щоб не скінчив життя на хресті!

— Глядіть, щоб вас не розшматували на вулиці!

Та тільки вийшли надвір, як одразу ж прибрали спокійного вигляду.

Під брамою на них чекали їхні скороходи і візники. Більшість поїхали на білих мулах. Суфет скочив у свою колісницю і взяв віжки; баско вигинаючи шиї, в такт вистукуючи по камінцях, що зривалися за копитами, пара коней в шаленому гоні так швидко мчала колісницю на Маппали, аж здавалося, ніби срібний шуліка на кінці дишля летів у повітрі.

Дорога перетинала поле, вкрите довгастими гостроверхими плитами, що скидалися на піраміди; на кожній була викарбувана посередині рука з розкритою долонею, так ніби мрець з-під тієї плити простягав до неба руку, чогось благаючи. Далі по полю розсипалися конусовидні халупки, виліплені з глини, гілля та очерету. Низенькі огорожі з дрібного каменю, багністі рівчаки, плетені з дроку мотузки, живоплоти з кактусів абияк відгороджували одне від одного ті житла; наближаючись до суфетового саду, вони скупчувалися все густіше й густіше. Гамількар перевів погляд на велику вежу, що мала три поверхи — три величезні циліндри,

поставлені один на один: перший був змурований з каменю, другий — з цегли, а третій — рублений з кедрини. Над тим усім височіла мідна баня, оперта на двадцять чотири ялівцеві колони; поміж ними гірляндами звисали переплетені бронзові ланцюги. Ця висока споруда здіймалася над будівлями, що йшли праворуч,— коморами й торговим домом; палац для жіноцтва стояв у глибині між кипарисів, вишикуваних рівно, як дві бронзові стіни.

Колісниця з гуркотом проїхала крізь вузьку браму й зупинилася під просторим піддашшям; тут прив'язали коней, і вони взялися смикати з купи свіжонакошену траву.

Назустріч повибігали всі слуги. їх було дуже багато; рабів, що звичайно працювали на полях, тепер, боячись варварів, позганяли до Карфагена. Хлібороби, одягнені в шкури, волочили за собою ланцюги, які висіли на кісточках; у рабів, що виробляли пурпур, руки були червоні, як у катів; моряки вирізнялися своїми зеленими шапками; рибалки носили коралове намисто, у мисливців висіли на плечах тенета; мегарці були в білих або чорних туніках, у шкіряних штанях і — залежно від їхнього фаху — в солом'яних, полотняних або повстяних шапочках.

Позаду юрмилися люди в лахмітті; жили вони без якоїсь певної роботи, далеко від палацу, спали по садах, живилися покидьками з кухні; то була людська пліснява, що животіла в тіні палацу. Гамількар терпів тих бідолах не так з милосердя, як із завбачливості. Всі вони на знак радості позатикали собі за вуха квіти; багато з-поміж них ніколи ще не бачили його.

Аж раптом на юрбу кинулись люди із зачісками, як у сфінксів, озброєні великими киями; б'ючи ними на всі боки, вони розганяли рабів, цікавих поглянути на господаря, щоб ті не підступали до нього і не дратували його своїм духом.

Всі впали ницьма на кам'яні плити, вигукуючи:

— Хай квітне твоя господа, око Ваалове!

Пробираючись серед цього люду, простягнутого долі в кипарисовій алеї, до Гамількара підходив з кадильницею в руках і білою митрою на голові головний управитель палацу Абдалонім.

Саламбо якраз спускалася тоді сходами галер. Всі її служниці йшли слідом, переступаючи одночасно з нею зі східця на східець. Голови негритянок вирізнялися чорними плямами з-поміж оздоблених золотом пов'язок над чолом римлянок. Дехто з них мав у волоссі срібні стріли, смарагдові метелики або довгі шпильки, укладені віялом на взірець променястого сонця. Серед цієї суміші білої, жовтої й синьої одежі блискотіли персні, пряжки, намиста, торочки та браслети. Тихо шелестіли легкі тканини; було чути, як стукали сандалі, приглушено тупотіли по дереву босі носи; подекуди, піднявши голову, усміхалися євнухи, такі високі, що жінки були їм тільки по плечі.

Коли чоловічий гомін стих, жінота, позатулявши руками обличчя, зайшлася виском, подібним до виття вовчиць, таким диким та пронизливим, що, здавалося, сходи з чорного дерева, на яких вони збилися, згори до самого низу загули, неначе ліра.

Вітер маяв їхніми покривалами, і стиха похитувалися стебла папірусу. Був місяць шебаз, саме зимова пора. На тлі блакитного неба вимальовувалися вкриті цвітом гранати, крізь їхнє гілля видніло море, і, гублячись у туманній далині, маячів острів.

Побачивши Саламбо, Гамількар спинився. Вона народилася в нього, коли вже кілька синів повмирало. Та й народження дочки вважалося в сонцепоклонників за велике горе. Згодом боги послали йому сина, однак в його серці залишався якийсь болючий слід зрадженої надії, відгомін прокляття, яким зустрів він її появу на світ. Тим часом Саламбо підходила ближче.

Різнобарвні перли звисали довгими гронами з її вух, сягаючи пліч і навіть ліктів. Розпушене волосся скидалося на хмаринку. На шиї висіли маленькі золоті квадратики, на кожному з яких була зображена жінка між двома здібленими левами; її убрання — то були справжні шати богині. Фіолетова сукня з широкими рукавами, щільно охоплюючи стан, розширювалась донизу. Яскраво нафарбовані губи підкреслювали білість зубів, а підмальовані очі здавалися ще довгастішими. Взута вона була в сандалі з пташиного пір'я на дуже високих підборах. Вона була страшенно бліда — видно, через холод.

Нарешті підійшла до Гамількара і, не дивлячись на нього й не підводячи голови, промовила:

— Вітаю тебе, око Ваалове! Вічна слава тобі! Перемога! Дозвілля! Щастя! Багатство! Давно вже тужило серце моє і господи сумувала. Та господар, що повертається, — як Таммуз воскреслий; і під поглядом твоїм, батьку мій, радість розквітне і нове життя забує!

Взявши з рук Таанак невеличку довгасту чашу, де парувало питво з борошна, масла, вина й кардамону, вона сказала:

— Випий на здоров'я цього питва, що на честь твого повернення приготувала тобі твоя служниця.

Гамількар відповів: "Будь благословенна!" — і рука його сама потяглась по золоту чашу.

Тим часом він так пильно глянув на дочку, що вона прошепотіла:

— Тобі сказали, пане мій?..

— Так, я знаю! — стиха відповів Гамількар.

— Що це було? Вона призналась? Чи, може, говорила про варварів? Він кинув кілька невиразних слів про скрутне державне становище, що сподівається його сам-один виправити.

— О батьку,— вигукнула Саламбо, — ти ж не можеш виправити непоправне!

Він відступив від неї, і Саламбо здивувалася, чого він так сторопів; вона не думала про Карфаген, а лише про блюзнірство, до якого й сама була причетна. Цей чоловік, перед яким тремтіли легіони і якого вона ледве знала, був їй страшний, як бог; він про все догадався, він усе знав, і зараз мало статися щось жахливе. Вона крикнула:

— Помилуй!

Гамількар повільно опустив голову.

Вона хотіла признати свою провину, та не наважувалася розтулити вуста, хоч і прагнула палко співчуття й розради. Гамількар боровся з бажанням зламати свою присягу. Він не зробив того з гордощів чи, може, боявся покласти край своїм сумнівам; дивився їй в обличчя, напружуючи всі сили, щоб відгадати, що ховає вона в глибині свого серця.

Важко дихаючи, Саламбо втягнула голову межи плечі, розчавлена тим важким поглядом. Тепер він був певен, що вона зганьбила себе в обіймах варвара; він увесь затремтів, підняв кулаки. Вона крикнула і впала на руки служниць, що стояли довкола неї.

Гамількар круто повернувся. Управителі пішли за ним.

Йому відчинили двері в комору, і він увійшов до великого круглого приміщення, де сходились, як спиці в маточині, довгі коридори, що вели до інших приміщень. Посередині стояв камінний круг з поруччям довкола, де на килимі лежали подушки.

Суфет спершу походжав туди й сюди, ступаючи широко і швидко; він тяжко дихав, гучно тупав підборами, проводив долонею по чолю, як людина, що відганяє мух. Та врешті підвів голову й, озираючи гори свого добра, поволі заспокоївся. Він дивився в глибину коридорів і подумки обходив інші кімнати, напхом напхані великими скарбами. Бронзові пластинки, злитки срібла й залізні бруси лежали впереміш із олов'яними кружалами, привезеними з Кассітерід через Туманне море; лантухи з пальмової кори були повні щерть смоли, що добувається в країнах чорношкірих; золотий пісок, понасипуваний у міхи, потроху витікав на старих рубцях, що вже розлазились. Тонкі волокна морських рослин звисали поміж в'язками льону, привезеного з Єгипту, Греції, Тапробани та Іудеї; цілими кущами стовбурчилися корали, накидані попід стіною; повітря було насичене якимось невиразним духом — пахло парфумами, прянощами, тхнуло шкурами, страусовим пір'ям, що великими жмутами звисало зі стелі. Перед кожним коридором слонові ікла, поставлені сторчма і з'єднані вістрями вгорі, становили арку над дверима.

Нарешті Гамількар ступив на камінний круг. Всі управителі стояли, схрестивши руки й опустивши голови; тільки Абдалонім гордо підіймав свою гостроверху митру.

Гамількар почав розпитувати начальника кораблів. Це був старий моряк з вивернутими від вітру повіками; білі пасма волосся звисали йому до пояса, наче піна колишніх бур осіла в нього на бороді та так і залишилась.

Він доповідав, що через Гадес і Тіміамату вирядив флот, який, обминувши Південний Ріг та мис Ароматів, має дістатися до Еціонгабара.

Інші кораблі пішли на захід і впродовж чотирьох місяців не зустрічали берегів; носи їхні застрягали в водоростях, на обрії чути було безугавний шум водоспадів, криваві тумани заступали сонце, насичений пахощами вітер наганяв на матросів сон, і так їм затуманилось у голові, що й досі вони не можуть нічого розказати. Та все-таки їхні кораблі спромоглися піднятися скіфськими ріками догори, пробитися в Колхиду, до угрійців, до

естів, вони викрали на Архіпелазі п'ятнадцять сотень дівчат і, замітаючи за собою сліди, потопили чужі кораблі по той бік Естрімонського мису. Цар Птолемей не доставив шезбарського ладану; Сіракузи, Елатія, Корсіка та острови нічого не дали; і старий моряк притишив голос, доповідаючи, що одну трирему захопили в Рузікаді нумідійці, "бо вони, пане мій, на їхньому боці".

Гамількар нахмурих брови; згодом він дав знак доповідати начальникові мандрівок, одягненому в брунатне вбрання без пояса, з довгим білим шарфом на голові, кінець якого, прикриваючи йому рота, спадав ззаду на плече.

Каравани вирушили, як і годилось, у пору зимового рівнодення, та з п'ятнадцяти сотень чоловік, що вирядились у глиб Ефіопії з добрими верблюдами, новими міхами та великими запасами фарбованої тканини, тільки один вернувся до Карфагена, решта загинули від виснаження чи збожеволіли від жахів пустелі. Той один, котрий повернувся, розповідав, нібито бачив аж там, за Чорним Гарушем, за племенами атарантів та Країною великих мавп, безмірно великі царства, де навіть хатні речі зроблені з золота, де тече ріка молочного кольору, широка, як море, де є ліси з блакитними деревами, запахущі горби і почвари з людськими головами, що водяться на скелях,— коли вони мають на когось глянути, зіниці їхні розпускаються, мов квіти; а далі, за озерами, де повно драконів, кришталеві гори тримають на собі сонце. Інші каравани привезли з Індії павичів, перець та нові тканини. А щодо тих, котрі подалися купувати халцедон по шляху до Сірт та Аммонового храму, то вони, видно, загинули в пісках. Каравани, що вирушили в Гетулію й Фаццану, привезли свою звичайну здобич; але тепер він, начальник мандрівок, не наслідуюється вирядити в дорогу ні одного каравану.

Гамількар зрозумів його: найманці опанували країну. Важко стогнучи, він сперся на лікоть; управитель маєтків так боявся починати звіт, що аж трусився, хоч які мав кремезні плечиська і налиті кров'ю очі. Над його кирпатим обличчям, що скидалося на морду бульдога, нависала сітка з

волокон деревної кори. Він був підперезаний поясом із леопардового хутра, за яким блищали два великі ножі.

Як тільки Гамількар повернувся до нього, цей здоровань почав лементуючи свідчитися всіма богами. Він не винен! Він не міг нічого вдіяти! Зважаючи на погоду, ґрунт, на зорі, він сіяв у пору зимового сонцестояння, обрізував дерева на ущербі місяця, наглядав за рабами, пильнував їхньої одежі.

Гамількара дратувала його балакучість. Він нетерпляче клацнув язиком, і чоловік із ножами залопотів швидше:

— О пане мій, вони все розграбували, все понищили! Три тисячі дерев зрубано в Масшалі, а в Убаді розбито комори, засипано водозбори! В Тедесі забрали тисячу п'ятсот гоморів борошна, у Мараццані повбивали пастухів, поїли отари, спалили твій дім, твій чудовий кедровий дім, куди ти приїздив улітку. Невільники з Тубурбо, що жали ячмінь, повтікали в гори; а з ослів, онагрів, мулів, тавромінських биків та орінгзьких коней жодного не зосталося! Всіх позабирали! Це якесь прокляття! Я того не переживу! Він казав далі, плачучи:

— Коли б ти знав, які повні були льохи, як сяяли плуги! О, які чудові барани! Які чудові бики!..

Гнів душив Гамількара. Він вибухнув:

— Цить! Що я — старець? Без крутійства! Кажі правду! Я хочу знати всі свої втрати до останнього сикла, до останнього каба! Абдалоніме, принеси мені рахунки кораблів і караванів, а також рахунки маєтків та все, що стосується дому. І якщо сумління ваше не чисте — горе вам! Ідіть!

Управителі, звисивши руки, задкуючи, вийшли.

Абдалонім витяг із скриньки, вмурованої в стіну, шнурки з вузликами, полотняні й папірусні стрічки, дрібненько списані баранячі лопатки. Все це поклав до ніг Гамількарові, тоді подав йому дерев'яну рамку з трьома натягненими всередині нитками, на які нанизані були золоті, срібні та рогові кульки, і почав:

Сто дев'яносто два будинки в Маппалах здано новим карфагенським громадянам по одному беку на місяць.

Ні! Це задорого! Май жаль до бідного люду! І позаписуй імена тих, що здадуться тобі найвідважнішими, та ще постарайся вивідати, чи віддані вони Республіці. Що там іще?

Абдалонім вагався, здивований з такої великодушності.

Гамількар вирвав у нього з рук полотняні стрічки.

— Що це таке? Три палаци навколо Хамона по дванадцять кезит на місяць! Постав двадцять! Не хочу, щоб багатії мене грабували.

Головний управитель, низько вклонившись, провадив далі:

Позичено Тігілласові до нового врожаю: два кікари з трьох динарів — звичайний морський відсоток; Бар-Мелькартові — тисячу п'ятсот сиклів, під заставу взято тридцять рабів. Але дванадцять із них померло, працюючи на солоних мочарах.

Видно, були кволі,— сміючись сказав суфет.— Ну, та дарма! Якщо він потребує грошей, позичай! Треба завжди позичати, і на різні відсотки,— як до статків людини.

Тоді слуга став запобігливо вичитувати ті зиски, що їх дають залізні копальні в Аннабі, коралові промисли, виробництво пурпуру, орендна плата греків, що поселилися в Карфагені, вивіз срібла до Аравії, де воно

цінувалося вдесятеро проти золота, захоплені кораблі, вираховуючи з тієї суми десяту частину на богинин храм.

— Щоразу я, пане мій, показував ваші прибутки, на чверть зменшуючи їх.

Гамількар лічив на кульках; вони дзвеніли в нього під пальцями.

— Досить! Що ти виплачував?

Стратоніклові корінфському і трьом александрійським купцям за цими листами (їх повернено) — десять тисяч афінських драхм і дванадцять талантів сірійського золота. Утримання команд становить двадцять мін щомісяця на трирему...

— Знаю! Що втрачено?

Ось рахунок, на цих олов'яних пластинках,— сказав управитель.— Щодо кораблів, винайманих спільно, то, оскільки не раз доводилося викидати вантажі в море, нерівні витрати розкладено було між спільниками. За позичені в арсеналі снасті, яких не можна було повернути, сисити перед походом на Утіку заправили по вісімсот кезит.

— Знову вони! — сказав Гамількар, опутивши голову; кілька хвилин він сидів, ніби розчавлений усією вагою зненависті, що її відчував на собі. Але я не бачу мегарських видатків.

Абдалонім, бліднучи, витяг з іншої скриньки сикоморові дощечки, нанизані на ремінці.

Цікавий до дрібниць домашнього господарства, Гамількар слухав його і поволі заспокоювався від монотонного голосу, що називав цифру за цифрою; Абдалонім говорив дедалі повільніше. Раптом він упустив додолу дощечки і сам кинувся ницьма з простягненими руками, як

засуджений до страти. Гамількар спокійно підняв дощечки; губи його розтулилися, а очі розширились, коли він побачив на одній з них, як багато за один тільки день витрачено м'яса, риби, птиці, вина та пахощів, скільки перебито ваз, скільки замордовано рабів, скільки зіпсовано килимів.

Абдалонім, все ще лежачи долі, розповів йому про бенкет варварів. Він не міг опиратися наказам старійшин,— зрештою, й Саламбо хотіла, щоб не шкодували грошей і добре почастували вояків.

Почувши ім'я дочки, Гамількар схопився на ноги. Потім із затисненими устами сів на подушки й почав обривати на них торочки, важко дихаючи та дивлячись перед себе застиглими очима.

— Встань! — сказав він і зійшов із кам'яного круга. Абдалонім пішов за ним. Коліна в нього тремтіли. Та,

вхопивши залізного лома, він, як шалений, заходився підважувати підлогу. Нарешті піднялась кругла дерев'яна мостина, і під нею вповдовж коридора показалося кілька широких ляд, що закривали ями, де було заховане збіжжя.

— Бачиш, око Ваалове, — тремтячи, сказав управитель,— вони ще не все забрали! А ці ями глибокі, кожна по п'ятдесят ліктів, і всі повні вщерть. Поки ти мандрував, я наказав поробити такі сховища і в зброярні, в садах, повсюди! Господа твоя повна зерна, як серце твоє — мудрості.

Усмішка пробігла Гамількаровим обличчям.

— Це добре, Абдалоніме!

Тоді, нахилившись йому до вуха, він додав:

— Привези хліба ще й з Етрурії, з Бруттіуму, звідки хочеш і за будь-яку ціну. Заготуй і збережи. Я хочу, щоб увесь карфагенський хліб був у моїх, тільки в моїх руках!

Коли вони дійшли до кінця коридора, Абдалонім одним із ключів, що висіли в нього при поясі, відімкнув велике чотирикутне приміщення, розділене посередині кедровими колонами. Золоті, срібні та мідні монети, по-насипувані на столах і складені в нішах, здіймалися купами попід чотирма стінами до самих сволоків. У величезних кошах із гіпопотамових шкур лежали по кутках ряди невеличких мішків; купи великих мідяків громадилися на підлозі. Подекуди занадто високі стоси, повалившись, скидалися на зруйновані колони. Великі карфагенські монети, на яких була зображена Таніта з конем під пальмою, лежали всуміш із монетами колоній, на яких був викарбуваний бик, зоря, куля чи півмісяць. А далі йшли порозкладувані нерівними стовпчиками монети різної вартості, різної величини, різних епох, від давніх ассірійських, тонких, як ніготь, до давніх латинських, грубших за долоню, від егінських, схожих на ґудзики, до бактріанських плиток і коротких брусків давнього Лаке-демону; багато з них узялися іржею, вкрилися брудом, позеленіли від води, почорніли від огню,— їх повиловлювали сітями чи знайшли між руїнами після облоги міста.

Суфет нашвидку прикинув, чи відповідають наявні суми тим рахункам витрат і прибутків, що йому подано. Уже виходячи, він раптом помітив три мідні дзбани, геть зовсім порожні. Абдалонім, жахнувшись, відвернув голову, але Гамількар, примирившись з втратами, нічого не сказав.

Вони пройшли ще кілька коридорів та зал і нарешті досягли дверей, що їх охороняв чоловік, прив'язаний поперек тулуба вмурованим у стіну ланцюгом,— це був римський звичай, недавно заведений у Карфагені. Борода й нігті у нього вирости надмірно довгі, і він хитався з боку в бік, немов той звір у клітці. Тільки-но невірник упізнав Гамількара, він кинувся до нього, волаючи:

— Змилуйся, око Ваалове! Змилуйся! Вбий мене! Ось уже десять літ, як я не бачив сонця! Ім'ям отця твого благаю, зглянься на мене!

Гамількар, не відповідаючи йому, плеснув у долоні; прибігло три чоловіки і, взявшись разом із управителем, відсунули важкий засув на дверях. Гамількар узяв смолоскип і щез у темряві.

Вважали, ніби там — родинні гробниці, а насправді то був колодязь. Викопано його, щоб збивати з пантелику злодіїв, і він був порожній. Гамількар пройшов далі. Потім, нагнувшись, повернув важкий камінь, поставлений на валах, і крізь отвір зайшов у конусоподібне приміщення.

Стіни його вкриті були мідною лускою; посередині, на гранітному п'єдесталі, стояла статуя кабіра, прозваного Алетом; він був засновником кельтіберійських рудень. Біля підніжжя лежали навхрест великі золоті щити, стояли велетенські срібні вази, відлиті без отворів, химерної форми і зовсім не придатні до вжитку; часто в такий спосіб відливали з різних металів посуд, щоб його не можна було ані викрасти, ані навіть переносити.

Своїм смолоскипом Гамількар засвітив гірничу лампу, прикріплену до ідолової шапки; зелене, жовте, синє, фіолетове, винного і кривавого кольору проміння враз освітило залу. Вона була повна коштовних самоцвітів, насипаних у золоті, стовбоваті, як тиква, посудини, що висіли на міцних прутах, подібні до ламп; інші купами лежали попід стінами. Там були калаїси, добуті в горах, карбункули, що утворилися з рисячої сечі, глосопетри, які попадали з місяця, тіани, діаманти, сандастри, берили, рубіни трьох видів, чотири відміни сапфірів та дванадцять різновидів смарагда. Самоцвіти блискотіли й мінилися, як бризки молока, як сині крижинки, ряхтіли срібним пилом, розсипалися вогненними смугами, промінням, зірками. Громове каміння, народжене бурями, сяяло поряд із халцедонами, що допомагають проти отруєння. Були там і топази з гори Забарки, засіб проти переляку, бактріанські опали, що запобігають викидням, Аммонові роги, які кладуть під ліжко, щоб навівати сні.

Сяйво коштовного каміння та світло смолоскипів відбивалося у великих золотих щитах. Гамільїсар стояв, усміхаючись, схрестивши руки; його тішило не так те видовище, як свідомість власного багатства. Скарби його були неприступні, невичерпні, безмежні. Предки, що спали під його ногами, вдихали йому в серце частку свого безсмертя. Він почув близькість до підземних духів. Радів, так ніби був одним із кабірів. Ясне проміння, що било йому в лице, здавалося краєм незримої сіті, яка, простягаючись над безоднями, єднала його з центром світу.

Від несподіваної думки він здригнувся і поза ідолом пройшов до стіни. Потім став роздивлятися на своїй татуйованій руці горизонтальну й дві перпендикулярні до неї лінії, що за ханаанським численням означало число тринадцять. Далі відрахував до тринадцятої мідні пластинки і ще раз відгорнув широкий рукав; простягнувши правицю, він прочитав на іншому її місці ще якісь, складніші, лінії, ніжно торкаючись до них пальцями, ніби до струн ліри. Нарешті вдарив сім разів великим пальцем, і частина стіни раптом повернулась. За нею відкрився ніби склеп, де було заховано багато таємничих речей, що й назви не мали, та коштували незбагненно дорого. Гамількар зійшов трьома східцями донизу, взяв із срібного чана лам'ячу шкуру, що плавала в темній рідині, й вернувся назад.

Абдалонім знову пішов попереду нього. Він стукав по плитах підлоги своєю довгою палицею із дзвониками на головці і перед кожним приміщенням вигукував Гамількарове ім'я, славлячи та благословляючи його.

У круглій галереї, де сходилися всі коридори, лежали накидані бруски сандалу, мішки лавзонії, плескаті кружала лемноської глини, повні перлів черепащачі панцири. Суфет, проходячи, торкався їх своїм одягом, навіть не дивлячись на великі грудки амбри, речовини майже божественної, створеної сонячними променями.

З одного приміщення тягнуло запахущими випарами.

— Відчини двері!

Вони увійшли. Голі люди місили тісто, чавили трави, розворушували жар, розливали по глеках олію, відкривали і закривали маленькі довгасті комірочки, повидовбувані в стінах,— їх було так багато, що кімната скидалася на бджолиний стільник. Комірочки були вщерть наповнені мироболаном, бделієм, шафраном та фіалками. Повсюди лежали камедь, порошки, коріння, пляшечки, гілочки та-волги, трояндові пелюстки; важко дихалося серед цих пахощів, незважаючи на клуби ладану, що димів посеред кімнати на мідних триногах.

Головний майстер пахощів, блідий та довгий, як воскова свічка, підійшов до Гамількара, щоб розім'яти на його долоні маківку метопіону, а два інші тим часом розтирали йому п'яти комарниковим листям. Гамількар відштовхнув їх; то були кіренейці, люди гидких звичаїв, проте шановані за знання таємниць.

Щоб догодити суфетові, головний майстер подав йому в бурштиновій ложці покуштувати маловатру; потім він проткнув шилом три індійські посудини. Гамількар, добре знаючи всі хитрощі фальшування, взяв повний ріг бальзаму і, піднісши його до жару, нахилив до своєї одежі: на ній з'явилась бура пляма — ознака підробки. Тоді він пильно подивився на майстра й, нічого не кажучи, кинув ріг йому в обличчя.

Проте, розгніваний фальшуванням, що було на шкоду йому, він, глянувши на скриньки з нардом, наготовані до вивозу в заморські краї, звелів додати туди сурми, щоб збільшити вагу.

Потім він спитав, де три пакунки псагасу, призначені для його власного вжитку.

Головний майстер відмагався, що нічого не знає, прийшли, мовляв, вояки з ножами, зчинили страшенний ґвалт, і він повідкривав їм усі скриньки.

— То ти боїшся їх більше, ніж мене! — крикнув суфет, і крізь дим очі його блиснули, як смолоскипи, пронизуючи високого блілого чоловіка, що починав розуміти, чим усе має скінчитись.

— Абдалоніме! До заходу сонця прогнати його крізь ряди! Розірвати його!

Ця втрата, менша за інші, розлютила його страшенно, бо хоч і докладав він усіх зусиль, щоб не думати про варварів, однаке тільки й чув про них на кожному кроці, їхні бешкети в'язалися в його думках із безчестям дочки, і він злостився на всіх у господі за те, що вони знали про її ганьбу й нічого йому не казали. Та якась незбагненна сила штовхала його ще глибше краяти собі серце. Охоплений нестримним бажанням дізнатися про все, він обійшов повітки, задвір'я торгового дому, оглянув запаси дьогтю, дерева, якорів та корабельного спорядження, меду, воску, тканин, харчів, майстерню, де тесали мармур, комори з сільфієм.

Він пішов у другий кінець саду, щоб перевірити роботу ремісників, що по своїх халупах виготовляли речі на продаж. Кравці гаптували плащі, інші плели сіті, дехто розмальовував подушки, шив сандалі; єгипетські майстри полірували скойками папірус; стукотіли човники ткацьких верстатів, дзвеніли ковадла зброярів.

Гамількар казав їм:

— Куйте мечі! Куйте невпинно! Вони будуть мені потрібні.

Він витяг сховану на грудях антилоп'ячу шкуру, дублену отрутами, й наказав зробити з неї панцера, міцнішого за мідний, такого, щоб його ніщо не брало — ані залізо, ані вогонь.

Тільки-но підійшов він до робітників, як Абдалонім, аби скерувати суфетову лють в інший бік, заходився ганити їхню працю, бурмочучи:

— Ну й робота! Та це ж ганьба! Справді, ти надто добрий до них, володарю.

Гамількар, не слухаючи його, пішов далі.

Він сповільнив крок, бо дороги були завалені великими деревами, обгорілими від коріння до верхівки, як то буває в лісі, де ночували пастухи; огорожі були поламані, вода в ровах висохла; в брудних калюжах валялося побите скло та мавпячі кістки. Подекуди на кущах звисали клапті якоїсь тканини; попід лимонними деревами купами гною жовтіли позривані квіти. Слуги справді кинули все напризволяще, гадаючи, що господар ніколи""же не вернеться.

На кожному кроці відкривалась йому нова шкода, нові й нові сліди тих, про кого хотів би й не згадувати. Та ось і зараз він мусить бруднити своє пурпурове взуття, ступаючи по цих нечистотах. І ті люди далеко, він не може поставити проти них катапульти, щоб розметати їх на шмаття! Сором палив його на саму тільки думку, що він захищав їх; його ошукали, зрадили. А що він не мав змоги помститися ні на вояках, ні на старійшинах, ні на Саламбо, ні на кому іншому, то наказав одним заходом загнати на роботи в руднях усіх рабів, які працювали в садах.

Абдалонім тремтів щоразу, коли бачив, як Гамількар наближається до звіринця. Але тепер він простував до млина, звідки линули одноманітні тужливі звуки. Там крутилися серед пилу важкі жорна; це були покладені один на одного два порфірові конуси; верхній, з ковшем, обертався на спідньому за допомогою грубих дишлів; налягаючи на них грудьми, одні раби штовхали їх руками, а інші, запряжені в шлейку, тягли щодуху. Від того мотуззя їхнє тіло попід пахвами взялося гнійними болячками, як на карку в ослів, а чорне рам'я, ледве прикриваючи стегна, звисало донизу й метлялося поміж колінами, неначе довгий хвіст. Очі в них були червоні, на ногах брязкотіли залізні пута, і з їхніх грудей виривалося разом важке хекання. На ротах їхніх були поприв'язувані двома бронзовими ланцюжками намордники, щоб вони, бува, не їли борошна, а на руки понатягувано тверді безпалі рукавиці, щоб не могли його брати.

Коли ввійшов Гамількар, дерев'яні дишлі заскрипіли ще гучніше. Розмелюючись, хрускало під жорнами зерно. Кілька рабів попадали на коліна; інші, все ще крутячи жорна, переступали через них.

Гамількар покликав Гідденема, начальника над рабами; той з'явився, хизуючись пишним одягом: туніка його з прорізами по боках була з тонкого пурпуру, важкі сережки обтяжували йому вуха, а золотий шнур, підв'язуючи обмотки, вився по ногах від кісточок до стегон, як змія навколо дерева. Він тримав у руках, пишно оздоблених перснями, намисто з агатових зернин, по якому пізнавали хворих на чорну неміч.

Гамількар подав йому знак скинути намордники. Тоді раби з гарчанням, як голодні звірі, кинулись на борошно і стали запихатися ним, позанурювавши в нього обличчя.

— Ти їх геть виснажуєш! — сказав суфет. Гідденем відповів, що це єдиний спосіб приборкати їх.

— Не варто було посилати тебе в Сіракузи до школи рабів. Поклич інших.

Кухарі, комірники, конюхи, скороходи, носії, лазники, жінота з дітьми — всі вишикувались у саду в одну шеренгу від торгового дому аж до загорож для диких звірів. Вони затамували дух. В глибокій тиші потонула Мегара. Сонце сідало над лагуною, схиляючись до катакомб. Кричали павичі.

Гамількар ступав повільно.

— Яка мені користь від оцих старих? — мовив він.— Продай їх! Галлів занадто багато; це брехуни. Купи мені каппадокійців, азіатів і негрів.

Він здивувався, що так мало дітей.

— Треба, щоб діти родилися в домі щороку, Гідденеме! Залишай на ніч двері відчинені, щоб усі могли вільно сходитись.

Потім він звелів показати злодіїв, ледарів, непокірних. Призначив кожному кару, докоряючи водночас Гідденемові, а той, наче бик, опустив свого низького лоба з широкими зрослими бровами.

Глянь, око Ваалове, — сказав він, показуючи на дебелого лівійця, — це його впіймали з посторонком на шиї.

О! То ти хочеш померти? — зневажливо запитав суфет.

І раб, не вагаючись, відповів:

— Так!

Тоді, не зважаючи ні на поганий приклад для інших, ні на грошові втрати, Гамількар наказав слугам:

— Відведіть його!

Може, у нього майнула думка про жертву. Він сам завдав собі шкоди, щоб уникнути ще більшого лиха!

Гідденем заховав калік позаду інших. Гамількар помітив їх.

Хто тобі відрубав руку?

Вояки, око Ваалове.

Потім він спитав самніта, що хитався на одній нозі, як підбитий журавель:

— А тобі хто зробив ото таке?

Йому сам управитель перебив ломом ногу. Така безглузда жорстокість обурила суфета; він вирвав із Гідденемових рук агатове намисто.

— Прокляття псові, що загризає отару! Калічити рабів! Таніто милосердна! Ти грабуєш свого хазяїна! Вто пити його в нечистотах! А решта? Де вони? Ти вигубив їх, злигавшись із найманцями?

Вигляд Гамількара був такий страшний, що жінки порозбігалися. Раби, відсахнувшись назад, великим колом оточили суфета й управителя. Гідденем, як несамовитий, цілував йому сандалі. Гамількар стояв, піднявши над ним руки.

Та, не втрачаючи ясної розважливості, як бувало і в найлютіших боях, він пригадував безліч гидких речей і ганьбу, про яку не хотів би й згадувати; і в світлі гніву, як при спалахові блискавиці, він раптом побачив разом усі свої лиха. Управителі маєтків повтікали зі страху перед вояками, а може, й змовились із ними, всі дурили його; він довго стримував свій гнів.

— Привести їх сюди! — крикнув він.— Затаврувати їм лоби розпеченим залізом, як страхополохам!

Зараз же принесли й порозкладали в саду кайдани, залізні нашійники, ножі, ланцюги для засуджених до праці в руднях, колодки стискати ноги, лещата зціплювати плечі, скорпіони — потрійні канчуки з мідними гаками на кожному кінці.

Всіх поставили обличчям до сонця, в бік Молоха-пожирача, тоді почали класти їх на землю, кого горілиць, кого ницьма; тих, кого мали карати канчуками, привели під дерева, де стояли два чоловіки — один, щоб рахувати удари, другий — бити.

Шмагав він обома руками; канчуки, свистячи, зривали з платанів кору. Кров бризкала дощем на листя, і червона маса, виючи, корчилася під стовбурами дерев. Ті, котрих таврували залізом, роздирали собі нігтями обличчя. Чути було, як тріщали дерев'яні гвинти, не втихало приглушене гупання, іноді в повітрі розлягалось пронизливе верещання. Біля кухонь, серед пошматованого одягу та вирваного волосся люди роздмухували віялами жар, і звідти тягнуло духом смаленого тіла. Катовані знемагали, але, попідв'язувані за руки, не падали, а тільки, заплющивши очі, крутили головами. Інші, котрі стояли та дивилися на те, почали з жаху кричати, і леви, певно, пригадавши бенкет, полягали, позіхаючи, в ровах біля самого краю.

На терасі раптом показалася Саламбо. Вона нестямно металася з кінця в кінець. Гамількар помітив її. Йому здавалося, ніби вона простягає до нього руки, благаючи помилування. Охоплений жахом, він сховався в оборі для слонів.

Ці тварини були гордістю знатних карфагенців. Вони носили на собі їхніх предків, здобували перемогу в війнах, і їх шанували, як улюбленців Сонця.

Мегарські слони були найдужчі в Карфагені. Гамількар, вирушаючи в дорогу, змусив Абдалоніма заприсягтися, що він буде їх пильно берегти, але вони загинули, покалічені; зосталося тільки три, і вони лежали посеред обори в пилюці, перед уламками своїх ясел.

Вони пізнали господаря й підійшли до нього.

В одного були страшно порубані вуха, в другого — велика рана на коліні, в третього — відтятий хобот.

Вони сумно дивилися на Гамількара розумними очима; а слон з відтятим хоботом, опутивши величезну голову і зігнувши коліна, намагався ласкаво погладити господаря своїм потворним обрубком.

Від такої ласки тварини з очей Гамількарових потекли сльози. Він кинувся на Абдалоніма:

— Негідник! На хрест його! На хрест!

Абдалонім, знепритомнівши, впав навznak на землю.

Із-за пурпурень, звідки поволі здіймався до неба синій дим, раптом долинуло шакаляче виття. Гамількар зупинився.

Думка про сина, як божий дотик, одразу його заспокоїла. В ньому була запорука дальшої його могутності, нескінченне продовження його ества. Раби не розуміли, чому він раптом затих.

Простуючи до пурпурень, він проминув ергастул — довгу будівлю з чорного каменю, споруджену в чотирикутному рові, з маленькою доріжкою навколо і східцями по чотирьох кутках.

Іддібал, видно, чекав ночі, щоб подати умовлений знак. "Виходить, ще не пізно",— подумав Гамількар і зійшов до тюрми. Кілька чоловік гукнули до нього: "Вернись!" Найвідважніші пішли за ним.

Вітер грюкав відчиненими дверима. Вечірні сутінки падали крізь вузькі бійниці, і всередині видно було по стінах розбиті ланцюги.

Ото і все, що залишилося від бранців!

Гамількар геть сполотнів, і ті, що зовні посхилялися над ровом, бачили, як він зіперся на стіну, щоб не впасти.

Та шакал прокричав тричі. Гамількар підвів голову; він не промовив жодного слова, не ворухнувся. Згодом, коли зайшло сонце, він зник за кактусовим живоплотом, а ввечері на зборах багатіїв у Ешмуновому храмі

сказав: — Світочі Ваалові, я беруся вести карфагенське військо проти варварів!

VIII

МАКАРСЬКА БИТВА

Другого дня Гамількар зібрав із сиситів двісті двадцять три тисячі кікарів золота і наклав податок по чотирнадцять шекелів на кожного багатія. Військові податки стягували навіть із жінок, виплачували за дітей, і — вже геть зовсім нечувана річ у Карфагені — він змусив платити податки жрецькі колегії.

Він наказав поздавати всіх коней, мулів, усю зброю. Дехто пробував приховати свої скарби, — їхнє майно продали, а щоб інших не милувати за скупість, він сам здав військового спорядження на шістдесят вояків і півтори тисячі гоморів борошна — стільки, як усе товариство продавців слонової кості. Він послав у Лігурію найняти до війська три тисячі горян, при звичаєних ходити на ведмедів, і наперед виплатив їм за шість місяців по чотири міни денно.

Та потрібна була армія. Одначе він не брав до війська, як то робив Ганнон, усіх громадян. Найперше відкидав він звиклих до сидячої праці, потім — усіх надто череватих або полохливих на вигляд; зате брав знеславлених, малкіиських заводіяк, синів варварів, відпущених на волю рабів. У нагороду він пообіцав новим карфагенцям усі громадянські права.

Насамперед він узявся перебудовувати легіон. Адже ж ці вродливі молодики, що вважали себе військовою славою Республіки, нікого над собою не визнавали. Він замінив їхніх начальників; поводився з ними суворо, примушував бігати, стрибати, одним духом вибігати на узвіз Бірси, метати списи, боротися, ночувати на майданах. Родини приходили подивитися, як вони живуть, і жаліли їх.

Він замовив для них коротші мечі, міцніше взуття. Визначив, скільки кожному з них дозволено мати при собі слуг, обмежив вагу особистих речей і, незважаючи на протести верховного жерця, забрав триста римських списів, що зберігалися в Молоховому храмі.

З сімдесяти двох уцілілих слонів, що повернулися з Утіки чи були приватною власністю, він сформував бойову фалангу, обернувши їх на грізну військову силу. Кожного погонича озброєно довбешкою та долотом, щоб пробити слонові череп, якщо котрий сказиться в бою.

Він заборонив Великій раді призначати йому до війська начальників. Старійшини пробували перечити, посилаючись на закон, та він стояв на своєму; ніхто вже не наслідювався ремствувати, всі схилилися перед силою його непохитної волі.

Він узяв на себе самого керівництво воєнними діями, управління Республікою, відання державною скарбницею, а щоб запобігти наклепам, зажадав, щоб суфета Ганнона призначили перевіряти його рахунки.

Він наказав працювати на фортечних валах, а щоб мати досить каміння, звелів руйнувати старі внутрішні мури, вже непридатні. Та майнова нерівність, що замінила родову ієрархію, і далі розмежовувала синів переможців і синів переможених. Тож коли патриції дивилися на нищення тих руїн з обуренням, то чернь, сама не знаючи чого, раділа.

З ранку до вечора маршували вулицями озброєні загони. Раз у раз гриміли сурми. Проїздили вози, навантажені щитами, наметами, списками; на подвір'ях жінки дерли полотно. Завзяття передавалось від одного до другого. Гамількарів запал поймав Республіку.

Він розподілив вояків попарно так, щоб у рядах чергувалися дужі з кволими, щоб слабші чи боязкіші йшли в гурті, підштовхувані з двох боків. Але зі своїх трьох тисяч лігурів і найпевніших карфагенців він спромігся сформувати лиш одну просту фалангу на чотири тисячі

дев'яносто шість гоплітів, захищених мідними шоломами та озброєних ясеновими списами чотирнадцять ліктів завдовжки.

Дві тисячі молодиків, повзуваних у сандалі, мали пращі й кинджали. Він приєднав до них ще вісімсот вояків з круглими щитами і римськими мечами.

Важка кіннота складалася з тисячі дев'ятисот колишніх легіонерів у панцерах з позолоченої бронзи, як ассірійські клінабарці. Крім того, було ще понад чотириста кінних лучників, яких звали тарентинцями, озброєних двосічними сокирами, у шапках із ласячого хутра та в шкіряних туніках. Нарешті, тисяча двісті негрів, набраних із кварталу караванів, мусили разом з клінабарцями бігти побіч жеребців, тримаючись рукою за гриву. Все було готове, та Гамількар не вирушав.

Часто вночі він виходив сам-один із Карфагена, ішов за лагуну, аж до Макарського гирла. Чи не мав він на думці приєднатися до варварів? Лігури, ставши табором на Маппалах, оточували його дім.

Такі побоювання заможних громадян здалися слушними, коли триста варварів підійшли якось до міських мурів. Суфет відчинив їм браму; то були перекинчики; вони втекли до свого колишнього начальника, гнані чи страхом, чи почуттям вірності.

Повернення Гамількара анітрохи не дивувало найманців; ця людина, на їхню думку, не могла померти. Він повернувся, щоб виконати свої обіцянки; сподівання ці були зрозумілі, —адже поміж батьківщиною та військом лежала така глибока прірва; зрештою, вони й не визнавали за собою будь-якої вини; про бенкет давно забули.

Перехоплені шпигуни розвіяли їхні марення. Найзапекліші з найманців тріумфували, ба навіть помірковані збурились. Та ще оті дві облоги нагнали на них страшенну нудьгу; хай уже бій, аніж отак сидьма сидіти! Через те багато вояків розбрелось і тинялося собі по околицях.

Коли прийшла звістка, що карфагенці почали озброюватись, вони повернулися в табір. Мато з радощів аж підскакував.

— Нарешті! Нарешті! — вигукував він.

Ту злість, що він затаїв на Саламбо, Мато переніс тепер на Гамількара. Ненависть його вже мала певну жертву; а що він тепер виразніше уявляв собі свою помсту, то йому здавалося, ніби він майже здійснив її, і з того втішався. Водночас його охопило почуття якоїсь чистої ніжності і палило ще гостріше бажання. Він то бачив себе серед вояків, як вимахує списом з настромленою на нього суфетовою головою, то знов увиждалося йому, як у покої з пурпуровим ложем стискає в обіймах дівчину, вкриває поцілунками її лице, гладить руками її пишне чорне волосся. І ці мрії,— він сам добре знав, що вони ніколи не справдяться,— завдавали йому великих мук. Товариші проголосили його шалішимом, і тому він дав собі обітницю вести непримиренну війну; а будши певен, що йому не вийти з неї живому, постановив собі битися немилосердно.

Він прийшов до Спендія і сказав йому:

— Підіймай своїх людей! Я приведу своїх! Сповісти Автаріта! Якщо Гамількар нападе на нас, нам кінець! Чуєш? — Уставай!

Його владний тон ошелешив Спендія. Мато звичайно сам корився іншим, а коли і впадав у гнів, то швидко відходив. Але тепер він видавався водночас і спокійнішим, і грізнішим. Горда воля виблискувала в його очах, неначе вогонь жертovníка.

Та грек не зважав на його застереження. Він жив в одному з оторочених перлами карфагенських наметів, любісінько попивав із срібних келихів прохолодні напої, грав у коттабу, запустив собі чуприну та ладен був і далі тримати оту забарну облогу. Зрештою, він підтримував таємні зносини з містом і, певний, що воно незабаром відчинить йому свої брами, не вельми прагнув звідтіль вирушати.

Нар-Гавас, що весь час тинявся поміж трьох армій, також був тут. Він притакував Спендієві й навіть докоряв лівійцеві, що той через свою надмірну сміливість хоче припинити облогу.

— Іди геть, коли боїшся! — крикнув Мато.— Ти наобіцяв нам і смоли, і сірки, і слонів, і піхотинців, і коней! А де вони?

Нар-Гавас нагадав йому, що він винищив рештки Ганнонових когорт; що ж до слонів, то їх саме тепер ловлять по лісах; піхоту ж він озброює, а коней сюди вже ведуть. І нумідієць, гладячи страусове перо, що спадало йому на плече, і по-жіночому поводячи очима, почав якось ущипливо посміхатись. Спантичений Мато стояв проти нього, не знаючи, що на те сказати.

Аж тут увійшов якийсь невідомий чоловік, очманілий, весь мокрий від поту, із закривавленими ногами і розпущеним поясом; важке хекання мало не розривало його худих грудей. Забубонівши якоюсь незрозумілою мовою, він вирячив очі, ніби розповідав про якусь битву. Нумідійський цар вибіг надвір і скликав своїх вершників.

Вони вишикувались на рівнині, обступивши його колом. Нар-Гавас сидів на коні, опустивши голову й покусуючи губи. Нарешті він поділив свій загін на дві групи і звелів одній чекати на нього; тоді, владним жестом наказавши другій супроводити його, зник разом із нею вдалині, де видніли гори.

— Владарю,— бурмотів Спендій, —не подобається мені цей дивний збіг: суфет вернувся, Нар-Гавас кудись майнув...

— То й що? — зневажливо кинув Мато.

Це була ще одна підстава випередити Гамількара і з'єднатися з Автарітом. Тільки ж городяни, коли зняти облогу, повиходять із міст та вдарять їм у спину, тим часом як спереду стоятимуть карфагенці. З того

приводу довго міркували й нарешті обрали заходи, яких зараз же було вжито.

Спендій з п'ятнадцятьма тисячами вояків рушив до моста, спорудженого на Макарі за три милі від Утіки; на чотирьох його кутах звели по величезній вежі і поставили там катапульти. Стовбурами дерев, уламками скель, терновими плотами та кам'яними мурами перегородили всі стежки, всі ущелини в горах; на їхніх вершинах порозкладали купи трави, щоб, підпаливши її, можна було сповістити про наближення ворога; подекуди розставили гострозорих пастухів.

Звісно, Гамількар не піде, як Ганнон, горою Теплих Вод. Він гадатиме, що Автаріт, тримаючи в своїх руках цю позицію, заступить йому дорогу. До того ж, зазнавши поразки на початку кампанії, він би погубив себе, а вигравши бій, пішов би далі вперед, бо найманців тут не було. Міг би він іще висадитися на Виноградному мисі і звідти рушити на одне з міст. Але тоді він опинився б поміж двох армій, а на таку необачність із своїм невеликим військом він напевно не зважиться. Виходить, йому залишається посуватися низом уздовж Аріани, тоді повернути ліворуч, щоб обминути Макарське гирло і вийти якраз до мосту. Саме там чекав на нього Мато.

Вночі, при світлі смолоскипів, він наглядав за копачами, мчав у Гіппо-Заріт, пильнував робіт у горах, знову повертався назад, забуваючи про відпочинок. Спендій заздрив його силі. Та коли йшлося про засилання шпигунів, чи треба було добирати вартових, або орудувати бойовими машинами та іншими засобами оборони, Мато покійно слухав свого товариша. Тепер вони не заводили вже мови про Саламбо; один про неї більше не думав, а другого стримувала скромність.

Мато часто йшов у бік Карфагена, сподіваючись побачити Гамількарові загони. Він утуплювався поглядом в обрій, лягав на живіт, і бухання крові у скронях здавалося йому тупотінням ворожого війська.

Мато сказав Спендієві, що коли Гамількар протягом трьох днів не вирушить на них, він зі своїм військом вийде проти нього, щоб почати битву. Минуло два дні. Спендій стримував його; вранці третього дня він таки вирушив.

Карфагенцям не терпілося воювати не менше, ніж варварам; в наметах і в будинках людей хвилювали ті самі бажання: всі питали себе, чому так зволікає Гамількар.

Вряди-годи він виходив на баню Ешмунового храму і, ставши поруч із оповісником місячних фаз, стежив за вітром.

Якось — це було третього дня місяця тіббі — городяни помітили, як Гамількар квапливо зійшов з Акрополя. Раптом у Маппалах зчинився страшний галас. Незабаром вулиці наповнилися людом; вояки почали озброюватись; їх обступали жінки, плачучи, кидалися їм на груди; потім вояки хутко побігли на Хамонів майдан шикуватися в лави. Не дозволялося ні проводити їх, ні розмовляти з ними, ані підходити до укріплень. Кілька хвилин у місті було тихо, як у величезній могилі. Вояки стояли замислені, поспиравшись на свої списи, а по будинках зітхали їхні родичі.

Коли сідало сонце, військо вийшло з міста західною брамою; та замість іти туніським шляхом чи податися горами на Утіку, загони простували морським берегом. Невдовзі вони дісталися до лагуни, де білі від солі кружала озер виблискували, немов забуті на березі велетенські срібні тарелі.

Озерець дедалі більшало. Грунт щораз м'якшав, грузли ноги. Гамількар не озирався. Він увесь час їхав на чолі війська, і його кінь, неначе дракон, укритий жовтими плямами, важко брьохкав намулом, розкидаючи довкола піну. Настала безмісячна ніч. Кілька вояків закричали, що всі тут загинуть. Гамількар одібрав у них зброю і передав слугам. Тим часом драгва щораз глибшала. Доводилося сідати верхи на

в'ючаків. Інші чіплялися коням за хвости; дужі тягнули за собою кволих, загін лігурів підштовхував вістрями списів піхоту. Запав непроглядний морок. Військо збилося з дороги. Всі зупинились.

Суфетові раби пішли вперед шукати тичок, що їх де-не-де повстремлювано з Гамількарового наказу. Раби гукали з темряви, і військо здалеку посувалося за ними.

Нарешті відчували під ногами твердий ґрунт. Потім не виразно замаячила крива біляста лінія, і військо опинилося на макарському березі. Хоч було холодно, вогнищ не розкладали.

Опівночі здійснювся навальний вітер. Гамількар наказав збудити вояків, але не граючи в сурми; начальники легенько торкали за плечі поснулих. Якийсь високий вояк поліз у воду. Вона не сягала йому й пояса; виходить, можна було йти вбхід.

Суфет наказав розставити впоперек річки тридцять два слони, за сто кроків один від одного, а решту — далі за течією, щоб вони втримували шеренги вояків, котрих понесла б вода; тоді все військо, тримаючи зброю над головами, переправилось через Макар, неначе між двома мурами. Гамількар помітив, що західний вітер, женучи сюди піски, засипав річку, утворивши на всю її широчінь природну загату.

Тепер він був на лівому березі, перед Утікою, на широкій рівнині, зручній для слонів, що становили головну силу його війська.

Переправилися так спритно, що вояки були в захваті. До них знову повернулися віра і впевненість. їх поривало тут же кинутись на варварів, але суфет звелів дві години перепочивати. Тільки-но зійшло сонце, військо, вишикувавшись у три лави, рушило рівниною: попереду слони, за ними легка піхота з кіннотою, а далі йшла фаланга.

Варвари, що стояли табором під Утікою, та п'ятнадцятитисячний загін біля моста здивувалися, побачивши, як удалині колишеться земля. Шалений вітер гнав піщані вихри; вони здіймалися, неначе відірвані від землі, злітали вгору великим білястим шматтям, розривалися й знову громадились, ховаючи від найманців пунійську армію. Помітивши роги, що стриміли на шоломах, дехто з варварів подумав, що то череда; інші дивилися, як маяли плащі, і вважали, ніби то чиїсь крила; бувалі ж найманці тільки знизували плечима, пояснюючи все міражем. А тим часом насувалося щось велике, незбагненне. Легенька пара, ледве помітна, ніби то дихали люди, линула над пустельним обширом. Сонце звелось вище і тепер блищало ясніше. Гостре, якесь неначе тремтливе сяйво віддаляло глибину неба і, проходячи крізь предмети, безмірно збільшувало відстань. На всі боки, скільки сягало око, слалася безмежна рівнина, і майже непомітне колихання землі ширилось до самого обрію, охопленого широкою синьою смугою,— всі знали, що там море. Вояки обох загонів, повиходивши з наметів, пильно дивилися в далечінь, а котрі були під Утікою, щоб краще бачити, повилазили на фортечні вали.

Нарешті вони розгледіли кілька поперечних смуг, всіяних чорними цятками. Смуги дедалі густішали, ставали більші; похитувалися якісь темні горбки, тоді раптом показалося щось ніби чотирикутні кущі,— то були слони й списи. Вихопився одностайний крик: "Карфагенці!" — і без жодного сигналу, без наказу вояки, що облягали Утіку, і ті, що пильнували моста, ринули вперед, щоб разом кинутись на Гамількара.

Почувши це ім'я, Спендій увесь затремтів. Йому забивало дух, і він тільки повторював: "Гамількар! Гаміль-кар!" А тут ще й Мато не було. Що діяти? Тепер не втекти! Несподіваність нападу, страх перед суфетом, а надто потреба одразу на щось зважитись остаточно приголомшили його. Він уже бачив себе пронизаного тисячею мечів, ось йому вже стято голову, він мертвий. А тим часом його кличуть; тридцять тисяч вояків чекають, щоб він вів їх у бій. Він запалився люттю проти самого себе; тоді пройнявся жагою сподіваної перемоги, — в ній-бо повнота щастя,— і уявив себе хоробрішим за самого Епамінонда. Щоб приховати свою блідість, він натер собі рум'янами щоки, потім одягнув панцера, кнеміди,

випив келих міцного вина і метнувся слідом за своїм військом, що поспішало назустріч утіському загонові.

Вони з'єдналися так швидко, що суфет не встиг вишикувати до бою військо. Він поволі стишив ходу. Слони спинилися; вони похитували важкими головами, оздобленими страусовим пір'ям, і раз у раз вдаряли хоботами себе по спині.

Позаду, в проміжках між слонами, помітні були когорти велітів, а за ними видніли великі шоломи клінабарців, їхні списи й панцери, що виблискували проти сонця; маяли пера й знамена. Однак карфагенське військо, в якому було одинадцять тисяч триста дев'яносто шість вояків, здавалося меншим, бо утворювало довгий ущільнений чотирикутник.

Отож утричі численніші варвари, побачивши, як мало карфагенців, безтямно зраділи; Гамількара не видно було. Чи не залишився він десь позаду? Та що їм до того! Зневага, з якою вони ставилися до цих крамарчуків, додавала їм хоробрості. Перше ніж Спендій подав команду, всі збагнули маневр і одразу почали його виконувати.

Загони варварів розімкнулися в довгу пряму лаву, що виступала за фланги пунійського війська, щоб оточити його з усіх боків. Та коли вони наблизились до карфагенців на триста кроків, слони, що мали б ринути вперед," відступили назад; клінабарці повернулися і пішли слідом за слонами; але найбільше здивувалися найманці, побачивши, що стрільці й собі кинулися за ними. Виходить, карфагенці злякалися, вони втікають! Юрби варварів вибухнули диким ревом. І з висоти свого дромадера Спендій гукав:

— Я так і знав! Вперед! Вперед!

Тоді полетіли водночас і дротики, й короткі списи, і каміння з пращ. Слони, поранені стрілами в крупі, помчали ще швидше, густа курява відкрила їх, і вони зникли в ній, як тіні в хмарах.

Та раптом долинуло здалеку гучне тупотіння ніг, приглушене пронизливими звуками сурем. Простір, що слався перед варварами, сповнений вихрів і шуму, тягнув до себе, як безодня. Дехто кинувся туди. Показались когорти піхотинців, що почали змикатися; варвари побачили, як бігли стрільці, гнала вчвал кіннота.

Гамількар наказав фаланзі розімкнутися, даючи прохід слонам, легкій піхоті та вершникам, які швидко вийшли на фланги; він так влучно визначив відстань до варварів, що коли вони зішлися з ним, усе карфагенське військо встигло вишикуватися в одну довгу лінію.

Всередині їжачилась фаланга, що складалася із синтагм, або квадратів по шістнадцять чоловік з кожного боку. Начальники кожної шеренги видніли поміж довгих гострих списів, що стриміли на різній висоті, бо перші шість рядів схрестили списи, тримаючи їх за середину, а десять задніх рядів спирали їх на плечі своїм товаришам, які йшли попереду. Обличчя наполовину ховали забрала шоломів; праві ноги прикривали бронзові кнемі-ди; широкі циліндричні щити сягали колін. Ця жахлива чотирикутна громада насувалася, як одна людина, скидалася на якусь живу почвару й діяла, як механізм. Дві когорти слонів щільно облягали цю могутню машину; вони сіпалися, стріпуючи зі своєї чорної шкури уламки стріл. Індійці, повилазивши їм на карк, між пучки білого пір'я, стримували їх гаками, тим часом як вояки, захищені до пліч у баштах, стріляли з великих туго напнутих

луків залізними стрілами, обмотаними запаленим клоччям. Праворуч і ліворуч слонів мчали пращники з одною пращею біля стегна, другою — на голові, а третьою — в правій руці. Клінабарці, кожен у супроводі негра, тримали витягнуті вперед списи, попримощували їх між вухами своїх коней, укритих золотом, як і самі вершники. За ними валили легко озброєні вояки із щитами з рисячих шкур; вони в лівій руці тримали дротики, що вістрями стирчали з-за щитів. Нарешті, тарентинці, кожен із парою коней, прикривали з обох кінців цей живий мур.

Військо варварів, навпаки, не могло до ладу вишикувати свої лави. Надмірно довга лінія була покривлена, подекуди порвана; вояки довго бігли, їм забивало дух.

Виставивши списи, на варварів важко насувалась фаланга. Під її натиском занадто тонка лінія найманців посередині прогнулась.

Тоді карфагенські фланги розгорнулися, щоб охопити варварів. Слідом рушили слони. З витягненими навскіс списками фаланга ринула вперед і перетяла навпіл найманське військо. Два величезні відтинки захитались; фланги, стріляючи з пращ та луків, тиснули їх до важкої піхоти. Щоб зарадити собі, найманцям бракувало кінноти. В бою було тільки двісті нумідійських вершників, та й ті помчали проти правого загону клінабарців. Решта була оточена й не могла пробитися крізь ворожі лави. небезпека ставала дедалі загрозливіша, треба було негайно зважитись на якісь рішучі заходи.

Тоді Спендій наказав ударити на фалангу одночасно з обох боків і пронизати її наскрізь. Та найвужчі ряди, прослизнувши під найдовшими, вернулися назад, і фаланга знов обернулася проти варварів, така сама страшна з боків, як щойно була з фронту.

Варвари хапалися за ратища списів, та кіннота, що була ззаду, заважала їм нападати. Спираючись на слонів, фаланга то ущільнювалась, то розтягалася, набираючи форми чотирикутника, конуса, ромба, трапеції, піраміди. Подвійний внутрішній рух її відбувався від голови до останніх рядів, бо задні бігли вперед і заступали знеможених чи поранених, що йшли на їхнє місце. Варвари юрмищем налягали на фалангу. Вона ніяк не могла просунутись уперед. Поле бою скидалося на збурений океан, на поверхні якого колихалися червоні султани впереміш із мідною лускою і, неначе срібна піна, котилися ясні щити. Вряди-годи по ньому із краю в край то здіймалися, то знову спадали широкі хвилі, а всередині нерухомо стояла важка громада. По черзі хилилися й здіймалися списи. Подекуди так шалено орудували мечами, що тільки видно було, як виблискують оголені вістря. Кінні загони ледве встигали

розметати довкола себе людське місиво, як воно зразу ж вихором змикалося, щільно облягаючи їх знову.

Заглушуючи голоси начальників, звуки сурем та бренькіт лір, зі свистом літали в повітрі олов'яні кулі й глиняні ядра, вибиваючи з рук мечі і з черепів мозок. Поранені захищали себе, підіймаючи одною рукою щита й наставляючи проти ворога меча, опертого держакom у землю; інші, вже конаючи в кривавих калюжах, оберталися, щоб уп'ястися зубами в супротивника. Юрмище так тісно сплелось, курява стояла така густа, гамір такий оглушливий, що годі було щось розрізнити; слабодухих, які хотіли здатися, ніхто не чув. Зоставшись без зброї, вояки кидалися один на одного голіруч; під панцерами тріщали груди, в скорчених руках висіли трупи з відкинутими назад головами. Непохитний загін із шістдесяти умбрій-ців, міцно стоячи на ногах, тримаючи перед очима списи й скрегочучи зубами, гнав поперед себе разом дві синтагми. Епірські пастухи, уп'явшись коням у гриви і вимахуючи киями, кинулися на лівий загін клінабарців; коні поскидали вершників і помчали рівниною. Пунійські пращники, подекуди відкинуті, стояли приголомшені. Фаланга почала хитатись, розгублено метушилися начальники, старші ззаду підштовхували вояків; тим часом варвари вишикувалися знову; вони повернулися: перемога схилялася на їхній бік.

Та зненацька розітнувся жахливий крик, зойк болю та гніву: то двома лавами накинулися на варварів сімдесят два слони. Гамількар чекав, доки найманці скупчаться в одному місці, й тепер пустив на них усіх слонів. Індійці так глибоко позаганяли їм у шиї свої гаки, що кров текла по їхніх широких вухах. Підняті хоботи, пофарбовані суриком, звивалися, немов червоні змії; груди їхні були захищені рогатинами, спина прикрита панцерами, ікла подовжені залізними лезами, схожими на вигнуті шаблі; щоб вони були лютіші, їх напоїли сумішшю перцю, чистого вина й ладану. Вони трясли на собі намиста з брязкальцями й ревли; погоничі їхні пригинали голови під потоком вогненних стріл, що сипалися над ними з башт.

Щоб легше опиратись їм, варвари швидко збилися в щільний натовп; слони люто вгородилися всередину, їхні нагрудні рогатини, як носи кораблів, розтинали когорти, що подалися назад. Слони душили людей хоботами або, відірвавши від землі, собі через голову передавали їх воякам, що були в баштах, іклами розпорювали їм животи, шпурляли в повітря, і нутрощі довгими стрічками висіли на їхніх іклах, неначе жмути мотуззя на щоглах. Варвари намагалися повиколювати їм очі, перетяти на ногах сухожилля; дехто, підлізши під слонів, встромляв їм у черево меча аж по саме руків'я і гинув, розчавлений; найвідчайдушніші хапалися за паси; під градом каміння, під стрілами вони, не спиняючись, перерізували ремінні попруги, й очеретяні башти, неначе кам'яні, важко падали.

Аж тут несподівано чотирнадцять слонів з правого флангу, розлючені ранами, повернулися на другу шеренгу; тоді індійці, захопивши кожен своє долото і приклавши його слонові до голови, щосили вдарили по ньому довбешкою.

Велетенські тварини впали на коліна й повалились одна на одну. Вони височіли, наче гора; і на тій купі трупів та зброї велетенський слон із пробитим стрілою оком, на прізвисько Гнів Ваалів, заплутавшись ногою в ланцюги, ревів до самого вечора.

Тим часом решта слонів, ніби переможці, сп'янілі від хижого розбою, збивали з ніг, чавили, топтали варварів, накидалися на трупи, на всілякі уламки. Щоб розметати жменьку вояків, що насідала, оточивши їх, вони дибали на задніх ногах, повертаючись на всі боки і водночас невпинно посуваючись вперед. У карфагенців піднявся дух; знову почався бій.

Варвари підупали на силі. Грецькі гопліти покидали зброю; інших поймав страх. Спендій, зігнувшись на своєму дромадері, підганяв його, штрикаючи йому в спину двома дротиками. Тоді всі розбіглися по флангах і кинулися тікати на Утіку.

Клінабарці, в яких уже поморилися коні, й не бралися їх наздоганяти. Лігури, знемагаючи від спраги, гукали, щоб загони завернули до річки. Та карфагенці, що, будучи в середині синтагм, зазнали менших втрат, аж тіпалися, бачачи, як вислизає жадана помста. Вони вже кинулися здоганяти найманців, але з'явився Гамількар.

Він стримував срібними поводками свого геть спітнілого коня в яблуках. Стрічки, прив'язані до рогів шолома, маяли за ним на вітрі. Під лівим стегном він тримав овальний щит. Тільки махнувши своїм тризубим списом, він спинив військо.

Тарентинці, хутко пересівши на запасних коней, помчали ліворуч у напрямі річки й міста.

Фаланга легко винищила недобитки найманського війська. Коли заносили над варварами мечі, декотрі заплющували очі й самохіть підставляли шию; інші несамовито боронилися; їх здалеку вбивали камінням, неначе скажених собак. Гамількар велів брати варварів у полон. Та карфагенці, яким так любо було вганяти мечі в тіла варварів, корилися йому неохоче. А що їм стало душно, то вони, як ті косарі, взялися до праці з позакочуваними рукавами. Коли ж порозгиналися, щоб перевести дух, то помітили в полі вершника, що гнався за втікачем. Нарешті догнавши, він ухопив його за чуприну, якусь мить потримав, а потім зарубав сокирою.

Запала ніч. Карфагенці й варвари зникли. Слони, що повтікали з поля бою, тинялися тепер далеко на обрії з баштами, в яких світили вогники. То тут, то там блимали вони в темряві, як маяки, ледве помітні в тумані; на рівнині не було ніякого руху; тільки річка, аж піднявшись від трупів, несла їх у море.

Години через дві з'явився Мато. При світлі зір він побачив на землі довгі нерівні купи. То лежали рядами варвари. Він нахилився: всі були мертві. Він гукнув у далечінь — ніхто не озвався.

Вранці він покинув із своїм вояцтвом Гіппо-Заріт, щоб рушити на Карфаген. В Утіці, тільки-но з неї вийшло Спендієве військо, городяни заходилися палити бойові машини. Всі билися завзято. Але, почувши якийсь незбагнений шум, що линув від моста і дедалі гучнішав, Мато подався туди навпростець через гори, а що варвари втікали рівниною, він так нікого й не зустрів.

Перед ним височіли в темряві якісь невеличкі пірамідальні бурти, а по цей бік річки, ближче, миготіли при самій землі нерухомі вогні. Насправді карфагенці посунулись за міст, але суфет, щоб збити з пантелику варварів, розставив тут, на протилежному березі, численні чати.

Мато простував усе далі, аж раптом йому здалося, ніби перед ним замаячили пунійські знамена, бо в повітрі показалися нерухомі обриси конячих голів, прилаштованих на верхів'я ратищ, що ледь видніли, складені в піраміди; до нього долинав гомін, співи та дзвін келихів.

Тоді, не знаючи, де він опинився і як йому відшукати Спендія, розгубившись у темряві, охоплений тривогою і страхом, він метнувся тим самим шляхом назад. Уже йшлося до ранку, коли з вершини гори він побачив місто і рештки почорнілих від полум'я бойових машин, що, ніби кістяки велетнів, поспиралися на мури.

Усе спочивало в безгомінні, під тягарем незмірної знемоги. Попід наметами майже голі вояки спали горілиць або впавши чолом на руки, що під них попідкладали панцери. Дехто віддирав від ніг закривавлені пов'язки. Вмирущі насилу повертали з боку на бік голову; інші шкандибали по воду для них. Вартові ходили вздовж вузьких доріжок, щоб зігрітися, або, повернувшись до обрію, непорушно стояли з суворим виглядом, тримаючи на плечі списа.

Мато відшукав Спендія, що прихистився під якоюсь шматиною, напнутою на двох дротиках, увіткнутих у землю; він сидів, обхопивши руками коліна, похнюпивши голову.

Вони довго мовчали.

Нарешті Мато буркнув:

— Ми переможені!

— Авжеж, переможені, — похмуро відповів Спендій. І далі на всі запитання відповідав він тільки розпачливими жестами.

До них долинув стогін, чиєсь хрипіння. Мато відхилив шматину. Побачивши вояків, він згадав іншу поразку, якої зазнали вони колись на цьому самому місці, і заскреготав зубами.

Негіднику ти вже один раз... Та Спендій перепинив його:

Тебе й тоді не було.

— То якесь прокляття! — вигукнув Мато.— Та доберусь же я до нього! Подолаю таки! Вб'ю його! О, коли б я тут був!

Думка про те, що він проґавив битву, доводила його до ще більшого відчаю, аніж сама поразка. Вихопивши меч, він шпурнув його додолу.

— Як же ті карфагенці побили вас?

Колишній раб узявся розповідати йому, як почалася битва. Мато ніби на власні очі все бачив і обурювався. Утікський загін замість того, щоб бігти до мосту, мав би вдарити на Гамількара ззаду.

— А, я це знаю! — сказав Спендій.

Треба було подвоїти глибину твого війська, не кидати велітів на поталу фаланзі, дати прохід слонам. Навіть в останню мить можна було всьому зарадити й домогтися перемоги. Не було рації втікати.

Спендій відповів:

Я бачив, як він проїхав у червоному плащі, здіймаючись із піднятими руками над хмарою куряви, немов орел, що лине разом із когортами; і на кожен знак його голови вони згуртовувалися і ринули вперед. Товпища понесли нас назустріч одне одному; він глянув на мене — я відчув, ніби в серце мені встромили холодне лезо.

Може, він навмисне вибрав саме цей день? — тихо мовив сам до себе Мато.

Вони розпитували один одного, намагалися з'ясувати, що змусило суфета напасти за таких несприятливих умов. А тоді почали обмірковувати своє становище. Чи то прагнучи зменшити свою провину, чи бажаючи додати собі відваги, Спендій сказав, що втрачено ще не всі надії.

— А хоч би й усі — мені однаково, — відповів Мато. — Я воюватиму сам-один.

— І я також! — вигукнув грек, схоплюючись на ноги; він походжав, широко ступаючи, очі його блищали, якась дивна усмішка майнула по його шакалячому обличчю. — Ми почнемо все знову, ти вже не покидай мене. Битися за сонця не до снаги мені, — блиск мечів очі сліпить; ця недуга в мене від довгого життя в ергастулі. А дай мені видряпатись на мури вночі, я і в фортецю прослизну; ще й півні не співатимуть, як захолянуть ворожі трупи. Ти тільки кивни мені на когось або на щось — хай то буде ворог, скарб чи жінка... — він повторив: — Еге — жінка, хоч би сама царівна, — і я тут же покладу те добро тобі до ніг. Ти докоряєш

мені, що я схибив у бою проти Ганнона, але ж я таки переміг. Признайся — мій табун свиней більше прислужився нам, аніж спартанська фаланга.

І, піддаючись потребі надати собі більшої ваги та втішити себе, він почав перераховувати все, що зробив на користь найманцям.

— Це я намовив галла у суфетовому саду. А згодом, у Сіцці, знову ж таки підбурив усіх, страхаючи лукавств Республіки. Гіскон ладен був розрахуватися, та я не хотів, щоб товмачі й писнули. Ого, як їм язик свербів! Пам'ятаєш? А хто, як не я, повів тебе в Карфаген! Я й заїмф викрав. Я завів тебе до неї. Я ще й не те зроблю, — от побачиш!

Він зареготав, як навіжений.

Мато дивився на нього, витріщивши очі. Він відчував щось ніби огиду в присутності цієї боязкої і водночас такої страшної людини.

А грек, впадаючи в веселий тон, теревенив далі:

— Евое! По дощі — сонце! Я працював на каменоломнях, і я ж попивав вино на власному кораблі, сидячи під золотим наметом, ніби сам Птолемей. Нещастя му сить навчити нас розуму, спритності. Наполегливістю можна й долю власкавити. Вона любить спритних. Вона поступиться!

Він знову підійшов до Мато і взяв його за руку.

— Пане, тепер карфагенці певні своєї перемоги. В тебе ціла армія, що не була в цьому бою, твої вояки слухняно йдуть за тобою. Веди їх уперед. Мої, щоб помститися, також підуть. У мене залишилося три тисячі карійців, дванадцять сотень пращників та ще ціла когорта лучників. Можна набрати повну фалангу. Вертаймося!

Мато, пригнічений поразкою, ще не знав, на що йому зважитись. Він слухав, розтуливши рота, і бронзовий панцер, що охоплював його боки, здіймався під шалений стукіт серця. Він підняв меч і гукнув:

— За мною! Рушаймо!

Але повернулися вивідувачі й доповіли, що трупи карфагенців забрано, міст зруйновано, а Гамількар зник.

IX

В ПОХОДІ

Гамількар гадав, що найманці чекатимуть на нього в Утіці або ж нападуть самі. Вважаючи свої сили за недостатні, щоб виступити знову проти найманців чи навіть відбити їхній напад, він рушив правим берегом річки на південь, де сподівався уникнути будь-якої несподіванки.

Він хотів, не зважаючи поки що на бунти тубільців, порізнити їх з варварами, а вже коли найманці не матимуть підмоги від провінції, напасти на них і знищити.

За два тижні він утихомирив місцевість між Тукабером і Утікою з містами Тінїкаба, Тессура, Вакка та ще кількома на заході. Зунгар, збудований в горах, Ассу-рас, знаменитий своїм храмом, Джераадо, що славився ялівцем, Тапітіс і Гагур вирядили до нього посланців. Сільська людність несла йому силу всіляких припасів, благала його захисту, цілувала йому та воякам ноги, скаржилась на варварів. Дехто приносив у мішках голови варварів, запевняючи, що самі їх убили, хоч насправді відрубували їх у мертвих: втікаючи, чимало варварів гинуло, і їхні трупи знаходили то тут то там під маслиновими деревами та по виноградниках.

Щоб вразити народ своїми успіхами, Гамількар другого дня після перемоги відіслав до Карфагена дві тисячі бранців, захоплених у тому

бою. Вони ввійшли до міста довгими колонами, по сто чоловік кожна; руки їхні поприв'язували на спинах до бронзових штаб, що впиралися їм у потилицю. У хвості, сходячи кров'ю, шкандибали поранені; верхівці, що їхали позаду, підганяли їх бичами.

Карфагенців поїняла шалена радість. Із уст в уста передавали, нібито вбито шість тисяч варварів, що решта довго не втримається, що війні край; обіймалися на вулицях, натирали олією та цинамоном обличчя богам-патекам, засвідчуючи їм свою вдячність. Витрішкуваті й череваті, з піднятими до плечей руками, вони здавалися живими під свіжим пофарбуванням і неначе брали участь у народній радості. Багатії повідчиняли свої двері; по місту гримотіли тамбури; всю ніч аж до ранку світилося в храмах; а богинині служниці, зійшовши в Малку, спорудили на перехрестях сикоморові помости і віддавалися першому-ліпшому. Ухвалено наділити переможців землею, принести жертви Мелькартові, суфетові дати триста золотих вінців, а прибічники його пропонували вшанувати ще й новими привілеями та почестями.

Гамількар просив, щоб старійшини запропонували Автарітові обміняти старого Гіскона та інших полонених карфагенців хоч би й на всіх захоплених варварів. Та лівійці й кочовики, що становили Автарітове військо, ледве знали цих найманців, італійців або греків з походження. Якщо ж Республіка, міркували вони, пропонує їм таку силу найманців за кількох карфагенців, то виходить, що перші не варті нічого, а другі коштують таки чимало. Вони боялися пастки. Автаріт відмовив.

Тоді старійшини ухвалили стратити полонених, хоч суфет і написав їм, щоб вони не карали їх смертю. Він мав намір вибрати з-поміж них найкращих до свого війська і тим самим привабити перекинчиків. Та ненависть узяла верх над розважливістю.

Дві тисячі варварів було прив'язано до стовпів на маппальських горбах; крамарі, кухонна челядь, вишивальники й навіть жінки, вдови вояків, із своїми дітьми,— усі, кому тільки хотілося, приходили вбивати їх стрілами. Цілились поволі, щоб продовжити їхні муки: то підіймали, то

знову опускали лук, а довкола тиснулася, ревучи, юрба. Немічних приносили на ношах; дехто завбачливо брав із собою харчі й залишався до вечора; інші проводили тут цілу ніч. Напинали намети й пили в них. Знайшлося чимало й таких, що збили неабиякий гріш, позичаючи луки.

А потім так і покинули висіти всі оті розіп'яті трупи, і здавалося, що то над могилами стоять червоні статуї. Збудження пойняло навіть жителів Малки, вихідців з тубільних родин, що завжди були байдужі до справ батьківщини. Тепер, вдячні за втішне видовище, вони стали цікавитись долею Республіки і відчували себе пу-нійцями. Старійшини вважали, що вчинили дуже мудро, об'єднавши весь народ в єдиному почутті помсти.

Та й боги послали на те своє благословення: з усіх боків зліталось вороння. Воно кружляло в повітрі, пронизливо й хрипко крячучи, збиваючись у величезну хмару, що повільно рухалась у безугавній коловерті. Ту хмару видно було з Кліпеї, з Радеса та з Гермейського мису. Бувало, вона раптом розривалася, далеко розгортаючи свої чорні спіралі, — то орел шугав у середину зграї, а тоді знову відлітав геть. На терасах, на банях, по шпи лях обелісків та фронтонах храмів купчилися розжирілі птахи, тримаючи в закривавлених дзьобах шматки людського м'яса.

Коли від трупів пішов важкий дух, карфагенці змушені були познімати їх. Чимало спалили, решту кинули в море, і хвилі, гнані північним вітром, повиносили їх на берег, у глибину затоки, перед Автарітовим табором.

Ця кара, видно, нагнала жаху на варварів, бо з висоти Ешмунового храму бачили, як вони поздіймали свої

намети, зігнали худобу, нав'ючили на ослів свої пожитки і того самого вечора цілим військом подались геть.

Проходячи між горою Теплих Вод та Гіппо-Зарітом, воно повинне було заступити суфетові дорогу до тірсь-ких міст і разом з тим залишити собі можливість повернути на Карфаген.

Тим часом два інші загони мали спробувати заскочити Гамількара на півдні,— Спендій — зі сходу, Мато — із заходу, щоб з'єднатися всім трьом, а тоді напасти на нього і затягнути зашморг. Невдовзі нагодилися їм підмога, якої вони не сподівалися: вернувся Нар-Гавас, привівши з собою триста верблюдів, нав'ючених смолою, двадцять п'ять слонів та шість тисяч кінноти.

Щоб ослабити найманців, суфет вважав за доцільніше затримати Нар-Гаваса подалі, аж у його володіннях. Ще будучи в Карфагені, він змовився з гетульським розбійником Масгабою, що шукав, де б собі заснувати власне царство. За допомогою пунійських грошей той пройдисвіт підняв нумідійців, пообіцявши їм волю. Але Нар-Гавас, попереджений про те сином своєї годівниці, кинувся в Цірту і винищив повсталих, затруївши водозбори, стяв кілька голів, відновив лад і після того запалився до суфета ще більшою ненавистю, ніж варвари.

Ватажки чотирьох загонів обмірковували свої воєнні плани. Гадали, що війна буде тривала; треба було все передбачити.

Найперше ухвалили вдатися по допомогу до римлян, і ту місію поклали на Спендія; та що він був перекинчик, йому бракувало на те сміливості. Дванадцять чоловік із грецьких колоній вирядилися з Аннаби нумідійським човном. Потім ватажки зажадали від усіх варварів, щоб вони склали присягу на цілковитий послух. Щодня начальники оглядали одяг та взуття; вартовим навіть забороняли брати з собою щити, бо вони часто спиралися ними на списи і так навстоячки засипали; хто ж возив із собою якусь поклажу, того примусили позбутися її, тримаючись римського звичаю: вояк повинен був усе носити на спині. Щоб убезпечити військо проти слонів, Мато збив загін вершників-катафрактів; в цьому загоні вояк і кінь ховалися під панцером із бегемотячої шкіри, густо втиканій цвяхами, а щоб захистити коням копита, посплітали на них міцні постолі.

Заборонено було грабувати міста мордувати людність не пунійського племені. А що в країні вже вичерпувались запаси харчів, Мато наказав

розподіляти їх між вояками, не дбаючи про жінок. Спочатку вояки паювали свою їжу з жінками. Та, недоїдаючи, багато з них геть зовсім підупали на силі. Від того поставав нелад, сварки. Декотрі обіцянками поділитися своєю пайкою переманювали до себе чужих подруг. Тоді Мато наказав безжально повиганяти всю жіноту. Вигнані подалися до Автарітового табору, але галльське та лівійське жіноцтво тяжкими образами змусило їх піти геть.

Згодом вони поприходили під карфагенські мури благи заступництва в Церери та Прозерпіни, бо в Бірсі був храм цих богинь, щоб покутувати страхіття, вчинені колись під час облоги Сіракуз. Сисити, заявивши свої права на військову здобич, відібрали на продаж наймолодших; нові карфагенці побрали за дружин білявих лакедемонянок.

Декотрі жінки невідступно йшли за військом. Вони бігли обіч синтагм, поруч із ватажками. Кликали своїх чоловіків, тягли їх за плащі, проклинали їх, били себе в груди, простягали до них своїх голих немовлят, що заходилися плачем. Це видовище розжалоблювало варварів; жінки були тягарем, становили небезпеку. Нарешті Мато наказав Нар-Гавасовій кінноті розігнати їх списами; коли ж балеарці закричали до нього, що хочуть мати при собі жінок, він кинув:

— У мене їх нема!

Тепер над Мато витав Молохів дух. Незважаючи на докори сумління, він чинив жахливі речі, гадаючи, ніби слухається голосу божого. Бувало, не спромігшись спустошити якесь поле, він велів розкидати по ньому каміння, щоб воно перестало родити.

Він раз у раз посилав гінців до Автаріта й Спендія, закликаючи їх швидше виступати. Тільки ж ніхто не міг збагнути суфетових дій. Він по черзі ставав табором під Ейдусом, Моншаром, Тагентом. Вивідувані казали, що бачили його в околицях Ішїїла, біля Нар-Гавасових володінь, а

незабаром дізналися, що він уже перебрався через річку вище Тебурби, нібито мавши намір вернутися до Карфагена. Сьогодні він був тут, а завтра там. Годі було дізнатися, якими він ішов шляхами. Не стаючи до бою, він завжди посідав вигідне становище. Варвари гналися за ним, а здавалося, що він веде їх за собою.

Переходи туди й назад ще більше виснажували карфагенців, і, не поновлюючись, Гамількарові сили щодень підупадали. Селяни не так уже й квапились приносити йому харчі. Повсюди натикався Гамількар на якусь нерішучість, мовчазну ненависть; і хоч як він благав Велику раду, із Карфагена не було ніякої допомоги.

Казали — і, може, справді вірили тому,— що він не потребує допомоги; мовляв, отак собі хитрує, скаржиться, аби скаржитись; а прибічники Ганнона, щоб пошкодити Гамількарові, перебільшували вагу його перемоги. Велика рада ладна була скоріше пожертвувати тим військом, на чолі якого він стояв, ніж і далі вдовольняти його вимоги. Війна й так була надто важка й коштувала Карфагенові надто дорого! А патриції, що стояли за Гамількара, з гордощів досить мляво підтримували його.

Зневірившись у Республіці, Гамількар силоміць стягнув із племен усе, потрібне йому для війни: збіжжя, олію, ліс, худобу та людей. Населення стало завчасно втікати,— селища, якими проходили карфагенці, спорожніли, вояки нишпорили по хижках, та нічого там не знаходили. Незабаром почуття страшної самотності охопило карфагенське військо.

Розлютившись, карфагенці почали спустошувати провінції: засипали водозбори, палили будівлі. Іскри, гнані вітром, летіли далеко, і на горах займалися гаї, вогненними вінками охоплюючи долини; щоб вибратися з них, доводилось вичікувати. А там знову під палючим сонцем рушали далі ще теплими згарищами.

Інколи по узбочинах шляху щось блимало в кущах, ніби тигрячі зіниці. То, присівши навпочіпки і навмисне запорошившись, щоб його не було видно, зачаювався в заростях варвар. Бувало, йдучи вздовж байраку, флангові чули, як котиться каміння, а звівши очі, бачили чоловіка, що босоніж видряпувався по схилу.

На ту пору найманці зняли вже облогу, і Утіка та Гіп-по-Заріт були вільні. Гамількар наказав їм вийти йому на допомогу. Та мешканці цих міст боялися відкрито його підтримувати і відповідали якимось невиразно, відбуваючись самими вітаннями й перепрошеннями.

Гамількар несподівано знову повернув на північ, вирішивши вступити, хоч би й вдаючись до облоги, в якесь із тірських міст,— йому потрібно було закріпитися десь на березі, щоб було куди підвозити з островів чи з Кірени харчі та наwerbованих вояків; надто приваблювала його Утіка, що лежала найближче до Карфагена.

Отож, вийшовши із Зуїтіна, суфет нишком обійшов Гіппо-Зарітське озеро. Невдовзі йому довелося вишикувати в колону своє військо, щоб вибратись на гору, яка ділила надвоє луг. На заході сонця, спускаючись у лійкувату западину її верховини, вояки помітили, як попереду, припадаючи до землі, у траві шаснуло щось неначе бронзові вовчиці.

Зненацька вигулькнули оздоблені пір'ям шоломи, і під гучні звуки флейт гримнув грізний спів. Це було Спендієве військо; кампанійці та греки з ненависті до Карфагена позаводили в себе римські звичаї. Водночас ліворуч виткнулися довгі списи, показалися щити з леопардової шкури, брезентові панцери, оголені плечі. Це були іберійці Мато, лузітанці, балеарці, гетули. Почулось іржання Нар-Гавасових коней, що розсипалися довкола горба. Потім безладною юрбою повалила Автарітова ватага — галли, лівійці, кочовики; а між ними по риб'ячих кістках, натиканих у чуприну, можна було впізнати поїдачів нечисті.

Отже, загони варварів, посуваючись в належному напрямі, таки з'єдналися в єдине військо. Самі з того дивуючись, вони спинилися всього на кілька хвилин та порадилися між собою.

Суфет збив свої когорти в щільне коло, щоб чинити однаковий опір на всі боки. Високі шпичасті щити, поставлені густо один біля одного в траву, оточували піхоту. Клінабарці розташувалися перед цим колом, а ще далі були розставлені де-не-де слони. Найманців змагала тяжка втома, і вирішено було почекати до ранку; певні своєї перемоги, варвари цілу ніч поралися з їжею.

Вони порозкладали великі, яскраві багаття, що, засліплюючи їм очі, ховали в темряві скупчене нижче карфагенське військо. З Гамількарового наказу карфагенці тим часом навколо свого табору викопали за римським звичаєм рів п'ятнадцять кроків завширшки, а завглибшки десять ліктів; всередині насипали вал і зверху поставили гострий частокіл, заплівши його хмизом. Коли зійшло сонце, найманці, на превеликий свій подив, побачили, що все карфагенське військо залягло, неначе в фортеці.

Поміж наметів вони помітили Гамількара, що, походжаючи, давав якісь накази. Стан його облягав темний лускуватий панцер, за ним ішов кінь; час від часу він зупинявся і показував на щось простягнутою рукою.

Тоді не один із них пригадав такі самі ранки, як, бувало, повільно проходив він під грім сурем, як самий тільки погляд його зміцнював їм дух, ніби келих вина. І їх поймало якесь розчулення. Котрі ж не знали Гамількара, навпаки, шаленіли з радощів, що ось незабаром схоплять його.

Гадали, що не слід нападати водночас усім військом, бо тільки заважали б одне одному на такому малому просторі. Нумідійці могли б кинутись навперейми, але захищені панцерами клінабарці розчавили б їх. А як його перелізти через загорожу? Та й слонів ще як слід не навчено.

— Всі ви боягузи! — вигукнув Мато.

І з найвідчайдушнішими кинувся на укріплення. Їх відігнав град каміння: суфет захопив на мосту катапульти, що вони позалишали.

Ця невдача зламала хисткий дух варварів. Розвіялась надмірна відвага. Вони хотіли перемогти, якомога менше ризикуючи. На думку Спендія, потрібно було міцно триматися цієї вигідної позиції і виморити пунійське військо спрагою та голодом. Але карфагенці заходилися копати криниці і в гірській западині натрапили на джерело.

Із-за частоколу вони метали стріли, шпурляли груддя глини, гній, викопане з землі каміння, а водночас уздовж насипу било шість катапульт.

Та джерела оборони могли вичерпатись; рано чи пізно вийдуть харчі, попсуються катапульти; і найманці, яких було вдсятеро більше, кінець кінцем таки домоглись би перемоги. Щоб виграти час, суфет удав, ніби хоче почати переговори; отож якимсь уранці варвари знайшли в своєму таборі всіяну письмом баранячу шкуру. Гамількар виправдував свій напад,— це, мовляв, старійшини примусили його воювати, а щоб довести, що він тримається свого слова, запропонував їм пограбувати або Утіку, або Гіппо-Заріт. На закінчення він заявив, що не боїться їх, бо поміж ними є зрадники, що тримають за нього руку, а завдяки їм він легко перетягне на свій бік і решту.

Варвари завагалися; ця пропозиція вабила їх, і вони вже мріяли про негайну здобич. Аж ніяк не підозрюючи за облудними Гамількаровими словами пастки, вони повірили, що між ними є зрадники, побоювались їх і стали з підозрою ставитись один до одного, стежили за чужими словами та вчинками; вночі прокидалися від страху. Декотрі поривали із своїми друзями; переходили із загону в загін, куди кому заманеться; галли з Автарітом приєдналися до цізальпінського вояцтва, мову якого вони розуміли.

Чотири ватажки щовечора сходились у наметі Мато і, поприсідавши навпочіпки навколо щита, уважно пересували на ньому туди й сюди дерев'яні фігурки, що їх видумав Пірр, щоб тим відтворювати маневрування війська. Спендій пояснював, які невеликі в Гамількара сили, і, присягаючись всіма богами, благав не проґавити такої доброї нагоди. Роздратований Мато метався, вимахуючи руками. Війна проти Карфагена була його особистою справою. Він обурювався, що в неї втручаються інші і не хочуть йому коритися. Автаріт притакував йому, вгадуючи з його обличчя, що він каже. Нар-Гавас на знак погорди знай відводив голову; кожен пропонований спосіб він уважав за згубний; тепер він уже більше не посміхався. Тяжко зітхаючи, він ніби хотів приглушити болісну тугу за якоюсь нездійсненою мрією, розпач перед змарнованими зусиллями.

Тим часом, коли варвари міркували та радились, не знаючи, до чого вдатися, суфет зміцнював свою оборону: за його наказом навколо споруджених укріплень викопано ще один рів, зведено другу стіну, на кожному розі поставлено по дерев'яній вежі; його раби доходили аж до середини аванпостів, ставлячи в землю пастки. Але слони, що їх тримали тепер надголодь, билися на припонах. Щоб заощадити сіна, Гамількар наказав клінабарцям понищити найслабкіших коней. Дехто відмовився. Він звелів стягти їм голови. їли конину. А потім кілька днів сумували, згадуючи те свіже м'ясо.

Із дна тієї западини, в якій затисли їх, вгорі довкола себе карфагенці бачили чотири табори варварів, де вирувало життя. Ходили туди-сюди жінки з бурдюками на головах; мекали кози, тиняючись поміж пірамідами списів; змінюлася варта; посідавши біля триніг, щось собі їли вояки. Для них племена не скупилися на харчі, і варвари й гадки не мали, як лякає пунійців їхня бездіяльність.

Ще другого дня карфагенці помітили неподалік табору кочовиків якийсь гурт чоловік на триста. То були багатії, що їх з початку війни тримали в полоні. Лівійці вишикували їх понад самим ровом і, сховавшись за їхніми спинами, як за фортечною стіною, метали в ворога дротики. На

їхніх лицах було стільки бруду та болячок, що карфагенці ледве пізнавали тих бідолах. На голові, де в них жмутками було повискубуване волосся, гноїлося струп'я, і всі вони були такі худющі та гидкі, що скидалися на мумії в подертих саванах. Декотрі, тремтячи, плакали з якимось придуркуватим виглядом; інші кричали до своїх друзів, щоб вони стріляли у варварів. Був між ними один, що, понуривши голову, стояв мовчки і непорушно. Його довга біла борода спадала на руки, закуті в ланцюги; і карфагенці, ніби в глибині сердець відчуваючи близьку загибель Республіки, пізнали в ньому Гіскона. Байдужі до небезпеки, вони тиснулися вперед, щоб подивитися на нього. На голову йому наділи блазенську корону з бегемотячої шкіри, оздоблену камінцями. То була Автарітова витівка; Мато не схвалював її.

Гамількар, не тямлячись із розпачу, наказав розібрати частокіл, наважившись будь-що-будь вирватись із оточення. Шаленим гоном карфагенці вихопились кроків триста на середину схилу. Та назустріч їм ринув такий потік варварів, що в одну мить відкинув їх назад до власних укріплень. Один легіонер, спіткнувшись об камінь, зостався за частоколом. До нього підбіг Зарксас і, поваливши на землю, встромив йому в горло кинджал; тоді витягнув його, кинувся на вбитого, припав губами до рани і, ревучи з радості та здригаючись усім тілом, став пожадливо смоктати кров. Потім спокійно сів на труп, відхиливши назад голову, щоб краще вдихати повітря,— як то, буває, робить сарна, коли нап'ється зі струмка,— і пронизливим голосом заспівав балеарської пісні. Невиразна мелодія з протяглими мінливими тонами котилась, мов луна, що перегукується в горах. Він кликав своїх полеглих братів, запрошуючи їх на бенкет. Потім руки його безсило впали між колін, він поволі опустил голову й заплакав. Це жахливе видовище приголомшило варварів, надто греків.

Відтоді карфагенці вже й не пробували вийти з облоги; проте вони й гадки не мали здаватися, знаючи напевне, що їх замордують.

Тим часом, хоч до яких суворих заходів удавався Гамількар, харчові припаси швидко танули. На кожного вояка лишалося вже не більш, як

десять хомерів жита, три гіни пшона та двадцять бетців сушні. Ані м'яса, ані соли, ані солонини, і коням — жодного зерна ячменю. Згинаючи схудлі ший, вони шукали затоптаних у пилюці билинок. Інколи вартові, стоячи на валу, помічали при місячному світлі собаку, що, прибігши від варварів, шастав попід частоколами по купках нечистот. Його вбивали каменем і, спустившись по ременях від щитів за огорожу, мовчки з'їдали. А бувало, зчинялося страшне гавкання, і вартовий уже не вертався. В четвертій дилохії дванадцятої синтагми три фалангіти, посварившись за пацюка, зарізали один одного ножами.

Усі тужили за своїми родинами й господарями: бідняки — за своїми халупами, що скидалися на вулики, із скойками біля порога та розвішеною на тичках сіттю; патриції — за своїми просторими залами, повитими блакитною сутінню, де в млосні години надвечір'я вони прислухалися до невиразного вуличного шуму, що зливався ч шелестінням листя в їхніх садах; а щоб глибше поринути в ті спомини і зазнати від того більших розкошів, вони примружували повіки; сильний біль від ран повертав їх до дійсності. Щохвилини виникали якісь сутички, несподівано били на сполох: палали вежі, поїдачі нечисті видиралися на частоколи, їм відрубували сокирами руки; прибігали інші; залізний дощ падав на намети. Щоб якось захистити себе від металевих пристроїв, сплели очеретяну галерею. Карфагенці засіли там і більше не показувалися.

Сонце, що обходило навколо горба, ковзнувши першими променями по дну западини, зникало, надовго залишаючи карфагенців у сутіні. Спереду й позад них зводилися сірі схили, вкриті камінням, де-не-де поцяткованим лишаями; а над головою слалося незмінно чисте, гладеньке небо, холодніше за металеву баню. Гамількар був такий обурений проти Республіки, що його поривало перейти до варварів і повести їх на Карфаген. Незабаром там уже почали ремствувати носії, торговці харчами, раби, проте ні громадяни, ані Велика рада — ніхто не посилав ім навіть надії. Становище було нестерпне, а надто гнітила думка, що воно дедалі гіршатиме.

Дізнавшись про поразку, Карфаген запалав гнівом і ненавистю; певне, суфета не кляли б так, якби він дав себе розбити спочатку.

Та вже на вербування нових найманців не було ні часу, ні грошей. А набравши до війська громадян, чим їх спорядити? Адже Гамількар забрав геть усю зброю! Та й хто їх поведе? Найкращі начальники були там, при ньому! А тут іще посланці від Гамількара галасували на вулицях. Велика рада занепокоїлась і вжила заходів, щоб вони більше не з'являлися.

Але ця осторога була марна, бо самі городяни звинувачували Барку в надмірній лагідності. Мовляв, треба було, перемігши варварів, вирубати їх до ноги. Навіщо він спустошив провінції? Адже й так довелося принести великі жертви! Патриції жалкували за своїми чотирнадцятьма шекелями, сисити — за своїми двомастами двадцятьма трьома кікарами золота. Ті, хто нічого не дав, нарікали так само, як і інші. Чернь заздрила новим карфа-генцям, яким обіцяно всі права громадянства; навіть лігурів, що так відважно билися на боці Республіки, залічували до варварів і проклинали разом з ними. Все їхнє плем'я вважали злочинцями та змовниками. Крамарі на порогах своїх крамниць, чорнороби, які проходили з олов'яними лінійками в руках, продавці розсолу, що мили свої кошики, лазники в лазнях, продавці гарячих напоїв — кожен брався судити про воєнні дії. На землі креслили пальцями плани боїв, і кожне, хай там яке нікчемне, а й собі бралось виправляти Гамількарові помилки.

Жерці казали, що це кара за його віддавню безбожність. Він-бо не приніс аніяких жертв, не послав вояцтво на очисний обряд, авгурів і тих узяти з собою відмовився. Знову загомоніли про викрадення заїмфа, і карфагенців ще дужче розпалював стримуваний досі гнів та ненависть за ошукані надії. Тепер уже згадували поразки в Сіцилії, весь тягар його гордощів, який так довго терпіли! Жрецькі колегії не могли пробачити йому, що він забрав їхні скарби, і домагалися від Великої ради обітниці розіп'ясти його, якщо він колись вернеться.

А тут іще великого лиха завдавала така незвична цього року спека, що настала в місяці елулі. З берегів озера здіймався нестерпний сморід.

Він сповнював повітря, мішаючись із кадінням, що клубочилось на перехрестях вулиць. Без угаву лунали гімни. На східцях храмів товпилися юрмища люду; всі мури були вкриті чорними заслонами; на чолах богів-патеків палали свічки, і кров верблюдів, зарізаних для жертви, текла по сходах червоними водоспадами. Лиховісне шаленство пойняло Карфаген.

З глибини найтісніших завулків, з найубогіших халупин виходили якісь бліді постаті, люди із зміїними профілями, і скреготали зубами. Пронизливий жіночий лемент лунав у будинках і виривався крізь ґрати надвір, аж озиралися люди, що розмовляли на майдані. Часом ходили чутки, ніби наближаються варвари: то їх бачили за горою Теплих Вод, то вони вже отаборилися в Тунісі. Голосів дедалі більшало, вони дужчали, зливалися в єдиний зойк. Потім усе вмовкало; хто видряпувався на дах і вдивлявся вдалину, прикривши очі долонею; хто, простягтись долілиць під валом, пильно прислухався. Страх поволі проходив, і закипала лють. Та, певні власної безпорадності, всі невдовзі знову впадали в розпач.

Ще гнітючіший він був вечорами, коли всі виходили на тераси і, вклонившись дев'ять разів, гучно славили Сонце; а воно повільно опускалося за лагуною і раптом зникало в горах, по той бік, де були варвари.

Находило тричі священне свято, коли, знаменуючи воскресіння року, з височини вогнища злітав у небо орел, посланець людей до свого найвищого бога Ваала, що ніби єднав їх із силою Сонця. Одначе тепер, запалений ненавистю, народ відступився від Таніти і легковажно перекинувся до Молоха-нищителя. Зоставшись без покривала, Раббетна ніби втратила частину своєї могутності. Вона відібрала в своїх вод цілющу силу, покинула Карфаген, вона зрадливо втекла, вона ворог. Дехто, щоб образити її, кидав у неї каміння. Та навіть зневажаючи її, багато карфагенців побивалося за нею; її ще любили, та й чи не ревніше, ніж перше.

Виходить, до лихоліття цього спричинилася втрата заїмфа. Не обійшлося тут без вини Саламбо. Отож загальний гнів падав також на неї: її треба покарати. Між людьми стала поширюватись невиразна думка, що слід би було принести якусь жертву. Щоб уласкавити Ваалів, потрібно не вагаючись віддати їм щось безмірно коштовне — прекрасну, молоду, непорочну істоту якогось стародавнього роду, що походить від богів, зорю людства. Якись нікому не відомі люди стали щодня вдиратися до Мегарських садів,— Гамількарові раби, тремтячи за власне життя, не зважувалися чинити їм опору. Та вони не йшли далі східців із галерами; стоячи внизу, все чигали на Саламбо і годинами лаяли її, звівши очі на верхню терасу, мов ті собаки, що брешуть на місяць.

Х

ЗМІЯ

Галас тих людців не лякав Гамількарової дочки.

Її непокоїли вищі турботи; занедужала велика змія, чорний пітон; ту змію в Карфагені вважали за фетиш, заразом і всенародний, і особистий. Вважалось, що вона — виплід земного намулу, бо виповзає з лона землі і не потребує ніг, щоб по ній пересуватись. Плазування її скидається на струмування рік, холод її тіла нагадує первісний морок, чіпкий і плодючий, а кільця, в які вона звивається, кусаючи себе за хвіст,— планетну орбіту, Ешмунів розум.

Пітон Саламбо вже кілька разів не схотів їсти чотирьох живих горобців, якими його частували, коли виповнювався місяць і коли з'являвся молодиком. Його чудова шкіра, поцяткована, як нічний небозвід, золотом по чорному тлі, тепер пожовкла, прив'яла, поморщилась і була надто широка проти тіла. Довкола голови вона взялася пухнастою цвіллю, а в куточках повік з'явилися маленькі, здавалося, рухомі червоні іскорки. Вряди-годи Саламбо підходила до його кошика, сплетеного із срібних дротин; вона відслоняла пурпурову

заслону, розгрібала лотосове листя, пташиний пух; скрутившись, пітон так і лежав непорушно, схожий на зів'ялу ліану. Саламбо, вп'явши погляд у змію, довго дивилася на неї, аж кінець кінцем починала відчувати щось ніби скручене спіраллю в серці, немов там була якась друга змія, що підступала до горла й душила її.

Побачивши заїмф, Саламбо тепер вдавалася в розпач, але водночас вона відчувала якусь неусвідомлену втіху, якісь приховані гордощі. В осяйних згортках заїмфа крилося щось незбагненне; то було марево, що оповиває богів, таємниця життя всесвіту, і Саламбо, сама себе жахаючись, шкодувала, що не торкнулась до нього.

Вона мало не завжди сиділа тепер у глибині свого покою; обхопивши руками ліве коліно, розтуливши уста, понурювала голову й зосереджено дивилася в землю. З жахом пригадувала батькове лице, і їй хотілося податись у Фінікійські гори, на прощу до Афакського храму, куди, обернувшись зорею, спустилася Таніта. Рої найхимерніших образів, увижаючись їй, і вабили й лякали, а самотність обступала її день у день ширшим колом. Вона не знала навіть, що сталося з Гамількаром.

Тоді, вкрай знеможена отими думками, вона підводилась і, волочачи маленькі сандалі, що за кожним кроком ляскали її по п'ятах, починала тинятися по великій мовчазній кімнаті. То тут то там хисткими плямами мінілись на стелі аметисти й топази, і Саламбо, не спиняючись, ледь-ледь обертала до них голову, щоб тримати їх на оці. Часом вона пила просто з шийки підвішених амфор, або відсвіжувала собі груди під широкими віялами, або ж бавилась, запалюючи цинамон у порожнистих перлинах. Коли заходило сонце, Таанах витягала з отворів у стінах чорні ромбічні повстини; і тоді в кімнату залітали голуби, намащені мускусом, так само як і Танітині; їхні рожеві лапки сковзалися по скляних плитах між ячними зернами, що їх Саламбо розсипала повними жменями, як сіяч на полі. Несподівано вона заходилась плачем; простягтись на широкому ложі, сплетеному з волового реміння, лежала непорушно з розплющеними очима, бліда, як мрець, безтямна й холодна, і все шепотіла те саме слово. Проте вона чула, як десь у пальмових заростях

кричать мавпи, як безугавно рипить велике колесо, що крізь усі поверхи жене в порфірові водозбори струмінь чистої води.

Бувало, кілька днів поспіль вона відмовлялася їсти. Уві сні ввижалися їй тьмяні зорі, що пропливали в неї під ногами; вона кликала Шагабаріма, та, коли він приходив, не мала чого йому сказати.

Вона жити не могла без Шагабаріма, сама тільки його присутність розважала їй серце. А єство її бунтувало проти цієї влади над нею; вона водночас і жахалась жерця, і заздрила йому, і ненавиділа, і якоюсь незвичною любов'ю любила з вдячності за ту незрозумілу солодку млість, якої зазнавала, коли він бував із нею.

Втаємничений у те, хто з богів насилає недуги, жрець відразу побачив, що це їй так поробила Раббетна. Щоб вилікувати Саламбо, він звелів скроплювати її покої настоєм із вербени й рути; щоранку вона їла мандрагори; на ніч їй клали під голову подушку із пахучим зіллям, що його приносили жерці, а сам він додавав до нього баарас — вогнистого кольору корінчик, що проганяє мару на північ. Нарешті, повернувшись до Полярної зорі, жрець тричі шепотів таємниче ім'я Таніти; однак Саламбо страждала й далі, і він непокоївся щораз більше.

В усьому Карфагені не було такої вченої людини, як Шагабарім. Замолоду він учився в школі могбедів у Борзіппі під Вавилоном; потім відвідав Самофракію, Пес-сінунт, Ефес, Фессалію, Іудею, загублені серед пісків храми набатейців і пройшов пішки вздовж нільських берегів від водоспадів аж до моря. Запнувши покривалом лице і трясучи смолоскипами, він кидав чорного півня в огонь, де перед грудьми сфінкса, отця жаху, курився пахучий сандарак. Він сходив у Прозерпініні печери; він бачив, як обертаються п'ятсот колон Лемноського лабіринту, як сяє тарентський світоч, що має на своєму ставнику стільки лампад, скільки днів у році; інколи ночами він приймав греків, розпитував їх. Будова світу цікавила його не менше, ніж природа богів. За допомогою приладів, розташованих в Александрійському портику, він спостерігав рівнодення й супроводив до Кірен Евергетових бематистів, що, йдучи по

землі, своїми ступнями вимірюють небо. З того всього й склалася в голові його якась своя особлива релігія, позбавлена певних догматів, і саме тому запаморочлива та палка. Він уже не уявляв собі, що земля своєю формою подібна до соснової шишки, на його думку вона була кругла й вічно падала у безконечність так незбагненно швидко, що годі те й помітити.

Якщо сонце, міркував він, стоїть над місяцем, то, виходить, більшу владу має Ваал, який дає сонцеві лише свій відбиток, свою подобу. Крім того, спостереження над усім земним життям спонукали його до визнання зверхності згубного чоловічого начала. Потім він тайкома винуватив Раббетну в своїй лихій долі. Чи то ж не задля неї колись верховний жрець, наблизившись під грім кімвалів до чаші з окропом, позбавив його майбутньої мужності? І сумним поглядом проводжав він чоловіків, що ховалися з жрицями в глибині фісташкових гаїв.

Цілими днями оглядав він кадильниці, золоті чаші, щипці, лопатки для вівтарного попелу, всі шати статуй і навіть бронзову голку, якою завивали волосся на старій статуї Таніти, що стояла в третій каплиці біля виноградинка із смарагдовим листям. Завжди в ту саму пору, при тих самих дверях підіймав він великі килими, а тоді опускав їх знову. В тій самій поставі зводив він руки; потім падав на ті самі плити й молився; а довкола нього по коридорах, затоплених у вічні сутінки, босоніж походжала юрба жерців.

В його безплідному житті Саламбо була неначе квітка в розколіні могильної плити. Проте він був до неї суворий, без найменшого жалю призначав їй покуту і говорив грікі слова. А що був він жерцем, то між ними склалося щось ніби однаковість статі, і не так йому завдавала туги власна неспроможність володіти Саламбо, як її врода, а надто чистота. Інколи помічав він, що вона мліє, слухаючи його. Тоді він ішов від неї тяжко засмучений, ще болючіше усвідомлюючи свою самоту, відчуженість і порожнечу в своїй душі.

Бувало, вихоплювались у нього дивні слова, і вони спалахували перед Саламбо, неначе яскраві блискавиці, що осявають безодні. Сталося таке якось уночі, на терасі, коли вони, залишившись на самоті, роздивлялися на зорі, внизу, під ними, простягався Карфаген, а затока і відкрите море непомітно зникали в темряві.

Він ознайомлював її з наукою про душі, які спускаються на землю, простуючи тим самим шляхом, що й сонце серед зодіакових знаків. Простягнувши руку, він показував у сузір'ї Овна ворота людського народження, а в сузір'ї Козерога — ворота, крізь які повертаються до богів; і Саламбо намагалася побачити їх, бо ті уявлення його вважала за дійсність; вона сприймала як істину всі його символи і навіть дивні вислови, що їх відрізнити від живої дійсності не завжди до снаги було й самому жерцеві.

— Душі мертвих,— казав він,— розчиняються в місяці, як трупи в землі. Їхні сльози — місяцева волога, а оселя їхня — темрява, повна бруду, руйновища та бурі.

Вона спитала, що станеться там із нею.

— Спочатку ти знемагатимеш, легка, як туман, що гойдається на хвилях, а тоді, після довгих випробувань і страждань, підеш до сонячного вогнища, до самого джерела Пізнання.

Проте він нічого не сказав їй про Раббетну. Саламбо вважала, що він мовчить із сорому за переможену богиню, і, називаючи її загальним ім'ям місяця, взялася прославляти це лагідне світило, що дарує плодючість землі. Нарешті він вигукнув:

— Ні! Ні! Землю запліднює інше світило! Хіба ти не бачиш, як вона блукає круг нього, мов та закохана жінка, що ходить по полю слідом за своїм коханим?

І він, не вгаваючи, почав звеличувати добродійність сонячного світла.

Замість пригасити її містичну жагу, він, навпаки, роздмухував її і навіть, здавалося, зазнавав утіхи, завдаючи їй мук відкриттям свого безжального вчення. І хоч який біль терпіла Саламбо від своєї любові, вона жадібно слухала його мову.

Та що більше зневірявся Шагабарім у Таніті, то дужче прагнув вірити в неї. Десь у глибині душі відчував він докори сумління. Йому потрібні були якісь докази, знак від богів, і, сподіваючись дістати їх, він знайшов на те спосіб, який міг би врятувати заразом і вітчизну, і його віру.

З того часу він став при Саламбо бідкатися, що вчинено блюзнірство, через яке, мовляв, постало стільки горя не лише на землі, а й на небі. А тоді раптом повідомив і про небезпеку, в якій опинився суфет, обложений в урвищі трьома арміями, що ними командує Мато: викравши покривало, він став для карфагенців начебто царем над варварами. І тепер, сказав Шагабарім, порятунок Республіки та її батька залежить від неї самої.

Від мене? — вихопилось у неї.— Як же я можу?.. Та жрець лиш посміхнувся зневажливо.

Ти ніколи на те не зважишся!

Вона стала благати його. Тоді Шагабарім сказав:

— Треба, щоб ти пішла до варварів і відібрала у них заїмф.

Вона враз принишкла і сіла на дзиґлик з чорного дерева; спустивши між колін руки, тремтіла вся, наче жертва, яка чекає перед жертовником смертельного удару. В скронях їй бухала кров, перед очима танцювали вогняні кола, і, приголомшена, вона тільки й усвідомлювала, що незабаром піде на згубу.

"Та коли тільки Раббетна переможе, коли буде повернено заїмф і врятовано Карфаген,— що тоді важитиме життя однієї жінки! — міркував Шагабарім.— Та й те сказати, може вона, здобувши покривало, і не загинути".

Три дні він не приходив до неї; на четвертий день увечері вона послала по нього.

Щоб Саламбо набралася більшої рішучості, він переказував їй усі ті образливі слова, якими лаяли Гамількара на зборах Великої ради; говорив, що вона стала причиною лихого вчинку і мусить спокутувати свою провину, цієї жертви, мовляв, вимагає Раббетна.

Гучний галас, що здіймався над Маппалами, часто долітав аж до Мегари. Шагабарім і Саламбо хутко вибігали з покоїв і вдивлялися туди з висоти оздоблених галерами східців.

То юрби на Хамоновому майдані криком кричали, вимагаючи зброї. Але старійшини не хотіли роздавати її, вважаючи всяку боротьбу за марну. Загони, що їх уже виряджали без начальників, були вирубані впень. Кінець кінцем юрбам наказали розійтись; тоді, чи то віддаючи шану Молохові, чи то з якоїсь незбагненної потреби все руйнувати, вони повивалювали в храмовому гаю високі кипариси, підпалили їх смолоскипами кабірів і, співаючи, носили вулицями. Ці страшні вогні повільно хиталися й, посуваючись уперед, освітлювали скляні кулі храмових дахів, оздобили колосів, корабельні водорізи, ковзали по терасах і, неначе сонця, котилися містом. Вони спустилися з Акрополя. Малкійська брама відчинилася.

— Ти готова? — гукнув Шагабарім. — Чи, може, доручиш їм переказати батькові, що ти його покинула?

Вона сховала обличчя під запиалом; величезні смолоскипи миготіли все далі й далі, поволі спускаючись до моря.

її стримував якийсь незбагнений жах. Вона боялася Молоха, боялась і Мато. Цей чоловік, велетенський на зріст, заволодівши заїмфом, панував тепер над Раббет-ною, як Ваал, і поставав перед Саламбо в такому ж сьайві блискавиць. Адже душі богів оселялися інколи в людському тілі! Хіба Шагабарім, говорячи про нього, не казав їй, що вона мусить перемогти Молоха? І вони злилися один з одним, вона уявляла їх в одній подобі; обидва її переслідували.

Вона захотіла дізнатися, що на неї чекає, і пішла до змії, бо в її поведінці люди бачать всілякі віщування. Та кошик був порожній; Саламбо занепокоїлась.

Вона знайшла пітона біля підвісного ліжка. Він обвився хвостом круг бильця срібної балюстради, терся об нього, щоб скинути стару пожовклу шкіру, і його блискуче та ясне тіло виповзало, як меч, уже наполовину видобутий із піхов.

З кожним днем, що охочіше Саламбо приставала на жерцеву раду, що рішучіше зважувалась допомогти Та-ніті, то швидше одужував пітон, набирив тіла, помітно оживав.

Це навіяло їй глибоку певність, що Шагабарім висловлює волю богів. Якось уранці прокинулась вона, готова на все, і спитала, що треба зробити, щоб Мато віддав покривало.

— Зажадати його,— сказав Шагабарім.

— А коли він відмовить?

Жрець пильно подивився на неї з якоюсь дивною усмішкою, якої вона ще ніколи не бачила в нього на устах.

— Що ж тоді? — допитувалась вона. Опустивши очі, жрець стояв нерухомо і перебирав

пальцями кінці стьожок, що спадали з його тіари на плечі. Нарешті, побачивши, що вона не розуміє, сказав:

Ти залишишся наодинці з ним.

— А далі?

Наодинці в його наметі.

— А що тоді?

Шагабарім прикусив губу. Він, загнаний на слизьке, думав, як би все те їй пояснити.

Коли судилося тобі померти, це станеться згодом,— сказав він,— опісля! Не бійся нічого! І хай би що він робив, не кричи, не лякайся! Мусиш бути слухняна, чуєш, мусиш коритися його бажанню, в ньому воля неба!

— А покривало?

— Про те подбають боги,— відповів Шагабарім. Вона додала:

— Отче, якби ти пішов зі мною!

— Ні!

Він звелів їй стати навколішки і, піднявши ліву руку й простягнувши праву, проказав за Саламбо обітницю принести назад у Карфаген Танітине покривало. Страшними клятвами вона прирікала себе богам і, знемагаючи, повторювала за Шагабарімом кожне його слово.

Він сказав, як покутами й постами треба їй очистити душу та як дістатися до Мато. Зрештою, додав він, з нею піде людина, що знає туди дорогу.

Їй здавалося, ніби з неї спали кайдани. Тільки й марила вона про щастя знову побачити заїмф і благословляла тепер Шагабаріма, що схилив її до того.

Була саме та пора, коли карфагенські голуби відлітають у Сіцилію на гору Ерікс, до Венериного храму. Спершу вони, кілька днів літаючи й кличучи одне одного, збивалися в зграю; аж якось надвечір знялися й полинули; вітер підганяв їх, і, злетівши високо над морем, вони пропливали по небу, як величезна біла хмара.

Обрій був залитий кривавою барвою. Здавалося, ніби голуби мало-помалу спускаються на море; потім вони зникли, неначе кинувшись у пащу сонця, що зараз же їх поглинуло. Саламбо стежила за ними, а потім понурила голову, і Таанах, певна, що збагнула її смуток, стиха промовила:

Вони ж повернуться, господине.

— Та вже ж! Я знаю.

— І ти побачиш їх знову.

— Може!

Нікому не звіряла вона своїх намірів; щоб здійснити їх тайкома, вона нічого не взяла в управителів, а послала Таанах у передмістя Кініздо купити все потрібне; кіновар, пахощі, лляний пояс і нове вбрання. Стара невільниця дивувалася з тих готувань, одначе розпитувати не наважувалась. Нарешті настав призначений Шагабарімом день, коли Саламбо мала виряджатись у дорогу.

Десь близько дванадцятої години вона помітила між сикоморових дерев якогось сліпого діда, що однією рукою спирався на плече малому поводитареві, який ішов перед ним, а другою підтримував при боці щось на взірєць цитри з чорного дерева. Євнухів, рабів і жінок повідпроваджувано геть із палацу; ніхто не повинен був знати про ці таємні готування.

Таанах засвітила в кутках покою чотири триніжки із стробусом та кардамоном; потім розгорнула великі вавілонські килими й порозвішувала їх на мотузці по всіх стінах,— Саламбо не хотіла, щоб її бачили навіть стіни. За дверима сидів навпочіпки музикант з цитрою, а поруч нього, приклавши до уст очеретяну сопілку, стояв малий хлопець. Десь далеко стихав вуличний гамір, довшали тіні від храмових перистилів, а на тім боці затоки вже зливалися в блакитному мареві і підніжжя гір, і оливкові гаї, і жовті занедбані поля, що котили в далечінь свої безконечні хвилі; довкола — ні звуку; невимовний смуток важко завис у повітрі.

Саламбо сіла на оніксовому східці край басейну, підняла широкі рукави, зав'язала їх за плечима і почала обмиватися повільно, пильнуючи священного ритуалу.

Таанах принесла їй в алебастровому фіалі якусь загуслу рідину; то була кров чорного пса, що його зимової ночі зарізали неплідні жінки на руїнах надгробка. Саламбо натерла нею вуха, п'яти і великий палець правої руки; на нігті так і залишився червоний слід, наче вона роздавила якусь ягоду.

Зійшов місяць, і заграли сопілка й цитра.

Саламбо познімала сережки, намисто, браслети й довгу білу симару; тоді розв'язала пов'язку і, розпустивши по плечах волосся, якусь хвилину легенько стріпувала ним, щоб освіжитися. За дверима не вгавала музика; лунали раз у раз одні й ті самі три ноти, хапливі й несамовиті; бренькали струни, захилялася сопілка; Таанах влад плескала в долоні; Саламбо,

похитуючись усім тілом, монотонно проказувала молитви, і круг неї одна по одній спадали її шати.

Раптом здригнувся важкий килим, і над мотузкою, на якій він висів, з'явилась голова пітона. Він повільно, немовби крапля води, спустився по стіні додолу, проповз між розстеленими тканинами, а тоді, спершись хвостом на підлогу, став стійма; його очі, блискучіші за гранати, вп'ялися в Саламбо.

Зі страху перед холодом його тіла, чи, може, соромлячись, вона спершу завагалась. Але згадала Шагабарімів наказ і ступила вперед. Пітон, опустивши голову, вип'явся дугою, потім серединою тулуба накинувся їй на шию і повиснув так, головою й хвостом донизу, ніби розірваний разок намиста. Саламбо оповила змією собі стегна, попід пахвами і між колін; тоді вхопила її за щелепи, наблизила маленьку трикутну пащу до самих зубів і, примруживши очі, відкинулась назад під сяйвом місячного проміння. Бліде сяйво неначе оповивало її сріблястим туманом, на підлозі блищали сліди її мокрих ніг, в глибині басейну тремтіли зорі; а пітон стискав її своїми чорними, поцяткованими золотом кільцями. Саламбо задихалась під цим важким тягарем; мліли крижі, підломлювались ноги, здавалося, вже надходить смерть. А пітон кінцем хвоста легенько вдаряв її по стегнах; потім стихла музика, і він упав додолу.

Таанах знов підійшла до Саламбо; вона поставила два світильники, .що їхнє полум'я горіло в наповнених водою скляних кулях, і пофарбувала лавзонією долоні Саламбо, підрум'янила кіновар'ю щоки, підвела сурмою вії та подовжила брови сумішшю камеді, мускусу, ебенової смоли і порошку з мушиних лапок.

Саламбо сиділа на кріслі з бильцями із слонової кості, здавшись на піклування рабині. Але тяжкий піст дався їй взнаки, і тому вона геть знесилилась від дотиків старої та духу пахощів. Вона так зблідла, що Таанах опустила руки.

— Чого спинилась? Одягай далі,— сказала Саламбо і, подолавши свою млявість, одразу пожвавішала; а потім

її взяла нетерплячка; вона стала підганяти Таанах, і стара невільниця пробуркотіла:

Гаразд! Гаразд, господине!.. Адже на тебе ніхто не чекає...

Ні,— мовила Саламбо,— хтось чекає.

Таанах відсахнулась із подиву, а тоді, щоб більше вивідати, сказала:

— Що ж ти звелиш мені, господине? Бо коли ти маєш кудись іти...

Та Саламбо заридала.

— Ти страждаєш! — заволала рабиня.— Що з тобою? Не йди нікуди! Або візьми й мене! Коли ти, маленька ще, заплачеш, бувало, я пригортала тебе до серця, забавляла своїми грудьми, аж поки ти не засмієшся. Це ти зсушила їх, господине!

Вона стала бити себе по висохлих грудях.

— Тепер я стара! Нічим не можу тебе зарадити. Ти вже не любиш мене! Ти ховаєш від мене своє горе, ти гордуєш своєю годівницею! — І сльози любові й образи котилися їй по щоках, між шрамів від татуювання.

— Ні,— сказала Саламбо,— ні, я люблю тебе, втішся! Таанах з усмішкою, що скидалася на гримасу старої

мавпи, знов узялася до роботи. За Шагабарімовою порадою, Саламбо звеліла одягти себе якнайпишніше; і Таанах вбирала її на варварський смак, вишукано й zarazом строкато.

Поверх першої тонкої туніки, що барвою була схожа на вино, вона одягла на Саламбо другу, оздоблену пташиним пір'ям. Золотий лускуватий пояс облягав її стегна, а з-під нього спадали хвилі блакитних шароварів, поцяткованих срібними зірочками. Потім Таанах одягла на неї широку одіж з білого серійського полотна в зелену смужку. На плечі пришпилила пурпурового чотирикутника, обтяженого знизу сандастровими кульками, а поверх усього накинула чорного плаща, такого довгого, що аж волочився по землі. Тоді оглянула дівчину і, горда за свою роботу, зауважила, не втерпівши:

— Ти не будеш прекрасніша і в день свого весілля!

— Мого весілля! — повторила Саламбо, замріяно зі першись на бильце крісла з слонової кості.

Таанах поставила перед нею мідне дзеркало, таке велике, що Саламбо побачила себе в ньому на весь зріст. Тоді вона підвелась і легким рухом пальця поправила кучерик, що надто низько спадав на чоло.

Її волосся, припорошене золотою пудрою, пишно кучерявилося над чолом, а ззаду, обтяжене перлами, спадало на спину довгими локонами. В сяйві світильників оживали рум'яна на її щоках, золото вбрання, білина тіла; круг стану, на руках нижче ліктя, на пальцях рук і ніг стільки було тих самоцвітів, що дзеркало відбивало на неї яскраве проміння, неначе там палало саме сонце; і Саламбо всміхалася, стоячи в цьому сліпучому сяйві, а поруч, схиливши до неї голову, Таанах захоплено милувалася своєю господинею.

Потім Саламбо почала ходити по кімнаті, аби згаяти час. Аж раптом заспівав півень. Вона мерщій пришпилила поверх волосся довге жовте запинало, обмотала шаллю шию, взулася в черевички з блакитної шкіри і сказала служниці:

— Вийди-но подивись, чи нема там під миртами чоло віка з парою коней.

Не встигла Таанакх вернутися до покоїв, а Саламбо вже спускалася сходами між носів галер.

— Господине! — гукнула годівниця.

Саламбо обернулася й приклала до уст пальця, подаючи знак мовчати й не рухатись.

Таанакх повільно зсунулася вздовж галер аж до низу тераси; при місячному світлі здалеку розгледіла вона в кипарисовій алеї велетенську тінь, що посувалася навскісно, ліворуч Саламбо; це віщувало смерть.

Таанакх вернулася в покої. Вона кинулась на підлогу, нігтями роздирала собі обличчя, рвала волосся й пронизливо голосила.

Та раптом їй спало на думку, що можуть почути її лемент; вона припинила і плакала вже тихенько, припавши лицем до плит і обхопивши руками голову.

XI

В НАМЕТІ

Провідник поїхав із Саламбо вгору, за маяк, аж до катакомб, а тоді вони спустилися довгим передмістям Молуя з цілою плетеницею крутих завулків. Починало світати. Вряди-годи вони пригиналися, проїжджаючи під пальмовими брусами, що випиналися з мурів. Коні, йдучи ступою, тихо посувалися вперед; так добралися вони до Тевестської брами.

Обидві її важкі ворітниці були відхилені; верхівці проїхали, і брама зачинилась.

Якийсь час вони прямували попід фортечними валами, а піднявшись до водозборів, подалися Тенією, вузьенькою смугою жовтого піску, що тягнеться аж до Радеса, відокремлюючи затоку від озера.

З боку Карфагена — ні на морі, ні на полях — не видно було й душі живої. Сіре, як грифельна плита, море стиха плюскалось, і легкий вітерець, подекуди згромаджуючи піну, цяткував його білими шматинами. Саламбо, хоч була вкутана з голови до ніг у плащ, тремтіла від ранкової прохолоди; оте похитування на сідлі та ще свіже повітря дурманили їй голову. Згодом зійшло сонце; його проміння пригрівало їй потилицю, і вона мимохіть задрімала. Коні бік у бік трюхикали собі риссю, грузнучи копитами в піску.

Проминувши гору Теплих Вод, поїхали швидше, бо там ґрунт був уже твердіший.

Стояла пора сівби та інших польових робіт, одначе довкола, скільки оком сягнути, було порожньо, як у пустелі. Де-не-де лежали купки розсипаного збіжжя, подекуди сипався з колосу вже поруділий ячмінь. На ясному обрії чорніли безладно переплетені смуги селищ.

Час від часу при шляху бовваніли рештки обгорілої стіни. Покрівлі халуп позавалювались, і всередині видно було череп'я глиняного посуду, пошматовану одягу, всіляке хатнє начиння та якісь інші на дрізки потрощені речі, яких уже й не впізнати. Бувало, з тих руїн витикалася часом людина в лахмітті, з землистим обличчям і палючим поглядом. Та вона мерщій кидалася втікати або враз ховалася в якусь дірку. Саламбо та її провідник не зупинялися.

Одна по одній пропливали перед очима занедбані, спустошені рівнини. На світлій землі слалися нерівні смуги вугільного пилу, що

здіймався слідом за двома вершниками. Часом траплялась на їхньому шляху затишна місцина, де поміж буйної зелені дзюрчав струмок; перебираючись на другий берег, Саламбо зривала вологе листя, щоб відсвіжити собі руки. Якось, коли вони їхали олеандровим гаєм, кінь її рвучко сахнувся вбік перед трупом, що витягся впоперек шляху.

Раб ту ж мить поправив їй подушки. Це був храмовий служник, людина, на яку Шагабарім покладав усякі небезпечні справи.

Задля більшої обережності тепер він біг поруч неї між кінями, хльоскав їх ремінним путом, кінець був намотаний на руку, а то витягав із почепленої на грудях торбини кульки, спечені з пшеничного борошна, фініки, яєчні жовтки, загорнені в лотосове листя, і мовчки пропонував їх Саламбо.

Десь опівдні перейшли їм дорогу троє варварів у звірячих шкурах. А далі мало-помалу стали траплятися й інші, що вештались купками по десять, по дванадцять, а то й по двадцять п'ять чоловік; дехто гнав кіз чи якусь криву корівчину. Вони тримали в руках кий з мідними вістрями; на геть закаляній одежі виблискували кинджали. Позирали вони з виглядом погрозовим і здивованим. Минаючи їздців, хто з них, заведеним звичаєм, посилав благословення, а хто кидав услід сороміцькі дотепи; Шагабарімів слуга відповідав кожному його ж таки рідною говіркою. Він казав їм, що з ним оце хворе хлоп'я, а їде воно до далекого храму, сподіваючись на зцілення.

Тим часом вечоріло. Почулося гавкання; вони попрямували в той бік. Незабаром вони помітили у вечірній млі кам'яну загорожу; за нею маячила будівля. По муру біг собака; раб шпурнув у нього каменем; вони ввійшли в високу кімнату із склепистою стелею.

Посередині, гріючись біля вогнища з хмизу, від якого дим виходив отворами в стелі, сиділа навпочіпки якась жінка. Вона була наполовину закрыта сивим волоссям, що спадало їй аж до колін. Не бажаючи їм

відповідати, вона з дурнуватим виглядом теревенила про якусь помсту і над варварами, і над карфагенцями.

Провідник почав нишпорити по всіх усюдах. Потім знову підійшов до жінки і зажадав чогось поїсти. Але стара втупила очі в жар і знай хитала собі головою та варнякала:

— Я була рукою. Десять пальців відтято. Рот уже не їсть.

Раб показав їй жменю золотих монет. Вона сіпнулась до них і відразу знову прибрала байдужого вигляду.

Нарешті він приклав їй до горла кинджал, що був у нього за поясом. Вона, тремтячи, встала, відсунула велику каменюку й дістала йому амфору вина та гіппозарітської вареної в меду риби.

Саламбо відвернулася від тієї гидкої їжі й лягла спати на простелених в кутку пополах.

Ще вдосвіта її збудив провідник.

Завив собака. Раб тихенько підкрався до нього і, лиш раз махнувши кинджалом, відтяв йому голову. Тоді кров'ю понатирив коням морди, щоб відживити їх. Стара кинула навздогін йому прокляття. Саламбо почула те і стисла амулет, що носила на грудях.

Вони знову рушили в путь.

Інколи вона запитувала, чи скоро вони вже приїдуть. Дорога, як по хвилях, то здіймалась, то спускалась пагорками. Тільки й чути було, що сюрчання цикад. Сонце в'ялило пожовклу траву; земля була вся порепана, і здавалося, ніби її вкрито величезними плитами. Іноді проповзала змія, пролітали орли. Раб усе біг та біг; а Саламбо мріяла,

вгорнувшись у покривала, і хоч яка стояла спекота, вона не розкутувалася, боячись забруднити своє пишне вбрання.

На однаковій відстані одна від одної височіли вежі, що їх позводили карфагенці, щоб стежити за ворожими племенами. Саламбо з провідником заходили туди перепочити в затінку, а потім їхали далі.

Напередодні, задля обережності, вони накинули великого круга. Але тепер не зустрічали нікого. Землі тут були неродючі, і варвари сюди не заходили.

Знову стали помітні сліди спустошення. Місцями серед поля видніла просто неба мозаїчна підлога — єдині рештки зруйнованого палацу; безлисті оливкові дерева скидалися здаля на великі тернові кущі. Вони переїхали місто, де було спалено до тла всі будинки. Попід мурами лежали людські кістяки; траплялися також кістки дромадерів і мулів. Недогризки падла захаращували вулиці.

Спускалася ніч. Низьке небо геть усе було захмарене.

Беручись під гору, години зо дві їхали вони просто на схід і враз побачили перед себе багато вогників.

Вони горіли в глибині амфітеатру. Подекуди, рухаючись виблискували золоті бляхи. То в пунійському таборі яскріли панцери клінабарців. Потім вони побачили довкола того табору інші вогні; було їх іще більше, бо найманське військо, вже об'єднане, розташувалося на великому просторі.

Саламбо повернула була туди, але Шагабарімів слуга повів її далі понад укріпленням, що охоплювало табір варварів. Незабаром вони під'їхали до пролому, і раб зник.

По гребеню фортечного валу з луком у руці, поклавши на плече спис, походжав вартовий.

Саламбо під'їжджала все ближче; варвар став на коліно, і стріла прошила її плащ. Коли ж вона, спинившись, почала до нього гукати, вартовий спитав, чого їй треба.

— Говорити з Мато, — відповіла вона.— Я перекинчик із Карфагена.

Вартовий свиснув, і той свист передали далі й далі.

Саламбо ждала. Її наполоханий кінь тупцював і форкав.

Коли надійшов Мато, позад неї вже сховався місяць. Та лице її закривала жовта вуаль із чорними квітами, і стільки на ній було всякого вбрання, що годі було її розгледіти. З високого насипу Мато придивлявся до цієї невиразної постаті, що в вечірній імлі скидалася на привид.

Нарешті вона промовила:

— Проведи мене до свого намету! Я так хочу! Якийсь далекий невловимий спомин сяйнув йому

в голові. В нього закалатало серце. Його бентежив її владний тон.

— Іди за мною! — сказав він.

Перекладину спустили, і вона опинилася в таборі варварів.

Там було повно гомону і велике стовписько люду. Під почепленими на триногах казанами палали яскраві вогні; їхні багряні відблиски подекуди осявали місцину, обгорнену непроглядною темрявою. Лунав галас, поклики; довгі рівні ряди поприв'язуваних до конов'язі коней тяглися

поміж круглих або чотирикутних, де шкіряних, де полотняних наметів; були тут і очеретяні курені, а то й звичайнісінькі ями в піску, як ото інколи виривають собаки. Хто з вояків тягав фашины, хто лежав долі, зіпершись на лікті, або, загорнувшись у мати, мостився до сну; коневі Саламбо часом доводилось перестрибувати через них.

Вона пригадала, що вже бачила цих людей; тільки тепер бороди в них повиростали довші, обличчя потемнішали і голоси похрипли ще більше. Мато, йдучи поперед неї, відхиляв їх рукою, і тоді його червоний плащ злегенька підіймався. Дехто з вояків цілував йому руку, інші, низько зігнувшись, підходили, чи не дасть він якого наказу,— адже він був тепер справжній, єдиний вождь над усіма варварами; Спендій, Автаріт і Нар-Гавас занепали духом, і тільки він один виявив таку відвагу й заповзятливість, що всі йому підкорилися.

Саламбо, простуючи за ним, перетнула весь табір. Його намет стояв скраю, за триста кроків від Гамількарових укріплень.

Праворуч вона помітила широкий рів, де понад самий край врівень із землею вистромлялися якісь обличчя, і їй здалося, ніби то низка відтятих голів. Та вони водили очима, а з напіврозтулених уст крізь стогін вихоплювались пунійські слова.

При вході стояли два негри із смолоскипами в руках. Мато шарпнув заслону. Саламбо пішла за ним.

Намет був просторий, із стояком посередині. Освітлював його великий, подібний до лотоса, світильник, повний ущертъ жовтої олії, де плавало клоччя; в сутіні поблискувало військове спорядження; коло щита стояв зіпертий на ослін голий меч; батogi з бегемотячої шкіри, кімвали, брязкальця, намиста — все те безладно копичилося в солом'яних кошелях; на повстяній ковдрі були розсипані крихти чорного хліба; в кутку на круглому камені лежали купки недбало понасипуваних мідяків.

Крізь подертий намет несло пилюку і тхнуло слонами; чути було, як вони, брязкаючи ланцюгами, щось жують.

— Хто ти? — спитав Мато.

Не відповідаючи, вона повільно роздивлялася довкола; тоді погляд її спинився в глибині намету, де над ложем із пальмового гілля звисало щось блакитне, блискуче.

Вона кинулась туди. З уст її вихопився крик. Позад неї Мато тупнув ногою.

Хто тебе привів? Чого тобі треба?

Забрати його! — однією рукою показуючи на заїмф, а другою зриваючи з голови запинало, відповіла вона.

Він відступив, відвівши назад лікті й розтуливши рота, приголомшений жахом.

Вона відчувала, ніби самі боги підтримували її своєю силою; дивлячись в очі Мато, вона наполегливо, гордо зажадала, щоб він повернув їй заїмф.

Мато не чув; він пильно дивився на неї; навіть убрання її бентежило його так само, як її тіло. В мінливому мерехтінні її шат, як і в полиску її шкіри, було щось своєрідне, тільки їй самій притаманне. Її очі променіли, неначе її діаманти; блиск її нігтів доповнював тонку гру самоцвітів, що обтяжували їй пальці; дві застібки на туніці, трохи здіймаючи груди, зближували їх, і думки його тяглися туди, до проміжку між ними, де звисав ланцюжок із смарагдовою оздобою, що світилася нижче, під фіолетовим серпанком. До вух у неї були почеплені сапфірові підвіски з порожнистими перлинами, повними запашної рідини. Час від часу крізь маленькі дірочки спадала росинка і зволожувала їй голе плече. Мато стежив за їхнім падінням.

Його поривала нестримна цікавість, і, неначе дитина, що простягає руку до невідомого плоду, він, увесь тремтячи, легенько доторкнувся пальцем до опуклості її грудей; холоднувате тіло пружно подалося.

Цей дотик, хоч і був ледь чутний, та геть збурих його душу. Він прагнув її всім диким шалом свого єства. Йому хотілося обхопити її, ввібрати в себе, випити. Він тяжко дихав, цокотів зубами.

Взявши за руки, він легенько притягнув її до себе й сів на панцер коло ліжка з пальмових гілок, застеленого лев'ячою шкурою. Вона стояла. Мато тримав її між колін, дивився на неї знизу і раз по раз промовляв:

— Яка ж ти прекрасна! Яка ж ти прекрасна!

Його погляд, уп'ятий в груди Саламбо, невимовно гнітив її; і цей сором, це болісне почуття огиди вже ставало таке нестерпуче, аж вона ледве стримувалась, щоб не закричати. Та їй на думку зринав Шагабарім, і вона корилася.

Мато й далі тримав її за маленькі руки, і, незважаючи на Шагабарімов наказ, вона раз у раз відвертала обличчя й силкувалась відсторонити його тремтячими руками. Ніздрі його широко роздimalися, і він жадібно вдихав пахощі її тіла. Це був якийсь несказаний аромат, такий свіжий і водночас п'яний, як дим кадильниць. Від неї пахло медом, перцем, ладаном, трояндами і ще чимось ніжним.

Але яким чудом опинилась вона біля нього, в його наметі, під його владою? Видно, її хтось підбив на те. А може, вона й справді прийшла, щоб забрати заїмф? Руки його впали, і в тяжкій задумі він раптом понурив голову.

Тоді Саламбо, щоб його розчулити, мовила жалісливим голосом:

Що я тобі зробила, що ти хочеш моєї смерті?

Твоєї смерті? Вона говорила далі:

— Я побачила тебе одного вечора при світлі моїх підпалених садів, серед димливих келихів і моїх зарізаних рабів; ти палав таким лютим гнівом і так поривався до мене, що я мусила від тебе втікати! Жах пойняв тоді увесь Карфаген. Повсюди тільки й говорили про зруйновані міста, про спалені села, про вигублених людей. Це ти їх повбивав, ти їх вимордував. Я ненавиджу тебе! Саме твоє ім'я точить мене, як докір сумління. Ти осоружніший за чуму, за війну з римлянами. Це через твою скажену лютість тремтять усі провінції, поля вкрилися трупами! Я йшла слідами пожеж, що ти лишив за собою, неначе ступала за Молохом!

Мато схопився на ноги. Невимовна гордість спалахнула в його серці. Він почував себе звеличеним, ніби став рівня богів.

У Саламбо роздimalися ніздрі, зціпивши зуби, вона вела далі:

— Наче мало було тобі того блюзнірства, ти ще при йшов до мене, коли я спала, весь оповитий заїмфом! Я не втямила твоєї мови, та гаразд розуміла, що ти хочеш за тягти мене в щось страшне, на дно безодні.

Мато, заламуючи руки, вигукнув:

— Ні! Ні! Я приходив, щоб віддати його тобі, повернути тобі! Мені здавалося, що богиня подарувала своє одіяння для тебе, що воно належить тобі. У її храмі чи в твоїй оселі — чи не однаково? Хіба ж сама ти — не всемогутня, не чиста, не промениста, не прекрасна, як і Таніта!

І, втупивши в неї погляд, повний безмірного обожнення, він додав:

— Якщо ти й справді не сама Таніта.

"Я — Таніта!" — промовила сама до себе Саламбо. Вони замовкли. Далеко гуркотів грім. Лякаючись грози, мекали вівці.

— О підійди! — знову озвався він.— Підійди, не бій ся нічого! Колись я був звичайнісінький собі вояк, нічим не примітний серед найманської ватаги, такий уже плохенький, що тягав на своїм хребті дрова за інших. Що мені до того Карфагена! Товпища його нікчемного люду геть зовсім непомітні в поросі з-під твоїх сандалів, і всі його скарби, землі, кораблі й острови не так ваблять мене, як свіжість твоїх уст і округлість твоїх пліч. Та я хотів розбити його мури, щоб дістатися до тебе, щоб тебе здобути! Ждучи тієї години, я мстився! Тепер я чавлю людей, як скойки, кидаюся на фаланги, голими руками відбиваю списи, захопившись за їхні ніздрі, спиняю огирів,

мене й катапульта не візьме! О, знала б ти, як у розпалі бою облягають мене думи про тебе! Іноді несподівано зрине в пам'яті якийсь твій порух, якась згортка твоєї одежі, і спомини оплутують мене, мов сіті. Тоді ввижаються мені твої очі в полум'ї вогненних стріл, у позолоті щитів. Мені вчувається твій Голос у Гримотінні кімвалів! Обертаюсь — тебе нема! І знову кидаюсь у пекельну січу!

Він здійняв руки, оплетені жилами, як віття плющем. Піт котився в нього по грудях між могутніх м'язів; він так важко дихав, аж Здіймалися боки, оперезані бронзовим поясом, оздобленим довгими ремінними китицями, що спадали до колін, міцніших за мармур. Саламбо, звикши до євнухів, була заворожена силою цієї людини. То карала її богиня або впливав Молох, що кружляв довкола неї поміж п'ятьох армій. Її знемагала втома; в якомусь остовпінні прислухалася вона до перегукування сторожі.

Пориви теплого вітру коливали полум'я світильника. Часом широко спалахували блискавиці, і потім морок здавався ще густіший,— їй видно було тільки зіниці Мато, що блищали, наче дві жарини, в нічній темряві. Тоді, відчувши себе в лабетах сліпої долі, вона збагнула, що ось настала

та, безповоротна хвилина; силуючи себе, вона підійшла до заїмфа і простягла до нього руки.

— Що ти робиш?

Вона спокійно відповіла:

— Я вертаюся до Карфагена.

Він, схрестивши руки, ступив до неї, такий страшний на вид, що вона раптом стала на місці, неначе вкопана.

— Ти повертаєшся до Карфагена! — прохрипів він і, заскреготівши зубами, сказав удруге: — Ти повертаєшся до Карфагена! Он як! Ти прийшла забрати заїмф, щоб мене подолати, а тоді втекти. Ні, ні! Ти належиш мені! І ніхто тебе звідсіль не вирве! О, я не забув зухвалого погляду твоїх великих спокійних очей, не забув, як ти пригнічувала мене своєю гордою вродою! Тепер черга моя! Ти моя полонянка, моя невістка, моя служниця! Волай до свого батька, якщо тобі завгодно, клич його військо, старійшин, багатіїв і весь свій осоружний народ! Я проводир над трьомастами тисячами вояків! Я наберу їх іще в Лузітанії, в Галлії, в глибині пустелі і зруйную твоє місто, пущу з димом усі його храми; триреми Плаватимуть по хвилях крові! Я не залишу ні одного будинку, ні одного каменя, ні одної пальми! А забракне мені людей, приведу з гір ведмедів, левів прижену. І не здумай тікати, я тебе вб'ю!

Сполотнілий, із заціпленими кулаками, він увесь тремтів, ніби натягнена на арфі струна, що ось-ось лусне. Раптом сльози сперли йому дух, ноги підломилися.

— О прости мене! Я негідник, паскудніший за скорпіона, за твань і пил. Коли ти щойно говорила, подих твій овівав моє обличчя, і я такої від того зазнавав насолоди, як умирущий, що п'є воду, ницьма припавши до джерела. Топчи мене,— тільки б чути мені ноги твої! Клени мене,— тільки

б чути мені голос твій! Не йди звідціль! Пожалій! Я люблю тебе! Я тебе кохаю!

Він упав навколішки перед нею, обіруч обхопив її стан і, закинувши голову, безтямно гладив її тіло; золоті кружала, звисаючи з вух, блищали на його бронзовій шиї. На очах, неначе срібні кульки, виступали великі сльозини; він ніжно зітхав і невиразно шепотів якісь слова, ти-хіші за легіт і солодші за цілунок.

По всьому її тілу пішла млість, і Саламбо стала западати в непритомність. Щось, неначе zarazom у ній самій постаючи і богами призначене, спонукало її віддатися цій солодкій знемозі; вона ніби здіймалася на якихось хмарах, а потім, знесилившись, упала на ложе, заслане лев'ячою шкурою. Мато схопив її ноги; золотий ланцюжок урвався, і кінці його цвѣохнули по тканині, неначе то звивалися дві гадюки. Заїмф упав і накрив його; раптом Саламбо побачила обличчя Мато, що схилилося до її грудей.

— Молоху, ти палиш мене!

І цілунки вояка, палючіші за вогонь, вкривали усе її тіло; неначе ураган підхопив її, заповонила сонячна міць.

Він цілував їй пальці, долоні, руки до самих пліч, ноги, кожен закруток і кожне пасмо її довгих кіс.

— Візьми його! — казав Мато.— Навіщо він мені? Разом із ним забори й мене! Я покину військо, я всього зречусь! По той бік Гадеса, за двадцять днів морського шляху, є острів, весь укритий золотим піском і зеленню; там живе безліч птахів. По горах там ростуть квіти, що хитаються, немов ті вічні кадильниці, повні димучих пахощів. З лимонних дерев, ще вищих за кедри, молочного кольору змії своїми діамантовими пащами скидають на траву плоди; а повітря таке ніжне, що смерть невладна там. О, я відшукаю цей острів, от побачиш. Ми будемо

жити в кришталевих гротах, вирубаних у підніжжі пагорків. Там ще ніхто не живе; я царюватиму в тім краю. Він стирав пил із її котурнів, просив узяти в рот шматочок граната, підкладав їй під голову якусь одежину, щоб намотити подушку. Йому хотілося якось їй прислужити, виявити свою покору, і навіть заїмфом, наче то був звичайний килим, він накрив їй ноги.

— А є ще в тебе,— спитав він,— оті газелині ріжечки, на які ти чіпляла свої намиста? Дай їх мені. Вони мені подобаються.

Він так говорив і раз у раз заходився таким радісним сміхом, ніби війна давно вже скінчилася, а найманці, Гамількар і всі перепони раптом розвіялись. Поміж двох хмар плив місяць. Його видно було крізь отвір у наметі.

— О, скільки ночей споглядав я його! Ця срібна зоря здавалась мені запиналом, що ховає твоє обличчя. Ти дивилась на мене крізь нього. Спомин про тебе так мішався з її промінням, що я вже не міг вас розрізнити!

І, припавши головою до її грудей, він ревно заплакав.

"Ось він,— думала вона,— той страшний чоловік, що нагонить страх на весь Карфаген!"

Він заснув. Тоді, нишком звільнившись із його обіймів, вона спустила долі ногу й помітила, що ланцюжок на ній розірваний.

У знатних родин дівчат при звичаєно шанувати ті пута, як щось трохи не священне, і Саламбо вся спаленіла, обмотуючи ноги тим порваним золотим ланцюжком.

Карфаген, Мегара, її дім, її pokій, поля, якими вона проїздила — все вихрилося в її думках, набувши хай і безладних, але чітких образів.

Одначе безодня, що розступилась перед нею, відсунула все те в безмежну далечінь.

Гроза перейшла; коли-не-коли ще падали поодинокі краплини, і під ними бриніло мокре полотнище намету.

Мато, наче п'яний, спав, простягтись на боці, звисивши з ліжка руку; перлова пов'язка трохи збилася, оголивши чоло. Усмішка відкривала йому зуби. Вони аж вилискували над чорною бородою, а крізь нещільно склеплені повіки з очей сяяла радість, мовчазна, майже образлива.

Саламбо непорушно дивилась на нього, схиливши голову і схрестивши руки.

В узголів'ї на кипарисовому столі лежав кинджал; дивлячись на його блискуче лезо, вона запалилася жадобою крові. Здалеку, з півми, линули жалібні голоси і, наче хор духів, волали до неї. Вона підійшла до столу і схопила кинджал. Діткнутий її вбранням, Мато, сонно мружачи очі, потягся вустами до її рук, і кинджал упав.

Раптом зчинився галас. Позад намету сяйнув страшний вогонь. Мато шарпнув полотнину; перед ними, охопивши лівійський табір, гуготіло буйне полум'я.

Палали очеретяні курені, звиваючись, тріскотіли в клубах диму й розліталися, як стріли, трубчасті стебла; на тлі багряного обрію безладно метушилися чорні тіні. Чулися зойки тих, що не встигли вискочити з куренів; слони, бики й коні металася серед юрби, чавили людей, топтали вихоплені з вогню речі, харчові припаси. Гвалтовно сурмили сурми. Хтось гукав: "Мато! Мато!" До намету поривалися вояки:

— Виходь! Гамількар підпалив Автарітів табір! Мато вибіг. Саламбо залилася сама.

Тоді вона стала роздивлятись на заїмф. Пильно оглянувши, чудувалася, що, дивлячись на нього, вже не відчуває того щастя, про яке марила колись. От і здійснилась її мрія, а вона стоїть сумна.

Аж раптом при землі піднялось полотнище, і до намету просунулось щось химерне. Спершу Саламбо помітила двоє очей та довгу білу бороду, що спадала аж на землю; тіло, заплутуючись у якомусь рудому дранті, повзло по землі; за кожним рухом уперед руки впиналися в бороду і знов падали. Так повзучи, та людина наблизилась до її ніг, і тоді Саламбо пізнала старого Гіскона.

Щоб полонені карфагенці не змогли повтікати, варвари мідними киями поперебивали їм ноги, і вони, збившись купою в рові, конали там серед нечистот. Найживучіші з них, зачувши брязкіт казанків, стогнучи, п'ялися на край рову. Так Гіскон побачив Саламбо. Помітивши сандастрові кульки, що торохтіли при її котурнах, він упізнав карфагенянку; передчуваючи якусь важливу таємницю, Гіскон за допомогою своїх товаришів вибрався з рову; а тоді, то пальцями дряпаючись, то спинаючись на лікті, підповз кроків за двадцять до намету, де мешкав Мато. Звідти лунали два голоси. Він став прислухатися і все почув.

Це ти! — мало не з жахом нарешті мовила Саламбо. Ледь зводячись на кулаках, Гіскон відповів:

Так, це я! А там, певно, мене вже й поховали? Вона схилила голову. Він провадив далі:

— О, чому ж Ваали не пошлють мені цієї милості! — І, підтягтись так близько, аж торкався до неї, сказав: — Вони б визволили мене від клопоту клясти тебе.

Саламбо аж поточилась назад, так жахнула її ця загиджена істота, бридка, як той хробак, і страшна, мовби почвара.

— Мені незабаром скінчиться сто років,— казав він.— Я бачив Агафокла, Регула, бачив, як римські орли толочили пашню на пунійських нивах! Я бачив увесь жах битв і море, по якому плавали уламки наших кораблів. Вар вари, що я їх водив у бої, тепер закували мені руки й ноги в ланцюги, як тому рабу-душогубові. Круг мене один по одному помирають мої товариші; по ночах я проки даюся, задихаючись від смороду їхніх трупів, а вдень відганяю від них птахів, що злітаються клювати їм очі. Та й на мить не втрачав я віри в Карфаген! Хай навіть облягли б його війська всього світу, хай полум'я від його пожеж здійнялось би над хмари,— я й тоді вірив би в його довічність! А тепер — усьому вже край, все пішло на пропад! Боги взяли ненависть на Карфаген, відступилися від нього! Прокляття на тебе, що своєю ганьбою наблизила годину його загибелі!

Вона розтулила уста.

Я ж був тут! — кричав він.— Я чув, як ти захлиналася в знемозі, віддаючись любощам, немов та блудниця; як він потім говорив тобі про свою жагу, і ти дозволяла йому цілувати твої руки! Та коли вже так палив тебе той ганебний шал, то бодай би віддавалась йому, як ота дика звірина, що парується потай, а не виставляла ганьби своєї перед очі батькові!

Батькові? — перепитала вона.

То ти не знала, що фортечні вали — за яких шістдесят ліктів один від одного і що твій Мато, повен надмірного зухвальства, розіп'яв свій намет навпроти самого Гамількара? Он він, твій батько, позаду тебе; коли б то мені сила видряпатись на ту стежку до насипу, я гукнув би йому: "Піди-но глянь на свою дочку в обіймах варвара! Щоб дужче прилюбитись йому, вона й покривало богинине нап'яла; віддаючи своє тіло, вона разом із славним іменем твоїм зраджує і велич богів, і помету за вітчизну, ба навіть порятунок Карфагена!"

За кожним рухом його беззубого рота вся довга борода тряслася. Він трохи не їв очима Саламбо і, задихаючись від пороху, гукав:

— О богозневажнице! Прокляття на тебе, прокляття, прокляття!

Саламбо відслонила полотнище і, тримаючи його в руці, мовчки дивилася в той бік, де був Гамількар.

Ото — ген там, правда?

А тобі що до того? Не дивись туди! Відвернися! Зараз же — лице додолу! Те місце священне, твій вид осквернив би його. Забирайся!

Вона оповила круг себе заїмф, ухопила свої покривала, шаль і плаща.

— Я біжу туди! — гукнула і зараз же, вислизнувши з намету, зникла.

Спершу вона йшла в темряві, нікого не зустрічаючи, бо всі подалися на пожежу. Гамір дужчав, від великого полум'я позаду неї стояла заграва. Зупинив її довгий земляний вал.

Вона оглянулась на обидва боки, шукаючи якоїсь драбини, мотузки чи каменя, будь-чого, аби видертись на вал. Вона так боялася Гіскона, що їй здавалось, ніби він, галасуючи, женеться за нею.

Світало. Вона наглянула стежку, що вела наверх. Узавши в зуби поділ убрання, що плутався між ногами, трьома скоками махнула на самий верх валу.

Внизу пролунав із темряви той самий голос, який вона вже чула під сходами з носами галер; вона пригнулась і помітила Шагабарімового слугу з парою коней.

Цілісіньку ніч тинявся він отут, між двома валами; занепокоєний пожежею, вернувся назад, силкуючись розгледіти, що ж діється в таборі Мато; знав, що звідси найближче до його намету, тому й припишк тут, пам'ятаючи накази жерця.

Провідник став на коня. Саламбо спустилася по насипу аж до нього; і вони помчали довкола пунійського табору, шукаючи, як би туди пробратися.

Мато вернувся до свого намету. Світильник, увесь повитий димом, тільки-тільки блимав, і йому видалося, що Саламбо спить. Він легенько обмацав лев'ячу шкуру на пальмовому ліжку. Потім покликав. Вона не озивалась. Тоді він, щоб упустити світла, шарпнувши, розпанахав полотнище намету. Заїмфа і слід запав.

А тим часом земля стугоніла від тупоту ніг. Галас, іржання коней, брязкіт зброї розлягалися в повітрі, на сполох гриміли сурми. Здавалося, вихор шаленів довкола Мато. Охоплений лютим гнівом, метнувся він по зброю і вискочив із намету.

З гори бігли довгі ряди варварів, а на них, важко й рівно похитуючись, насувалася пунійська фаланга. Туман, пошматований сонячним промінням, розпадався на окремі хмаринки, що, хвилюючись і поволі здіймаючись, дедалі більше відкривали знамена, шоломи і вістря списів. Все рухалося так швидко, аж здавалося, ніби то латки землі, ще повитої туманом, пересуваються з місця на місце; і ще можна було подумати, неначе то ринули перехресні потоки, а поміж них непорушно стояла якась наїжачена маса. Мато уже розпізнавав начальників, просте вояцтво, покликачів, навіть слуг, що ззаду їхали верхи на ослах. Аж несподівано замість того, щоб триматися своєї позиції та заслоняти піхоту, Нар-Гавас узяв круто праворуч, наче хотів кинути свій загін під ноги Гамількаровій фаланзі.

Його кіннота випередила слонів, що вже ступали повільніше; і коні з попущеним повіддям, витягши голови, мчали таким шаленим летом, що, здавалося, черевом черкали землю. Раптом Нар-Гавас рішуче попрямував до вартового. Він кинув додолу меч, списа й дротики і зник поміж карфагенців.

Нумідійський цар увійшов до Гамількарового намету і показав на своїх вояків, що стояли здаля.

— Барко! Я привів їх до тебе. Вони твої.

Тоді на знак рабської покори упав перед ним долілиць і, щоб довести свою вірність, нагадав, як він тримався у цій війні від самого її початку.

Найперше, він перешкодив найманцям обложити Карфаген і повбивати полонених; далі, він доклав зусиль, щоб найманці не скористалися з перемоги над Ганно-ном після поразки під Утікою. Що ж до тірських міст, то вони, мовляв, лежать на кордоні його володінь. Нарешті, він не брав участі в битві над Макаром і навіть навмисне не з'являвся там, щоб тільки ухилитися від обов'язку битися проти суфета.

Справді ж Нар-Гавас прагнув поширити свої володіння, захопивши деякі пунійські провінції, а тому, приглядаючись, чия бере, то раптом з'являвся з підмогою до найманців, то зненацька кидав їх. А тепер, бачачи, що кінець кінцем перемогти має таки Гамількар, він і перекинувся до нього. Може, до цієї зради спричинилася ще й злість на Мато чи за те, що він командував військом, чи то за його давню любов до Саламбо.

Суфет слухав його, не перебиваючи. Не слід нехтувати допомогою людини, що приходить до війська, перед яким завинила і де повсякчас боятиметься кари. Гамількар умить збагнув, яка корисна може бути для його широких задумів спілка з Нар-Гавасом. За допомогою ну-мідійців він зможе приборкати лівійців, а тоді, нацькувавши Захід на Іберію,

завоювати і її. Тим-то, не питаючи Нар-Гаваса, чому той не перейшов на його бік раніше, і нічого з його брехні не викриваючи, поцілував нумідійця, тричі притискаючись грудьми до грудей.

Аби всьому покласти край, тільки з розпачу підпалив він лівійський табір. Нар-Гавасове військо прийшло до нього як порятунком, посланий богами; і, приховуючи свою радість, він сказав:

— Хай Ваали будуть ласкаві до тебе! Не знаю, чим віддячить тобі Республіка, але Гамількар не буває не вдячний.

Гамір дужчав. Входили воєначальники. Гамількар чіпляв на себе зброю, не уриваючи мови.

— А тепер вертайся до свого війська! Кіннотою від кинем їхню піхоту між твоїми й моїми слонами! Сміло! Знищ їх!

Нар-Гавас уже кинувся бігти, аж тут з'явилася Саламбо.

Вона хутко зіскочила з коня. Тоді розкрила поли свого широкого плаща і, розставивши руки, розгорнула заїмф.

Із шкіряного намету, підіткнутого по кутках, видно було довкола схил западини, геть увесь усипаний вояками; а що намет стояв посередині, то Саламбо бачили звідусіль. Зчинився нескінченний гомін, поклики завзяття й надії. Вояцтво, що йшло в бій, зупинилося, вмирущі, спинаючись на лікті, поверталися благословити її. Тепер навіть усі варвари дізнались, що вона відібрала заїмф. Вони здалека бачили її, чи, може, вона тільки ввижалася їм. І водночас із привітальними вигуками карфагенців залунав інший крик, лютий і мстивий. П'ять армій, одна над одною розташовані по схилу глибокої улоговини, тупотіли й ревли довкола Саламбо.

Гамількарові несила було говорити, і він лиш, хитаючи головою, дякував їй. Поглядаючи то на заїмф, то на дочку, він раптом помітив, що ланцюжок на її ногах розірваний. Він здригнувся, пройнятий страшною підозрою.

Та зараз же, прибравши спокійного вигляду, не обертаючи голови, скося глянув на Нар-Гаваса.

Нумідійський цар скромно стояв собі збоку; на лобі в нього й досі були сліди пилу, що налип там, коли він упав ниць перед Гамількаром. Нарешті суфет підійшов до нього і поважно мовив:

— Щоб віддячити за послуги, які ти мені зробив, я тобі, Нар-Гавасе, даю дочку мою.

І далі додав:

— Будь мені за сина і захисти батька! Нар-Гавас аж стрепенувся з подиву і, кинувшись до

нього, почав цілувати йому руки.

Саламбо, спокійна, як статуя, ніби нічого не розуміла. Вона трошки зашарілась і опустила повіки; її довгі вигнуті вії кидали на щоки тінь.

Гамількар побажав негайно справити нерозривні заручини. Саламбо подали списа, і вона піднесла його Нар-Гавасові; тоді ременем із волової шкіри зв'язали їм великі пальці на руках; потім посипали голови зерном, що, падаючи довкола них, підскакувало і, наче град, стукотіло по землі.

XII

АКВЕДУК

За дванадцять годин по тому від найманців лишилася всього купа пораних, убитих і вмирущих.

Гамількар, несподівано вибравшись із глибокої западини, знову спустився з гори західним схилом, поверненим до Гіппо-Заріта, а що там було більше простору, то він постарався затягти туди найманців. Нар-Гавас оточив їх кіннотою, а тим часом суфет чавив їх, тиснучи назад. Втрата заїмфа прирекла варварів на поразку. Навіть і ті, хто раніше байдуже ставився до покривала, тепер почувалися якось непевно, ніби їм підрізано крила. Гамількар, не прагнучи задля пихи будь-що лишатися на полі бою, вибрався трохи ліворуч на висоти, звідки панував над всією місцевістю.

Внизу по похилених частоколах знати було обриси кожного табору. Де перше стояли лівійці, тепер довгою смугою куріло чорне згарище. Покопирсана земля, вкрита хвилястими пагорками, скидалася на море, а намети з пошматованими полотнищами маячили, як ті кораблі, напівзатоплені поміж підводного каміння. Панцери, рогатини, сурми, уламки дерева, шматки заліза, міді, зерно, солома, одяг — усе було порозкидане між трупів; де-не-де серед усякого мотлоху догорала вогняна стріла; місцями з-під щитів не видно було й землі; конячі туші тяглися одна за одною, як пасмо горбків. Видніли ноги, сандалі, руки, кільчасті панцери; а голови з шоломами, що їх притримували підборідники, котилися, мов кулі; на тернових кущах висіли пелехи волосся; слони з розпореними черевами харчали, лежачи в калюжах крові разом із прив'язаними до спини баштами; ноги ковзалися в чомусь липучому, всюди блищали калюжі, хоча дощу й не було.

Трупи встилали всю гору з вершини до підніжжя.

Ті, що zostалися живі, не ворушились, як і мертві. Позбивавшись де в більші, де в менші купки, вони сиділи мовчки і злякано дивилися один на одного.

В кінці довгої луки блищало під вечірнім сонцем Гіппо-Зарітське озеро. Праворуч, оперезані муром, спиналися щільно поставлені один при одному білі будинки; а далі стелилося безкрає море. Зіпершись підборіддям на руку, варвари зітхали, мріючи про свою батьківщину. Хмара сірого пилу осідала на землю.

Потягнув вечірній вітерець. Всі легко зітхнули. Коли западала прохолода і трупи стали дубіти, хробачня все більше кидала їх, переповзаючи на теплий пісок. Зверху на прискалках нерухомо сиділи круки і дивилися на вмирущих.

З настанням ночі до варварів тихцем наблизилась руді собаки, оті бридкі тварини, що завжди тягнуться за військом. Спершу вони лизали закипілу кров на ще теплих порубаних тілах, а далі кинулись жерти трупи, найперше шматуючи їм животи.

Неначе тіні, один по одному з'являлися втікачі. Декотрі із жінок і собі наважилися вернутись, бо їх ще трохи залишилося, надто серед лівійців, дарма що нумідійці вчинили їм страшну різанину.

Хто, замість смолоскипа, брав мотузку і запалював її кінець, хто, за браком нош, зв'язував навхрест списи; тоді клали на них трупи і відносили десь убік. Де горілиць, з відкритими ротами, простягалися вони довгими рядами при своїх списках, де лежали один на одному безладними купами; часто, щоб найти чийогось трупа, розкидали цілу копицю мертвяків, а тоді над лицами повільно водили смолоскипами. Страшна зброя геть спотворила їхні обличчя; зеленаві клапті шкіри звисали на чоло; були й пошматовані, з потрощеними до мозку кістками, посинілі від задушення або розпороті іклами слонів. І хоча всі вони загинули майже одночасно, та розкладалися неоднаково. Прибульці з півночі здулися, набрякли, збіліли, тоді як жилавіші африканці, неначе продимлені, уже починали всихати. Найманці були примітні татуйованими руками; у старих Антіохових вояків зображено шуліку; у тих, котрі служили в Єгипті,— мавпячу голову, в азійських вождів — сокиру, гранатовий плід, молоток; у вояків із грецьких республік — силует

фортеці або ім'я якогось архонта; у деяких геть усі руки були змальовані тими символічними знаками впереміш із давніми рубцями і ще свіжими ранами.

Для мертвих вояків латинської раси — самнітів, етрусків, а також кампанійців і брутійців — розпалили четверо великих вогнищ.

Греки вістрями мечів повикопували рови. Спартанці, поскидавши з себе червоні плащі, загорнули в них мертвих; афіняни клали їх головами на схід; кантабри ховали під купою каміння; назамони згинали вдвоє, стягуючи пасами з волової шкіри; гараманти хоронили на березі, щоб їх невпинно обмивали хвилі. Латиняни побивалися, що не мають змоги зібрати в урни попіл своїх земляків; жалкували й кочовики за своїми гарячими пісками, де людські тіла обертаються на мумії; а кельти хотіли б поховати своїх одноплемінців десь у глибині затоки, на якомусь із численних її острівців, і поставити на могилі три дикі камені.

Часом здіймалось тужливе голосіння, а потім надовго западала тиша. То благали, щоб назад вернулися душі. Потім знову лунав зойк, раз у раз чергуючись із тривалим безгомінням.

Живі просили прощення у мертвих, що не змогли заведеним звичаєм віддати їм останньої шани і тим змушували їх довічно блукати, зазнаючи всіляких випадковостей та перевтілень; кликали їх, запитували, чого вони бажають; а кого й кляли всіляко, що дали себе ото так подолати.

При сьйві багать іще блідішими здавалися безкровні лиця поранених, що простягалися навznak на уламках зброї; побачивши сльози сусіда, вони заливалися й собі слізьми, а пізнавши когось мертвого, ще ревніше плакали і, прощаючись, несамовито обіймали. Жінки тулилися до трупів, припадаючи устами до уст, чолом до чола, доводилось бити їх, щоб відійшли та дали засипати мертвого землею. Вони чорнили собі щоки, обтирали волосся, пускали собі кров і скроплювали нею рови; вони копирсали ножом собі тіло на взірець тих ран, що були на знівеченому

трупі. Їхній зойк проривався крізь гучний бренькіт кімвалів. Дехто зривав із себе амулети і плював на них. Вмирущі качались у кривавому болоті, від нестерпного болю кусали собі посічені кулаки; сорок три самніти — цілий священний загін юнаків — почали битися між собою, немов гладіатори.

Незабаром догоріли останні поліна, і багаття погасли; тоді вояки й жінки, стомлені голосінням, охлялі, хитаючись на ногах, попримощувались долі й поснули обіч мертвих братів: хто ще хапався за життя — сповнений тривогою, а хто — бажаючи вже не прокидатися.

Ледве на світ зазоріло, поблизу варварів замаячили якісь вояки, що простували собі, попідіймавши на списках шоломи. Вітаючись із найманцями, вони питали їх, чи не мають вони переказати чогось на батьківщину.

А там надійшли й інші, і варвари пізнали декого із своїх недавніх товаришів.

Суфет запропонував усім бранцям служити в його війську. Дехто відважно відмовився; тоді, щоб дарма не годувати їх, проте й Великій раді не віддавати, він відпустив їх, взявши з них слово, що вони не воюватимуть більше проти Карфагена. А тим, хто, боячись катувань, скорився, роздано було ворожу зброю; і тепер вони прийшли до переможених, не так щоб їх знайти, як із пихи та цікавості.

Вони відразу почали розповідати, як прихильно ставиться до них суфет; варвари слухали, заздючи їм, хоч і зневажали їх. Та від перших же докірливих слів боягузи спалахнули гнівом; вони здаля показували найманцям їхні ж таки мечі й панцери та, лаючись, кликали прийти по свою зброю. Варвари почали хапати каміння; перекинчики накивали п'ятами, і на вершині гори тільки майнули із-за частоколу вістря їхніх списів.

Болісний тягар пригнітив тоді варварів, важчий від тієї ганебної поразки. Вони замислились над марністю своєї відваги. Сиділи з потупленими додолу очима й скреготіли зубами.

Раптом усім сяйнула одна думка. Вони юрбою кинулись до полонених карфагенців. Сталося якось так, що суфетовим воякам не пощастило їх знайти, а сам Гаміль-кар уже покинув поле бою, отож бранці сиділи й досі в глибокому рові.

Їх поклали долі на рівному місці. Довкола вишикувалась сторожа, і тоді почали пускати всередину жінок — по тридцять, по сорок одразу. Щоб більше встигнути за той час, що їм давали, жінки підтюпцем перебігали від одного до другого, розгублено металися й, охоплені жадобою помсти, тряслися від нервового збудження; нагиналися над тілами цих нещасних і, вимахуючи руками, товкли їх з усієї сили, як ті пралі, що вибивають праниками полотна; оскаженіло вигукуючи імена своїх чоловіків, вони дряпали їх нігтями, виколювали очі шпильками, висмикнутими в себе з волосся. Слідом за ними приходили чоловіки й мордували полонених; починали з ніг, відтинаючи їх по щиколотки, і доходили до самого лоба, здираючи з нього вінками шкіру, щоб покласти собі на голову.

Страшні своєю вигадливістю були поїдачі нечисті. Вони роз'ятрювали рани, обливаючи їх оцтом, присипаючи пилом і потовченим череп'ям. За ними надходили й інші вояки; лилася людська кров, а варвари веселилися, як ті виноградарі навколо димучих кадубів.

Тим часом Мато, спершись ліктями на коліна й обхопивши руками голову, так і сидів просто неба на тому самому місці, де він був, як скінчилась битва; він нічого не бачив, нічого не чув, ні про що не думав.

Нарешті те буйне ревище таки досягло до його слуху, і він підвів голову.

Перед ним, звисаючи з жердини, метлялося по землі якесь пошарпане шмаття, що ледве вкривало кошики, килими, лев'ячу шкуру; він упізнав свій намет і так утупився в землю, ніби, запавшись у неї, саме туди зникла Га-мількарова дочка.

Пошматоване полотнище маяло на вітрі. Довгі клапті часом розвівалися перед самим його лицем, і він помітив на них якусь червону пляму, подібну до відбитка чиеїсь руки. Це була Нар-Гавасова рука, знак їхньої спілки. Мато підвівся. Взявши димучу головешку, він зневажливо кинув її на рештки свого намету. Тоді носком котурна штовхнув у вогонь усе, що валялось довкола, щоб не зоставалося нічого.

Враз, не знати звідки, з'явився Спендій.

Колишній раб прив'язав собі до стегна два уламки списа і шкутильгав, болісно скрививши лице та жалісливо стогнучи.

— Відв'яжи ті патики,— сказав Мато,— я знаю, що ти хоробрий вояк!

Його так пригнітила несправедливість богів, що йому вже бракувало сили обурюватися проти людей.

Спендій подав знак іти за ним і повів його до гроту серед скель, де заховалися Зарксас та Автаріт.

Вони, хоч який був жорстокий один і хоробрий другий, повтікали, як і Спендій. Та й хто ж міг сподіватися, казали вони, що зрадить Нар-Гавас, що згорить лівійський табір, що буде втрачено заїмф, що так несподівано нападе Гамількар і хитрим маневром знову зажене їх на саме дно міжгір'я, просто під удари карфагенців? Спендій, щоб приховати своє боягузтво, і далі казав, ніби ногу йому таки зламано.

Кінець кінцем три ватажки і шалішим почали міркувати, що їм робити далі.

Гамількар заступив їм шлях до Карфагена; вони опинилися між його військом та Нар-Гавасовими володіннями; отже, найманців було притиснуто до моря і спільними силами знищено.

Отож неможливе буде уникнути війни, і вони повинні воювати до останку. Тільки ж як переконати всіх отих занепалих духом людей, які не позагоювали ще своїх ран, що їм потрібні безконечні битви?

— Це я беру на себе! — мовив Спендій.

За дві години по тому, примчавши з боку Гіппо-Заріта, на гору бігцем видерся якийсь чоловік. Він розмахував табличками і так голосно гукав, що варвари враз оточили його.

Ті таблички прислали грецькі вояки із Сардинії. Вони радили своїм африканським товаришам пильнувати Гіскона і всіх інших бранців. Якийсь Гіппонакс, самоський купець, прибувши з Карфагена, сказав їм, ніби там змовляються влаштувати бранцям втечу. Тим-то вони й закликали варварів до завбачливості, бо Республіка, мовляв, ще могутня.

Спочатку Спендієві ніяк не щастило здійснити свої задуми, на які він покладав такі великі надії. Перед лицем нової небезпеки варвари, замість того щоб запалитися гнівом, пройнялися ще більшим страхом; вони пригадували недавні Гамількарові застереження і чекали чогось несподіваного й жахливого. Ніч минула в тяжкій тривозі; декотрі на той випадок, якби прийшов суфет, навіть поскидали зброю, щоб тим умилювати його.

Але на завтра, під час третьої денної варті, примчав другий гонець, ще дужче захекавшись і геть чорний від пилюки. Грек вирвав у нього з рук сувій папірусу, вкритий фінікійським письмом. У ньому найманців просили не занепадати духом, мовляв, до них уже йдуть із великою підмогою туніські сміливці.

Спершу Спендій прочитав тричі листа; а тоді, сівши на плечі двом каппадокійцям, що підтримували його, звелів носити себе з місця на місце по всьому табору і перечитував того листа. Сім годин без угаву задурював він голови своїми теревеннями.

Він нагадав найманцям обіцянки Великої ради, африканцям — жорстокість управителів і всім варварам — несправедливість Карфагена. Суфетова лагідність, мовляв,— принада, щоб тільки захопити їх. Тих, що здадуться, продадуть у рабство, а переможених катуватимуть до смерті. Тікати нема куди. Жоден народ не захоче прихистити їх. А борючись далі, вони разом визволяться, забагатіють і помстяться за кривду! Та вже й чекати на те недовго, бо туніський люд і вся Лівія спішать до них на підмогу.

І він розгортав папірус:

— Дивіться-но! Читайте! Ось їхні обіцянки! Не бре шу ж я вам!

Біля табору блукали собаки з чорними від закипілої крові мордами. Пекуче сонце палило непокриті голови. Від абияк позакопуваних трупів віяло нудотним смородом. У деяких стирчали з землі животи. Спендій присягався мерцями, що всі слова його — чиста правда. А тоді погрожував Гамількарові, махаючи в його бік кулаками.

Мато стежив, як він, аби тільки приховати свій страх, удає із себе страшенно лютого і мало-помалу й справді запалюється гнівом. Віддаючи себе на ласку богів, він кидав прокльони на голови карфагенців. Мордування, якого завдано бранцям,— то, мовляв, дитяча забавка. Навіщо панькатись із ними та тягати за собою оте нікчемне стерво!

— Ні! — вигукував він. — Цьому треба покласти край! Ми добре знаємо, що вони мають на думці! Таж один із них може погубити нас усіх! Ані найменшого жалю до них! Найкращого воїна видно буде по прудкості ніг та силі кулака!

І вони знову підступили до полонених. Багато з них іще харчали; їх добили, всуваючи їм у рот кінець меча або колючи дротиками.

Нарешті згадали й про Гіскона. Його ніде не було; варвари стурбувалися. Вони хотіли впевнитись у його смерті, власноручно вбити його. Три самнітські пастухи знайшли його кроків за п'ятнадцять від того місця, де недавно стояв намет Мато. Вони впізнали його по довгій бороді й покликали інших.

Він лежав горілиць, приклавши до стегон руки й стуливши коліна, і скидався на мерця, обрядженого на поховання. Тільки здіймалися й опадали його худі ребра, а на білому обличчі жеврів упертий, нестерпний погляд* його широко розплющених очей.

Спочатку варвари дивилися на нього вельми зчудовано. Відколи він жив у рові, його майже не згадували. Збентежені давніми споминами, вони топтали віддалік, не наслідуючись підняти на нього руку.

Але задні бурчали й підштовхували один одного, поки крізь натовп не пропхався гарамант; він розмахнувся серпом, і всі збагнули, що він намислив; лиця їх запаленіли і, поійняті соромом, вони загули:

— Так, так!

Чоловік із серпом підійшов до Гіскона. Він схопив його за голову й, притиснувши її собі до коліна, почав відтинати; вона впала; бризнули дві широкі цівки крові й вибили в поросі ямку. Підбіг Зарксас і, схопивши голову, легше від леопарда метнувся в напрямі карфагенського табору.

Вибігши на дві третини схилу, він витяг із-за пазухи Гісконову голову, схопив її за бороду, швидко розкрутив у повітрі і так метнув, що вона, окресливши довгу параболу, зникла аж за пунійським валом.

Невдовзі над частоколом підняли два складені навхрест списи — знак, що просять видачі вбитих.

Тоді чотири покликачі, обрані за свої широкі груди, вийшли з великими мідними трубами і проголосили, гукаючи в них, що відтепер поміж карфагенцями і варварами не може бути ні довір'я, ні жалю, ані страху божого, що вони наперед відмовляються від будь-яких переговорів і відпровадять їхніх посланців із відтятими руками.

Зараз же після того Спендіїв загін послали до Гіппо-Заріта по харчі; дістали їх від тірського міста того ж таки вечора. Вояки жадібно допалися до їжі. Підкріпившись, вони похапцем зібрали рештки свого майна та поламану зброю; жінки збилися посередині; і, не турбуючись пораненими, що плакали позад них, квапливою ходою подалися вздовж річки, як зацькована вовча згряя.

Вони йшли на Гіппо-Заріт, щоб захопити його, бо їм потрібне було місто.

Гамількар, бачивши здалеку, як від нього тікають варвари, відчував гордість, а проте і впадав у відчай. От якби була підмога, та напасти на них із свіжими силами! Ще б один такий день — і війні кінець! А зволікати — вони вернуться сильніші, бо до них приєднаються тірські міста; його милосердя до переможених нічого не дало. І він вирішив бути надалі безжалісним.

Того ж вечора відіслав він до Великої ради дромадера, нав'юченого браслетами, що познімав із убитих, і, страшно погрожуючи, наказав прислати йому нове військо.

В Карфагені вже давно вважали, що Гамількар загинув; тож звістка про його перемогу всіх приголомшила, майже налякала. Повернення заїмфа, що про нього повідомлялося якось невиразно, довершувало це чудо. Отже, боги і сила Карфагена, здавалося, належали тепер йому.

Ніхто з його ворогів не насмілювався вже ремствувати на нього або звинувачувати його. Завдяки палкій підтримці одних та боягузтву інших військо з п'яти тисяч вояків було зібрано раніше призначеного терміну.

Воно хутко дісталось до Утіки, щоб підтримати суфета з тилу, тим часом як три тисячі добірних вояків вирушили кораблями, щоб, висівши в Гіппо-Заріті, відкинути назад варварів.

Командування взяв на себе Ганнон; однак до війська, що йшло на Утіку, він приставив свого помічника Магдасана, а сам, не маючи сили труситися на ношах, став на чолі загону, що плів кораблями. Недуга, роз'ївши йому губи й ніздрі, перекинулася на щоку і проточила там таку велику діру, що за десять кроків було видно горлянку; свідомий своєї бридоти, він, як жінка, накидав собі на голову запинало.

Гіппо-Заріт не зважав на його вимоги, як, зрештою, не зважав і на вимоги варварів; проте щоранку жителі його

спускали найманцям коші з харчами та перепрошували їх, з високих веж гукали про вимоги Республіки, заклинали відійти від міста. Те саме передавали вони знаками і карфагенцям, що стояли на морі.

Ганнон, не зважаючи на штурм, задовольнявся облогою самого порту. Та все-таки він переконав гіппо-заріт-ських суддів упустити до міста три сотні його вояків. А тоді рушив до Виноградного мису і накинув великого круга, щоб оточити варварів, хоча це був захід марний, навіть небезпечний. Із заздрощів він не квапився допомогти суфетові; він затримував його вивідувачів, перешкоджав його планам і гальмував йому всю справу. Кінець кінцем Гамількар написав до Великої ради, щоб відкликали Ганнона, і той вернувся в Карфаген, розлючений підлістю старійшин і суфетовим безумством. Отже, карфагенці, маючи такі великі надії, опинилися ще в скрутнішому становищі; та вони вже намагалися й не говорити про те, і навіть не думати.

Мало було тих невдач, а тут іще довідалися, що сардінські найманці розіп'яли свого ватажка, захопили фортеці й повирізували людей ханаанського племені. А римляни, як на те, погрожували Республіці негайно рушити війною, якщо вона не сплатить тисячі двохсот талантів і не віддасть усієї Сардинії. Вони, уклавши спілку з варварами, надіслали їм плоскодонними суднами борошна та сушеного м'яса. Карфагенці погналися були за суднами і взяли в полон п'ятсот чоловік; а за три дні по тому кораблі, що йшли з Бізацени, везучи Карфагенові харчові припаси, затонули під час бурі. Видно, самі боги стали проти Карфагена.

Під той-таки час гіппо-зарітські городяни, вдаючи тривогу, заманили на міські мури триста Ганнонових вояків, а тоді, зненацька напавши на них ззаду, схопили за ноги й поскидали додолу. Лише кілька залишилося живими, та й ті, втікаючи від погоні, потопилися десь у морі.

Страждала від вояцтва і Утіка, бо Магдасан чинив так само, як Ганнон, і за його наказом оточив місто, не зважаючи на Гамількарові прохання. Цих вояків напоїли вином із мандрагорою, а коли вони позасинали, всіх вирізали. На ту пору надійшли варвари; Магдасан утік; найманцям відчинили браму, і відтоді обидва тірські міста почали виявляти сталу прихильність до своїх нових друзів і запеклу ненависть до колишніх спільників.

Така непокора пунійській владі подала приклад іншим. Знов ожили надії на визволення. Племена, досі нерішучі, тепер уже не вагалися. Все заворушилося. Суфет довідався про це, та вже не сподівався ніякої допомоги. Насувалась неминуча згуба.

І він негайно відпустив Нар-Гаваса, що мусив охороняти кордони своїх володінь. А сам вирішив повернутися до Карфагена, щоб там набрати вояків і знову почати війну.

Варвари, що стояли в Гіппо-Заріті, побачили, як його військо спускалося з гори.

Куди ж би могли йти карфагенці? Жене їх, безперечно, голод; знавіснівши від страждань, вони, хоч які були виснажені, а йшли оце розпочати бій. Але чомусь повернули праворуч: вони втікали. Їх можна тепер наздогнати і геть усіх знищити. Варвари кинулись навздогін за ними.

Карфагенців спинила ріка. В цьому місці вона була широка, а західний вітер не дув. Хто пустився плавма, хто — переплив на щиті. А там рушили знову. Запала ніч. Вони зникли з очей.

Варвари не спинялися; вони пішли далі, шукаючи вужчого місця. Поприбігали тунісці; вони заманили сюди й утічан. Їх ставало чимраз більше й більше; і карфагенці, припадаючи вухом до землі, чули десь у темряві тупотіння. Час від часу, аби притримати їх, Барка велів сипати в той бік стрілами; багатьох було вбито. Коли розвиднілось, варвари вже були в Аріанських горах, на завороті дороги.

Мато, йдучи поперед війська, помітив на обрії якусь зелень; вона вкривала вершину пагорка. Далі місцина пішла спадисто, і раптом замаячили обеліски, бані, будинки. То був Карфаген! Мато зіперся на дерево, щоб не впасти, так шалено билося серце.

І тут у нього в голові промайнуло все, що сталося з ним відтоді, як він проходив через ці гори востаннє. То було щось неймовірно дивне, п'янке. Тоді на саму думку, що він побачить Саламбо, його охопила радість. Йому пригадалося й те, за що повинен був її ненавидіти, та він одразу прогнав усе те з голови. Тремтячи, він жадібно дивився туди, по той бік Ешмуна, де над пальмами височіла тераса палацу. Його усміхнене обличчя променіло невимовним захватом, немовби його осяяло якесь яскраве світло. Він розкривав обійми, посилав рукою поцілунки й шепотів: "Прийди! Прийди!" Важке зітхання вихопилось із його грудей, і дві сльози, як довгасті перлини, впали йому на бороду.

— Чого ти став? — гукнув Спендій.— Мерщій рушаймо! А то, дивись, суфет вислизне з рук! Але, бачу, в тебе тремтять коліна і ти чомусь утупився в мене, ніби п'яний!

Спендія аж тіпало з нетерплячки, він напосідав на Мато і мружив очі, немовби врешті побачив перед собою давно вимріяну мету.

— О, ми таки доп'ялись до них! Так, так! Вони у мене в руці!

Він мав такий упевнений і переможний вигляд, що навіть Мато, геть приголомшений, і собі запалився. Спендієві слова, почуті в хвилину найбільшого розпачу, обертали страждання його на жадобу помсти, показували ту жертву, яку належало кинути на поталу його люті. Він скочив на одного з обозних верблюдів, зірвав із нього вуздечку і довгим повіддям заходився шмагати відсталих вояків; їдучи позаду війська, він кидався то в один бік, то в другий, неначе той пес, що підганяє отару.

Коли залунав його громовий голос, шеренги ущільнились; навіть кульгаві, і ті пішли жвавіше. На середині перешийка відстань між ворожими військами значно зменшилась. Перші ряди варварів ішли в куряві, що її здіймали карфагенці. Одна армія наздоганяла другу. Ось-ось вони зіткнуться. Та брами Малкійська, Тагастська і велика Хамонська розчинилися навстіж. Чотирикутник карфагенської армії поділився; три колони пхалися в брами, вирували в них під склепінням. Незабаром того місива набилося стільки, що й, зовсім захряснувши, воно вже не просувалося далі; вгорі чіплялися один за одного списи, а стріли варварів уже цокали об мури.

На порозі Хамонської брами з'явився Гамількар. Обернувшись до вояків, що тиснулися довкола, він крикнув, щоб вони розступилися; тоді зістрибнув із коня, штрикнув його в крижі мечем і погнав просто на варварів.

То був годований кульками з тіста орінгський жеребець, що ставав на коліна, коли на нього мав сідати господар. Чому ж він прогнав його? Може, то була добровільна жертва?

Великий кінь навскач летів серед списів, валив людей і, заплутуючись ногами серед їхніх тіл, падав, а тоді знову несамовитим стрибком схоплювався на ноги; і поки варвари розступалися, силкувалися схопити його чи, геть

ошелешені, просто дивилися на нього,— карфагенці вишикувались і ввійшли до міста. Величезна брама з гуркотом зачинилася за ними.

Надбігали варвари, навалювались на неї. Брама стояла непохитно; і військо, раз у раз налягаючи, ще кілька хвилин із краю в край гойдалося, ніби на ньому пробігали хвилі, що поволі стали втихомирюватись, аж поки й зовсім не вляглися.

Карфагенці розставили вояків на акведуку; вони взялися шпурляти на варварів каміння, кулі, колоди. Тоді Спендій переконав найманців, що така наполегливість марна. І вони стали табором край міста, рішуче заповзявшись облягти Карфаген.

Тим часом чутки про війну пішли вже й поза межі пунійських володінь. Від Геркулесових стовпів аж по той бік Кірени мріяли про неї пастухи, доглядаючи свою худобу; гомоніли про те ночами під зоряним небом і караванники. І знайшлися ж, мовляв, люди, що зважились напасти на цей могутній Карфаген, на цього владаря морів, ясного, мов сонце, і страшнішого, ніж сам бог! Говорили навіть, ніби він уже впав; і всі тому вірили, бо всі того бажали: і поневолені племена, і села, що з них стягувано данину, і союзні провінції, і ватаги незалежних кочовиків — усі, хто ненавидів Карфаген за його тиранію, або хто заздрихав його могутності, чи зазіхав на його незчисленні скарби. Наївідважніші поспішали приєднатися до варварів. Решта після Макарьської поразки трималися осторонь. Але згодом, повіривши в перемогу, стали й вони

мало-помалу підіймати голови і підступати ближче до найманців. Мешканці східних земель зачаїлися в кліпейських дюнах, по той бік затоки, і, тільки-но з'явилися варвари, вони рушили їм назустріч.

То не були лівійці з околиць Карфагена, що давно вже склали третє військо, а кочовики з Баркського плоскогір'я і розбійники з мисів Фіска та Дерне, з Фаццани та Мармаріки. Вони перейшли через пустелю, тамуючи спрагу солонуватою водою з криниць, викладених верблюдячими кістками; зуаеки, оздоблені страусовим пір'ям, приїхали квадригами; гараманти, позапинавши лиця чорними покривалами, їхали на крупах своїх розмальованих кобил; інші сиділи на ослах, на онаграх, на зебрах, на буйволах; а дехто тягнув за собою разом із родиною та божками навіть і дах своєї халупчини, формою схожий на човен. Були там амонійці, у яких шкіра позморщувалась від води з гарячих джерел; були й атаранти, що проклинають сонце; троглодити, які сміючись ховають своїх небіжчиків під гіллям дерев; гидкі авзійці, поїдачі сарани; вошоїди-ахірмахіди і вимазані кіновар'ю гізанти, що поїдають мавп.

Усе те, вишикувавшись на морському узбережжі в довгий рівний ряд, понеслося вперед, неначе пісок, завихрений вітром. Але на середині перешийка товпище спинилось, бо найманці, що стояли перед ними біля мурів, не хотіли рушити з місця.

Незабаром із боку Аріани надійшли жителі західних земель — нумідійці: Нар-Гавас правив лише масілійцями, а крім того, звичай дозволяв їм зрікатися переможеного царя; отож вони й згуртувалися на березі Заїна, і тільки-но Гамількар почав відступати, як вони тут же перейшли річку. Перші прибігли мисливці з Малетут-Ваала і з Гарафоса; одягнені в лев'ячі шкури, вони щосили підганяли ратищами сухоребрих, гривастих коненят; за ними поспішали гетули в панцерах із зміїної шкіри; потім — фарусійці в високих коронах з воску й камеді; а позаду — кони, макарці, тілабари, кожен із двома дротиками та щитом з бегемотячої шкіри. Всі вони спинилися поблизу катакомб, біля самісінької лагуни.

Коли ж лівійці подалися вперед, на їхнє місце, неначе хмара, що стелиться землею, посунули юрмища негрів. Вони прийшли з Гарушу Білого, з Гарушу Чорного, з Авгільської пустелі, навіть з великої Агазімбової країни, що за чотири місяці шляху на південь від гарамантів, а то ще й з дальших світів! І хоч які мали вони оздобы з червоного дерева, та на чорному тілі в них стільки було бруду, що вони скидалися на шовковичні ягоди, які довго валялися десь у пилюці. На них були ликові штани, туніка, сплетена з сухої трави, а на голові — морда дикого звіра; виючи, ніби вовки, вони трясли залізними прутами, на яких висіли кільця, і розмахували коров'ячими хвостами, поприв'язуваними до дрюччя, неначе прапори.

За нумідійцями, маврузійцями й гетулами товпилися жовті люди, що жили за Тагіром, розпорошені по кедрових лісах. За плечима в них метлялися сагайдаки з котячої шкури, і вони вели на прив'язі величезних, завбільшки як осли, собак, що ніколи не гавкали.

Нарешті — неначебто Африку не досить іще вичерпано і, щоб більше накопичити гніву, треба було до самісінького дна вишкребти всі племена, — позаду, благувано хихикаючи, маячили якісь звіроподібні людці; були то поточені гидкими хворобами бідолахи, потворні пігмеї, мулати невиразної статі, альбіноси, що кліпали проти сонця червоними очима; всі вони белькотіли щось незрозуміле і, встромивши в рот собі пальця, подавали знак, що хочуть їсти.

Мішанина зброї була не менша за оте розмаїття племен та одягу. Понаносили вони з собою всього, чим тільки можна було заподіяти смерть, від дерев'яних кинджалів, кам'яних сокир і тризубців із слонової кістки до довгих, позублених, як пилка, шабель із мідним тонким і гнучким лезом. В руках у них були ножі на кілька лез, розгалужених, як антилоп'ячі роги, а то криві, серпасті, поприв'язувані до мотузок і залізні трикутники, кий, довгі шила. Бамботські ефіопи мали в чупринах маленькі отруєні стріли. Декотрі тягли з собою каміння в мішках, а ті, що прийшли голіруч, клацали зубами.

Увесь той набрід без упину вирував, хвилювався. Дромадери, немов кораблі, геть обшмаровані смолою, валили жінок, що носили при стегнах дітей. Із кошиків випадали харчі; люди подошвами розтоптували грудки солі, пакунки камеді, гнилі фініки, горіхи гуру; в декого на грудях, обсипаних нужею, на шнурочку висів діамант, за яким ганялися сатрапи, один із тих майже казкових самоцвітів, що за нього можна купити ціле царство. Люди ці здебільшого й самі не знали, чого вони прагнуть. Сюди їх поривало якесь захоплення, цікавість. Кочовики, що зроду-віку не бачили міста, лякалися самої тіні від його мурів.

Стільки вже збилося там люду, що тепер за ним і самого перешийка не було видно; ця довга смужка землі, на якій намети скидалися на халупи серед повені, тяглась до перших рядів другого табору варварів, що сяяли залізною зброєю, симетрично вишикувавшись обабіч акведука.

Карфагенці ще не отямились від страху перед тією навалою, коли раптом помітили, що просто на них сунуть чи то якісь потвори, чи то цілі будівлі зі своїми шпилями, кроквами, линвами, колінами, карнизами й щитами; то були облогові машини, що їх надіслали тірські міста: шістдесят каробаліст, вісімдесят онагрів, тридцять скорпіонів, п'ятдесят толенонів, дванадцять таранів і три величезні катапульти, що кидали каменяки вагою по

п'ятнадцять талантів. Юрми люду штовхали кожну машину, обліпивши її знизу; щокроку вони одностайно похитувались; машини наблизились до самих мурів.

Потрібно було ще кілька днів, щоб усе підготувати до облоги. Найманці, вже навчені своїми поразками, не зважувались на непевний бій. Обидва ворожі стани не квапились, добре усвідомлюючи, що це буде жахлива битва, яка призведе або до перемоги, або до цілковитого знищення.

Карфаген був спроможний довго чинити опір. Грубезні його мури з цілою низкою кутів, що виступали то всередину, то назовні, були дуже зручні для відбивання нападу.

З боку ж катакомб мур подекуди завалився, і темними ночами крізь ті обвали було видно світло в малкііських хатинах. Де-не-де воно миготіло й понад фортечним валом. Там жили з новими своїми чоловіками жінки найманців, яких попроганяв Мато. Вони знову побачили варварів, і в них завмирали серця. Здалеку жінки махали їм покривалами, поночі приходили до мурів поговорити крізь щілини з вояками, а якось уранці Велика рада дізналася, що всі вони повтікали; хто вислизнув поміж камінням, а хто, відважніший буди, спустився по мотузці.

Аж тепер Спендій вирішив здійснити свій задум. Досі, воюючи далеко від Карфагена, він не мав змоги того зробити; відколи ж вони повернулися туди, йому все здавалося, нібито городяни здогадуються, що він собі наміслив. Та незабаром вони таки зняли частину сторожі з акведука; бракувало людей захищати мури.

Колишній раб кілька днів управлявся, стріляючи з лука у фламінго на озері. А тоді, якось увечері, коли світив місяць, попросив Мато розпалити опівночі велике багаття з соломи і звеліти своїм людям, щоб одночасно зчинили галас. Потім, узявши з собою Зарксаса, рушив понад затокою в напрямі Туніса.

Дійшовши до останніх арок, вони повернули просто на акведук; місцина там була відкрита, і вони до підніжжя стовпів добралися плазом.

Сторожа спокійно походжала по помосту.

Високо здійнялося полум'я; заграли сурми; вартові подумали, що це почався напад, і кинулися до Карфагена.

Залишився тільки один. Його постать чорніла на тлі неба. Позад нього світив місяць, і його велетенська тінь, падаючи далеко на рівнину, схожа була на якийсь рухомий обеліск.

Вони зачекали, поки вартовий порівнявся з ними. Тоді Зарксас ухопив пращу. Чи з обережності, чи то вже таким кровожерним бувши, Спендій спинив його:

— Ні, куля свистітиме. Я сам!

І він щосили натягнув тятиву, оперши нижній кінець лука в великий палець лівої ноги; націлівся — й стріла полетіла.

Вартовий не впав із помосту. Він зник.

— Якби він був поранений, ми почули б,— сказав Спендій; він почав хутко видиратися з яруса на ярус, так само як уперше, за допомогою мотузки й гака. Вибравшись на горішній поміст, де лежав труп, він спустив кінець мотузки додолу. Балеарець прив'язав до нього кайло й довбешку, а сам пішов геть.

Сурми втихли. Все довкола принишло. Спендій підважив одну плиту і, залізи в воду, знову опустив її.

Рахуючи кроки, він дійшов до того місця, де помітив був навскісну щілину; цілі три години, аж до самого ранку, він невпинно, завзято працював, важко вдихаючи повітря крізь щілини між горішніми плитами, весь охоплений жахом, гадаючи, що аж тут йому кінець. Нарешті почувся хряск; величезна каменюка скотилась нижніми склепіннями додолу — і враз водоспад, ціла ріка линула з неба на рівнину. Водогін, перетятий посередині, виливався. Це була смерть Карфагенові й перемога для варварів.

Посхоплювавшись, за одну мить карфагенці повибігали на мури, на покрівлі будинків і храмів. Варвари метушилися, галасували. Несамовито танцювали довкола величезного водоспаду і в шаленому захваті кидалися намочити в ньому голову.

Наверху акведука видніла людина в порваній брунатній туніці. Взявшись у боки, вона схилилась над самим краєм і дивилася вниз, немовби дивуючись із того, що сама ж таки й накоїла.

Тоді вона випросталась. Згорда обвела поглядом обрій, ніби кажучи: "Віднині усе це належить мені!" Вибухнули схвальні вигуки варварів; карфагенці, зрозумівши нарешті свою загибель, заголосили з розпачу. А Спендій бігав з кінця в кінець по горішньому помосту і, як той візничий звитяжної колісниці на олімпійських іграх, не тямлячись із гордощів, підіймав руки.

XIII

МОЛОХ

Варвари не потребували фортечних валів з боку Африки — вона належала їм. Отже, щоб легше добратися до мурів, вони зруйнували укріплення, що тяглися понад ровом. А тоді, прагнучи міцно схопити в лещата Карфаген, Мато вишикував військо великими півколами. Спереду поставили гоплітів, за ними — пращників і кінноту; позаду розташували обоз — вантажі, вози, коней, а за тією навалою, кроків за триста від веж, їжачились бойові машини.

При всій розмаїтості своїх назв — а протягом сторіч міняли їх багато разів,— усі ці машини зводились, кінець кінцем, до двох видів: одні стріляли, як пращі, другі — як луки.

Перші, катапульти, складалися з чотирикутної рами з двома сторчковими брусами і одної поперечини. Спереду грубий вал із ливною

здержував великого дишля з кошем на кінці, куди клали ядра, а нижній кінець проходив крізь туго скручені мотузи; тільки-но линва відпускала дишля, один кінець його злітав догори і, вдаряючись у поперечину, спинявся, з великою силою шпурнувши ядро.

Другий вид машин являв собою складніший механізм: на невисокому стовпці прилаштована була поперечина, саме посередині, де під прямим кутом кінчався жолобок; по кінцях поперечини здіймалися два ковпачки, набиті кінським волосом; з них виступали дві рейки, на яких була тятива, одним кінцем напнута до низу жолобка на бронзову пластинку; за допомогою пружини пластинка відскакувала й, ковзаючи жолобком, виштовхувала стрілу.

Катапульти називалися також онаграми, як і дикі осли, що ногами шпурляють каміння, а балісти — скорпіонами, бо на пластинці в них був гак, що під ударом кулака падав і спускав пружину.

Спорудження цих машин потребувало складних розрахунків; на них треба було вибирати найтвердіше дерево, зубчасті колеса робили тільки з бронзи, натягували їх підоймами, блоками, корбами або валами, скеровували стрільбу у потрібному напрямі за допомогою міцних стрижнів, пересували на котках, а найгроміздкіші з них перевозили частинами і складали перед очима у ворога.

Спендій поставив три великі катапульти проти трьох головних рогів муру, перед кожною брамою — по тарану, навпроти кожної вежі — по балісті, а позад них іще рухались туди й назад металльні машини, прилаштовані на колеса. Та треба було убезпечити їх проти вогню обложених карфагенців і, насамперед, засипати рів, що відмежовував їх від мурів.

Підтягли сплетені з жовтого очерету й дубових дуг довгі прикриття, подібні до велетенських щитів, які посувалися на трьох колесах; маленькі курені, вкриті свіжими шкурами й обкладені водоростями, захищали

обслугу; балісти й катапульти позаслонювано мотуззяними запонами, що їх задля вогнетривкості намочили в оцті. Жіноцтво й дітвора ходили на берег збирати каміння, згрібали руками землю й приносили воякам.

Карфагенці готувались і собі.

Гамількар відразу заспокоїв городян, оголосивши, що води у водозборах є на сто двадцять три дні. Такі запевнення, сама його присутність, а надто повернення заїмфа відродило у карфагенцях надії. Їм відлягло від серця; хто й не був хананеянин родом, також перейнявся завзяттям інших.

Озброїли рабів, повипорожнювали зброярні; кожному громадянинуві призначено певне місце й певні обов'язки. Всіх тисячу двісті перекинчиків, що zostалися живі, суфет настановив начальниками; теслярів, зброярів, ковалів, золотарів приставлено до бойових машин. Кілька машин, всупереч умовам миру з римлянами, карфагенці таки зберегли і тепер полагодили; вони гаразд на тому розумілись.

З двох боків — північного й східного, що їх захищало море й затока,— місто було неприступне. А на мури, обернені до варварів, понатягувано було стовбури дерев, млинові жорна, чани з сіркою, кадуби, повні олії, змуровано печі. На баштові дахи понавалювано каміння; будівлі, що стояли впритул до валів, позасипувано піском, щоб поширити і зміцнити укріплення.

Варвари лютували, дивлячись на ті готування. Їх поривало зараз же кинутись у бій. Та вони так перевантажили свої катапульти, що поламалися дишлі, і напад було відкладено.

Нарешті на тридцятий день місяця шабара, коли саме сходило сонце, почувся грюкіт у Хамонську браму.

Сімдесят п'ять вояків, узявшись за линву, відтягували велетенську деревину, що горизонтально висіла на ланцюгах, почеплених до стовпів, і мала на кінці бронзову баранячу голову. Зовні її обгорнули воловими шкурами, подекуди обхопили залізними шинами; колода була втричі грубша за людський тулуб, а завдовжки — на сто двадцять ліктів; численні голі руки підтягували її до себе, а тоді штовхали вперед, однострійно похитуючись разом із колодою то туди, то сюди.

Решта таранів, установлених проти інших брам, також розпочали свою нищівну роботу. В порожнистих циліндрах мигтіли люди, що здійснювалися з площадки на площадку. Зарипіли блоки й ковпаки, спустилися мотуззяні запони, посипалися заразом і каміння, й стріли. Всі пращники кинулися вперед. Деякі наближались до укріплень, ховаючи під щитами горщики із смолою, а тоді щосили шпурляли їх на ворога. Град куль, стріл та вогню перелітав через перші ряди і, креслячи дугу, падав поза мурами. Та раптом на стінах з'явилися довгі щогло-підіймальні крани, і з них спустилися величезні кліщі, які мали на кінці дві захватні дуги, зубчасті зсередини. Вони вп'ялися в тарани. Варвари, й собі вхопившись за колоду, тягли її назад. Карфагенці силкувалися підняти її догори, і це змагання тривало до самого вечора.

Коли ж другого дня найманці знову взялися до штурму, всі мури зверху були вкриті паками бавовника, укривалами, подушками, бійниці позатикувані матами, а на валах поміж кранами стриміла ціла низка вил і сікачів, прилаштованих до кийів. Одразу почалась люта оборона.

Стовбури дерев, прив'язані мотуззям, раз по раз падали й падали, б'ючи по таранах; гаки, що їх кидали металеві машини, зривали з куренів покрівлю; а з плоскодахих веж ринули цілі потоки каміння.

Нарешті тарани проламали Хамонську й Тагастську брами. Та карфагенці накидали зсередини стільки всякої всячини, що годі було їх відчинити. Так непорушно вони й стояли.

Тоді підсунули до мурів свердла, щоб, пробивши дірки довкола кам'яних брил, повивалювати їх. Тепер краще налагодили роботу машин; їхню обслугу поділили на невеличкі групи; з ранку до вечора невпинно працювали машини, ритмічно й точно, як ткацький верстат.

Спендій керував машинами, не знаючи втоми. Власними руками натягував він тятиву баліст. Щоб натягнути обидві линви з рівною напругою, їх скручували і по черзі вдаряли то з правого, то з лівого боку, доки не забринять вони однаковим звуком. Вилазив Спендій і на рами машин; легенько стукав у них носком і прислухався, як музикант, що настроює ліру. А коли дишель катапульти злітав догори, коли пружина, звільнюючись, стрясала стовп і каміння вилітало, як пасмо променів, а дротики ринули цілим потоком, він тягся вперед усім тілом і простягав руки, ніби хотів полинати слідом за ними.

Вояки, захоплені спритністю Спендія, виконували всі його накази. Весело пораючись біля машин, вони давали їхнім частинам свої, жартівливі назви. Так, наприклад, кліщі для хапання таранів прозивали вовками, а очеретяні прикриття — виноградними альтанками; себе звали ягнятами, казали, що йдуть оце збирати виноград; закладаючи ядра, зверталися до онагрів: "Ану-бо, хвицни їх замашненько!" А до скорпіонів: "Вжаль їх у самісіньке серце!" І ці дотепи, завжди ті самі, підіймали їхній ДУХ.

Одначе машини ніяк не могли зруйнувати укріплень. Це були подвійні мури, вщерть наповнені землею; ядра обвалювали самий лише гребінь стіни. Та обложені щоразу тут же його лагодили. Тоді Мато наказав спорудити дерев'яні вежі такі самі заввишки, як і вежі фортечних мурів. Щоб якнайшвидше засипати рів, накидали в нього дерну, колод, каміння, навіть закотили цілі вози; ще не всюди заповнили його, а незліченні юрби варварів уже ринули туди, де було завалено, і вдарили в мури, неначе розбурхане море.

Вони поприносили мотуз'яні й дерев'яні драбини та самбуки, що склалися з двох щогл, із яких по блоках спускалися бамбукові

жердини з рухомим мостом унизу. Самбуки низками рівних щогл спиралися на мур, і по них вервечкою тяглися найманці, тримаючи в руках зброю. На мурах не видно було жодного карфагенця; варвари вибрались уже на дві третини фортечного валу. Аж тут зненацька повідтулялися бійниці, як із драконових пащ, вивергаючи вогонь і дим. Розсипався пісок, проходив крізь щілини панцерів; нафта приставала до одежі, розтоплене олово відскакувало від шоломів, пропалювало дірки в тілі; дощ іскор забризкував обличчя; спорожнілі очні западини, здавалося, плакали сльозами, великими, неначе мигдалини. В людей, геть жовтих від олії, спалахувало волосся. Вони кидалися бігти, полум'я перекидалося на інших. Гасили на них вогонь, здаля кидаючи їм на обличчя змочені в крові плащі. Дехто, ще не поранений, стояв скам'янілий, роззявивши рота й розставивши руки.

Приступ починався знову й знову кілька днів поспіль — найманці сподівалися перемогти, покладаючись на свої сили й відвагу.

Бувало, котрийсь із них вилазив на плечі іншому й забивав між каменями кілка, а тоді, ставши на нього, як на щабель, забивав другого, третього, беручись муром усе вище й вище; захищені пругом бійниць, що виступали з мурів, вони видиралися догори, але щоразу, досягши певної висоти, зривалися й падали. Глибокий рів ущерт був захаращений тілами; під ногами живих впереміш лежали поранені, вмирущі й мертві. Серед вивернених нутрощів, розбризканих мозків і кривавих калюж чорними плямами видніли обгорілі тулуби; а руки й ноги, до половини випинаючись із цих куп, стирчали, неначе тички на погорілому винограднику.

Самих драбин було замало, тому користалися й толеною — пристроями, що складалися з довгої балки, яка була прикріплена навпоперек до другої і мала на кінці чотирикутний кіш на тридцять озброєних піхотинців.

Мато й собі поривався сісти до першого спорядженого коша. Спендій зупинив його.

Люди нагнулися над корбою; довжелезна балка стала здійматися, витяглася горизонтально, тоді звелася трохи не сторчма і, надто обтяжена на кінці, зігнулася, наче велетенська очеретина. Вояки, сховавшись у коші до підборіддя, поприсідали; видніло тільки пір'я шоломів. Нарешті, піднявши їх на п'ятдесят ліктів у повітря, балка хитнулася кілька разів праворуч, ліворуч і зігнулася ще більше; а тоді раптом, як велетенська рука, що затисла в жмені цілу когорту пігмеїв, спустилася й поставила на край муру кіш, повний людей. Вони кинулися в юрбу ворогів і вже не вернулись.

Негайно налагодили всі інші толенони. Та, щоб здобути місто, треба було мати їх у сто разів більше. Тож використовували їх у якомога дошкульніший спосіб: у кіш сідали ефіопські лучники, і тільки було закріплено линву, вони, повиснувши в повітрі, пускали отруєні стріли. П'ятдесят толенонів, здійснювались отак над бійницями довкола Карфагена, насідали на нього, неначе якісь страхітливі шуліки; а негри з реготом дивилися, як у страшних корчах на валу конає сторожа.

Гамількар посилав туди гоплітів; він велів поїти їх щоранку соком трав, що помагали проти отруєння.

Якось темного вечора він посадив добірних своїх вояків на вантажні судна, а то й просто на дошки, і, звернувши з порту праворуч, зійшов на берег із ними у Тенії. Вони підійшли аж до перших рядів варварів, напали на них із флангу і вчинили страшну різанину.

Ночами із смолоскипами в руках карфагенці спускалися по мотузках із мурів, підпалювали бойові споруди найманців і вибиралися знову на фортечні вали.

Мато лютував. Від кожної перешкоди тільки закипав гнівом. Він пускався на щось химерне й страшне. Подумки кликав Саламбо на побачення й чекав на неї. Вона не приходила; він сприйняв те, як нову зраду, і зненавидів її. Побачивши її труп, він би, мабуть, кинув облогу. Він

подвоїв передову варту, повстромлював попід мурами вила, повикопував у землі пастки і наказав лівійцям приволокти цілий ліс, щоб той Карфаген, як лисячу нору, спалити дотла.

Спендій уперто стояв за облогу. Він намагався змайструвати страшні, небачені досі машини.

Інші варвари, що отаборилися далі на перешийку, дивувалися з такої загайної облоги і почали ремствувати; їх пустили вперед.

Вони кинулись до брам і стали гатити в них ножами й дротиками. А що їхні не прикриті одежею тіла вражати було легше, то карфагенці повбивали їх велику силу; та найманці тільки раділи з того, зазіхаючи на більший пай здобичі. Це призводило до сварок, між ними починалися бійки. До того ж околиці були спустошені, і вояки кидалися один на одного, видираючи шматок хліба. Найманці почали занепадати духом. Цілими загонами розбігалися хто куди. Та тут була така тьма-тьменна люду, що того й не помічали.

Найкмітливіші вояки стали підкопуватись; та сипуча земля завалювалась. Тоді заходжувалися копати в інших місцях; і щоразу Гамількар, притуливши вухо до бронзового щита, викривав напрям підкопу. Він і собі заходився підкопуватись під шлях, де мали пройти дерев'яні вежі; коли їх хотіли пересунути, вони завалювалися в ями.

Кінець кінцем варвари впевнилися, що міста не здобути, доки не вивершать на висоту мурів довгого насипу, який би дав змогу битися, стоячи на одному рівні з ворогом, а щоб можна було пересувати по ньому бойові машини, вирішили забрукувати його верх. Тоді Карфагенові певно не встояти.

Карфаген починав страждати від спраги. За той самий черпак води, що на початку облоги коштував дві кезити, вже правили срібного

шекеля; вичерпувалися й запаси м'яса та збіжжя; люди жахалися голоду; дехто натякав уже й на зайвих їдців, від чого всім ставало моторошно.

Від Хамонового майдану аж до Мелькартового храму вулиці були захаращені трупами. А що діялось це наприкінці літа, то воякам дошкуляли великі чорні мухи. Старі переносили поранених, а побожні люди й далі справляли похоронні обряди комусь із рідні чи друзів, що десь на війні наклали головою. Воскові статуї, з волоссям на голові й одягнені, лежали впоперек дверей. Вони танули від тепла свічок, що горіли біля них. Фарба стікала їм на плечі, а по обличчях живих, що протяжно наспівували жалібних пісень, струмували сльози. В цей же час вулицями метушилися юрби; проходили військові загони; начальники вигукували накази, і чути було, як раз у раз бухають у мур тарани.

Стояла така задуха, що трупи геть роздувало, аж не можна було їх упхати в труну. Їх палили посеред подвір'їв. Але там було тісно, і полум'я перекидалось на стіни, раптом довгі язики полум'я шугали з будинків, неначе кров із артерій. Так над Карфагеном запанував Молох; він обхопив мури, котився вулицями, пожирав навіть трупи.

На перехрестях стояли люди, одягнені на знак розпачу в плащі з підбраного ганчір'я. Вони ганьбили і старійшин, і Гамількара, провіщали народові цілковиту загибель, закликали геть усе нищити, ні на що не зважаючи. Найнебезпечніші були ті, хто наївся блекоти, в нападі шаленства вони вважали себе за якихось хижих звірів, кидалися на перехожих, щоб їх роздерти. Довкола збивалися юрби; вони забували, що треба захищати Карфаген. Аби тільки знайти собі прибічників, суфет мусив уже вдаватися до підкупів.

Боячися, щоб із міста не вислизнув дух богів, їхні статуї обмотували ланцюгами. На патеків накидали чорні запинала, а вівтарі накривали волоссяницями. Намагаючись розбудити почуття гордощів і ревностів у Ваалів, на вухо їм нашіптували: "Невже даси перемогти себе?"

Невже вони сильніші за тебе? Яви свою силу! Поможі нам! Хай інші народи не кажуть: "Куди ж це дивляться їхні боги?"

Постійна тривога гнітила жрецькі колегії. Надто боялися Раббетніні жерці, бо повернення заїмфа не зарадило лихові. Вони замкнулися за третьою огорожею, неприступною, як фортеця. Тільки один із них наслідювався виходити — верховний жрець Шагабарім.

Він приходив до Саламбо. Але сидів мовчки, вступивши в неї погляд, або ж говорив без угаву, докоряючи їй ще дошкульніше, ніж раніше.

Впадаючи в незрозумілу суперечливість, він тепер не міг простити молодій дівчині, що вона здалась на його намови. Шагабарім здогадувався про все, і настирлива думка про те, що сталося, роз'ятрювала його безсилі ревності. Він обвинувачував її в тому, що вона — причина цієї війни. Мато, гадав жрець, облягає Карфаген, щоб відібрати заїмф; він обсилав його прокльонами, глузував із цього варвара, який зазіхає на святиню. Однак жрець мав на думці говорити з нею про інше.

Та Саламбо не відчувала вже ніякого страху перед ним. Тривога, що гнітила її колись, розвіялась. Тепер на душі був якийсь дивний спокій. Очі, сяючи ясним пломенем, уже не блукали, як перше.

Десь на цей час пітон заслабнув знову; а Саламбо, здавалося, навпаки — видужувала, і стара Таанах раділа з того, гадаючи, що це недуга її господині перекидається на змію.

Одного ранку Таанах знайшла пітона за ліжком із волових шкур; він лежав, скрутившись кільцем, холодніший за мармур, а голови й не видно було під хробачнею. На крик служниці ввійшла Саламбо. Вона почала перекидати змію носком сандалі, і рабиня геть сторопіла від такої нечутливості.

Та вже й постів не так заповідливо додержувала Гамількарова дочка. День у день сиділа вона на верхній терасі, зіпершись ліктями на поручень, і дивилася просто себе. Край міста нерівними зазубнями окреслювались на тлі неба гребені мурів, а зверху на всю їх довжину, утворюючи ніби облямівку з колосся, стриміли списи сторожі. Поміж вежами вона бачила, як удалині метушаться варвари; а в ті дні, коли припинявся бій, навіть могла розгледіти, що вони роблять. Вони лагодили зброю, змащували олією волосся або мили в морі закривавлені руки; намети були затулені; в'ючаки підбирали корм; а там далі — коси колісниць, поставлених півколом, скидалися на срібну шаблю, покинуту під горою. На думку їй спали Шагабарімові слова. Вона чекала на свого нареченого — Нар-Гаваса. Кортіло їй побачити й Мато, хоч який він був їй осоружний. З-поміж усіх карфагенців, певно, тільки вона могла б говорити з ним без страху.

До неї в покій часто приходив батько. Важко дихаючи, сідав на подушки і пильно дивився на неї майже з ніжністю, немовби, тяжко стомлений, знаходив у тому відпочинок. Він кілька разів розпитував про подорож до найманського табору. Навіть питав, чи хтось її на це, бува, не намовив; і Саламбо заперечливо хитала головою — вона горда була, що врятувала заїмф.

Та суфет у розмовах раз у раз повертався до Мато, вдаючи, нібито потребує військових відомостей. Він не міг утямки собі взяти, що вона там робила, так довго будучи в його наметі. Саламбо нічого не сказала про Гіс-кона; навіть самі слова прокльону, вважала вона, мають лиху силу, і вона може обернутися проти того, кому їх переказати; нічого не сказала вона й про свій замір убити Мато, боячись докорів, що не здійснила його. Вона сказала, що шалішим здавався дуже розлютованим, страшенно кричав, а потім заснув. Більше Саламбо нічого не розповідала, може, соромлячись, а може, через надмірну невинність, не надаючи великої ваги поцілункам вояка. Зрештою, все те жило в її затуманеній голові, як спомин про якийсь гнітючий сон; вона й збагнути не могла, як саме, якими словами все те переказати.

Якось увечері, коли вони сиділи отак одне проти одного, вбігла заклопотана Таанах. Якийсь дід із дитиною стоїть там, у дворі, він хоче бачити суфета.

Гамількар зблід і жваво сказав:

— Хай прийде сюди!

Увійшов Іддібал, але не впав йому до ніг. Він тримав за руку якогось хлопчину, закутаного плащем із козячої вовни, й зразу ж підняв відлогу, що затуляла хлопцеве обличчя:

— Ось він, владарю мій! Візьми його! Суфет і невільник відійшли в куток.

Хлопчина стояв посеред кімнати і скоріш уважно, аніж здивовано, оглядав стелю, меблі, перлові намиста, розкидані на пурпурових тканинах, і величну молоду жінку, що схилилась до нього.

Було йому років десять, і на зріст він був не вищий від римського меча. Його кучеряве волосся спадало на опуклий лоб. Очі, здавалося, прагнули простору. Ніздрі його тонкого носа широко роздималися. Вся його постать випромінювала те незбагненне сяйво, яке позначає обранців, призначених долею на великі діла. Він скинув занадто важкого плаща й, лишившись у самій рисячій шкурі, що огортала його стегна, рішуче стояв на підлозі маленькими, білими від пороху ногами. Він, безперечно, здогадувався, що вирішується щось важливе, бо стояв нерухомо, тримаючи руку за спиною, схиливши голову й застромивши в рот пальця.

Нарешті Гамількар знаком підізвав Саламбо і пошепки сказав їй:

— Ти залишиш його в себе, чуєш? Треба, щоб ніхто, навіть ніхто з домашніх, і не здогадувався про його існування!

Потім, уже за дверима, він спитав ще раз Іддібала, чи певен він, що їх ніхто не помітив.

— Ніхто,— відповів раб,— вулиці вже спорожніли. Війна захопила геть усі провінції, і він потерпав за

сина свого господаря. Тоді, не знаючи, де його захвати, подався човном уздовж берегів; три дні блукав Іддібал по затоці, приглядаючись до укріплень. Нарешті цього вечора, бачачи, що біля Хамона нібито порожньо, він хутенько переплив прохід і зійшов на берег поблизу зброярні. Вхід до порту був вільний.

Та незабаром варвари поставили навпроти порту величезний пліт, щоб карфагенці не могли звідти виходити. Вони зводили дерев'яні вежі, водночас вивершуючи вали.

Сполучення з зовнішнім світом було перервано, й почався нестерпний голод.

Перебили всіх собак, мулів, ослів, а потім — і тих п'ятнадцять слонів, що їх привів суфет. Леви в Молоховому храмі стали такі люті, що храмові служники боялися підходити до них. Спершу годували їх пораненими варварами, а потім почали кидати їм ще теплі трупи; вони не схотіли їх їсти і всі поздыхали. Присмерком уздовж старих огорож тинялися люди й вискубували поміж каміннями траву та квіти, а потім варили їх у вині, бо вино коштувало дешевше за воду. Декотрі підповзали аж до ворожих аванпостів і, підлізши під намет, викрадали якусь поживу. Варвари, вражені з того, часто, не чіпаючи їх, давали їм вернутися назад. Нарешті настав день, коли старійшини змовились тайкома порізати навіть Ешмунових коней. То були священні тварини, яким жерці вплітали в гриву золоті стрічки і які знаменували собою рух сонця, символ вогню в найвищому образі. Їхнє м'ясо, поділене на рівні частини, заховали за вівтар. А тоді щовечора, нібито помолитися, старійшини сходилися до храму та нишком ласували собі кониною, а вертаючись додому, під

тунікою виносили шматок ще й своїм дітям. У відлюдних кварталах, що були далі від мурів, ті з городян, котрі не так тяжко бідували, позамикалися в своїх будинках, боячись нападу інших.

Каміння, накидане катапультами, та уламки будівель, що їх порозвалювали для кращої оборони, геть захаращували вулиці. Найспокійнішої пори несподівано пробігали галасуючи юрби народу; а з височини Акрополя полум'я пожеж скидалося на розкидане по терасах пурпурове лахміття, що його шарпав вітер.

По місту не вгаваючи гатили три великі катапульти. Вони спричинювали страшні спустошення; чиюсь голову зашпурнуло аж на фронтон сиситського дому; на вулиці Кініздо мармуровою брилою розчавило якусь породіллю, а її дитину разом із ліжком відкинуло на Цінасінське перехрестя, де було знайдено й ковдру.

Та найбільше давалися взнаки кулі пращників. Вони падали на дахи, в сади й подвір'я тоді, коли люди сиділи перед своєю нужденною їжею і важко зітхали. На цих страшних каменюках були повидряпувані написи, що відбивалися на тілі; на трупах можна було прочитати образливі написи: "свиня", "шакал", "гадина", а часом і жартівливі: "Лови!" або "Так мені й треба!"

Частину валу, що тягся від рогу порту до водозборів, було вже зруйновано. Таким чином, малкійська людність опинилася поміж старим муром Бірси ззаду і варварами спереду. Та карфагенці, мавши досить клопоту з мурами, які треба було поширити і підмурувати якомога вище, не дбали про малкіїців; їх покинули напризволяще; всі вони загинули; дарма що їх ненавиділи, та тепер усі відчули страшений гнів проти Гамількара.

Другого дня він повідкопував заховане в ямах збіжжя; управителі роздали його народові; три дні всі їли досхочу.

Та від того палила ще нестерпніша спрага; і весь час бачили вони перед собою, як довгим струменем падала з акведука прозора вода. Під сонячним промінням здіймалися знизу легенькі випари, на них стояла веселка, а маленький потічок, звиваючись по рівнині, впадав у затоку.

Гамількар не втрачав надії. Він покладався на якийсь щасливий випадок, на щось вирішальне, надзвичайне.

Його власні раби позривали з Мелькартового храму срібні листи; з порту було витягнуто коловоротами четверо довгих суден, їх підвели до Маппальського узбережжя, в мурі, що стояв од моря, проламали діру й вирядили судна до Галлії, щоб там за будь-яку ціну набрати найманців. Гамількар доходив до відчаю, не маючи змоги зав'язати зносини із нумідійським царем і знаючи, що він стоїть позад варварів, готовий на них ударити. Тільки ж Нар-Гавас із своїми мізерними силами не міг зважитись на те сам-один. І суфет наказав підвищити фортечний вал ще на двадцять п'ядей, зібрати до Акрополя весь матеріал із військових складів і ще раз полагодити бойові машини.

Мотуззя для накручування катапульта звичайно сплітали із жил бугаячої шиї або з оленячих жижок. Та в Карфагені не було вже ні оленів, ані бугаїв. Тим-то Гамількар попросив старійшин, щоб їхні жінки віддали свої коси. Всі на ту жертву погодились, але того волосся не вистачало. В будинках сиситів було тисяча двісті рабинь дозрілого віку, що їх, як наложниць, мали продавати до Греції та Італії; волосся в них, пружне від безнастанних намащувань, було чудове для військових машин. Але згодом дались би ознаки відчутні збитки. Тому вирішили шукати найпишнішого волосся поміж плебейських жінок. Нітрохи не турбуючись про долю батьківщини, вони зчиняли розпачливий галас, тільки-но служники старійшин простягали до них руку з ножицями.

Варварів палила ще більша лють. Здалеку видно було, як вони здирали із мертвих жир, щоб мастити ним свої бойові машини; інші виривали в мертвяків нігті і зшивали їх, роблячи з того панцери. Вони додумалися заряджати катапульти горщиками, повними гадюк, що їх

понавозили негри: череп'яний посуд розбивався на кам'яних плитах, гаддя розповзалось і аж кишіло в місті, неначе воно лізло й лізло з мурів. Згодом, невдоволені із своїх вигадок, варвари заходилися вдосконалювати їх. Вони стали кидати всяку нечисть, людські випорожнення, шматки падла, трупів. Прокинулась чума. У карфагенців випадали зуби, ясна робилися білі, як у верблюдів по надто довгій дорозі.

Машини розставили по насипу, хоча він і не скрізь сягав височини валу. Навпроти двадцяти трьох фортечних веж зводились двадцять три дерев'яні вежі. Знову підняли толенони, а між ними, трохи віддалік, з'явилася жахлива муроломна башта Деметрія Поліюркета, яку Спендій, кінець кінцем, таки спорудив. Пірамідальна, як Александрійський маяк, вона була сто тридцять ліктів заввишки, двадцять три завширшки, мала дев'ять поверг-хів, що звужувались до верхівки, вся захищена мідною лускою, з численними дверима, за якими було повно вояків; на горішній площадці зводилась катапульта з двома балістами, що стояли обабіч.

Тоді Гамількар наказав поставити хрести для тих, хто завів би мову про здачу; до війська взяли навіть жінок. Усі ночували на вулицях і тривожно на щось чекали.

Аж ось уранці, незадовго до схід сонця (сталося те на сьомий день місяця нізана), карфагенці почули страшенний крик, що його здійсняли водночас усі варвари; загриміли олов'яні сурми, заревли, мов бугаї, великі пафлагонійські роги. Всі схопилися й побігли до укріплень. Під ними наїжачився цілий ліс мечів та списів. Ліс той кинувся на мур; стали чіпляти на них драбини, і в отворах бійниць з'явилися голови варварів.

Стовбури дерев, що їх підтримували довгі ряди вояків, гатили в брами; де бракувало насипу, найманці, щоб зруйнувати мур, підходили щільно зімкнутими когортами; перший ряд присідав навпочіпки, другий — згинав коліна, решта рядів підводилась дедалі вище й вище аж до останнього, що стояв зовсім випроставшись; в інших місцях, щоб вибратись догори, найвищі йшли спереду, нижчі — ззаду, і всі лівою рукою спирали собі щити на шолом, так щільно стискаючи їх краями, що

здавалось, ніби то збилась сила черепах. Кам'яні кулі ковзали по цій похилій площині.

Карфагенці кидали млинові жорна, колоди, кадуби, бочки, ліжка, все, що мало вагу й могло вбити. Дехто чатував у бійницях із рибальськими сітями — підходив варвар, заплутувався в вічках і бився, мов риба. Обложені, бувало, й самі руйнували на стінах зазубні; частини мурів завалювалися, здіймаючи страшенну куряву; катапульти стріляли одні в одних; каміння стикалося й розбивалось на тисячу скалок, що падали на бійців рясним дощем.

Незабаром дві юрби становили вже товстий ланцюг людських тіл; він западав у проміжки зруйнованого валу, трохи розтягуючись на кінцях, невпинно звивався, не посуваючись уперед. Вояки, простяглись на землі, неначе борці, давили один одного; жінки висувалися з бійниць, лементували. Їх стягували за покривала, білі боки їхні, раптом оголившись, світилися під руками негрів, що встромляли в них кинджали. Труп, затиснутий в натовпі, не падав; підтримувані з усіх боків плечима, вони кілька хвилин стояли рівно, витріщивши нерухомі очі. Ті, в кого скроні були пробиті дротиками навиліт, хитали головами, як ведмеді. Роти, розкриті, щоб крикнути, так і лишалися роззявлені; відтяті руки відлітали геть. Там кипіла така страшна січа, про яку потім довго розповідали ті, що вийшли з неї живі.

А стріли тим часом так і сипали з дерев'яних і кам'яних веж. Толенони швидко рухали своїми довгими поперечинами, а що варвари зруйнували біля катакомб старе кладовище предків, то гатили тепер по карфагенцях могильними плитами. Бувало, від надмірного тягара перевантажених кошів обривалася линва, і ціла купа людей, піднявши догори руки, падала з висоти.

До полудня ветерани-гопліти силкувалися взяти приступом Тенію, щоб пробитися в порт і знищити кораблі. Гамількар наказав запалити на даху Хамонового храму зволожену солом; дим сліпив їм очі, і вони, взявши праворуч, пристали до жахливої ватаги, яка сунула на Малку.

Синтагми, що склалися з добірних дужих вояків, проламали три брами. Та високі перегорожі з дощок, уतिकаних цвяхами, зупинили їх; четверта брама піддалася легко; вони бігом кинулися в неї і скотилися в рів, де були сховані пастки. На південно-східному розі Автаріт із своїм загоном повалив мур, щілини якого були закладені цеглою. Місцевість за ним ішла догори; вони спритно видряпалися на пагорб. Проте вгорі наткнулися на другий мур, складений із каміння та горизонтально вмурованих колод, що чергувалися, неначе квадрати шахівниці. Був то галльський спосіб, і суфет перейняв його, коли виникла в тому потреба; галлам видалось, ніби вони опинилися перед якимось рідним містом. Вони йшли на приступ знехотя, і їх невдовзі було відкинуто.

Від Хамонової вулиці до Овочевого ринку весь шлях був тепер у руках варварів, і самніти списами добивали вмирущих; декотрі, впершись ногою в мур, дивилися вниз, де під ними диміли руїни, або на бій, що починався віддалік.

Пращники, порозставляювані ззаду, безперестану стріляли. Але від довгого вжитку пружини в акарнанійських пращах поламалися, і чимало вояків взялося шпурляти каміння руками, як пастухи; декотрі швиргали олов'яні кулі пужалном. Зарксас, із чорним волоссям, що спадало йому аж на плечі, кидався підтюпцем навсібіч, пориваючи за собою балеарців. З обох боків висіло в нього по торбині; до них він раз у раз встромляв ліву руку, а правиця його вертілася, мов колесо у возі.

Спочатку Мато не йшов сам у бій, щоб краще керувати водночас усіма варварами. Він з'являвся серед найманців, що стояли вздовж затоки, серед нумідійців біля лагуни, на березі озера поміж негрів; із глибини рівнини він гнав товпища вояків, що без кінця-краю надходили до фортечних валів. Мало-помалу він таки наблизився туди; від духу крові, від самого видовища різанини, оглушливого ревіння сурем кінець кінцем стрепенулося його серце. Він увійшов до свого намету і, скинувши панцер, схопив лев'ячу шкіру, зручнішу в бою. Морда хижака прикривала йому голову, облямовуючи лице іклами; передні лапи схрещувались на грудях, а задні спускалися пазурами нижче колін.

Він залишив на собі широкий пояс, за яким блищала двосічна сокира, і, вхопивши обіруч великого меча, щодуху кинувся в пролом у мурі. Ніби той наймит, що підчухрує гілки на вербах і задля кращого заробітку силкується начухрати їх якомога більше, ішов він, косячи довкола карфагенців. Тих, що намагалися схопити його збоку, звалював, ударивши держакон; хто нападав спереду, того протикав наскрізь; а тих, що втікали від нього, він, наздогнавши, розсікав навпіл. Двоє людей разом скочили йому на спину, він одним стрибком опинився біля брами і розчавив їх. Його меч то злітав догори, то падав, аж раптом він розбився об ріг муру. Тоді він схопив свою важку сокиру і давай крушити карфагенців, як ту отару. Вони мало-помалу задкували від нього, аж поки він не опинився сам-один проти другої огорожі біля підніжжя Акрополя. Речі, що їх нашпурляли зверху, геть захаращували сходинки й височіли над муром. Стоячи серед руїн, Мато озирнувся, щоб гукнути своїх товаришів.

Він помітив, що пір'я їхніх шоломів геть розпорошене серед натовпу; воно починало опускатися — ось-ось його товариші загинуть; він кинувся до них; широке коло червоного пір'я зменшувалось, незабаром вони пробилися до Мато й оточили його. Але з бічних вулиць насувалась величезна юрба. Тоді вояки підхопили його з боків, підняли й віднесли ген аж по той бік муру, до високого насипу.

Мато вигукнув наказ; усі щити опустилися на шоломи; він скочив поверх них, щоб за щось учепитись і знову вдертися в Карфаген; махаючи своєю страшною сокирою, він бігав по щитах, схожих на морські хвилі, неначе морський бог, що стрясає над водами своїм тризубцем.

Саме в той час понад краєм муру походжав якийсь чоловік у білому вбранні, незворушний, байдужий до смерті, що лютувала навколо нього. Інколи він прикривав правою долонею очі і когось виглядав. Повз нього внизу пройшов Мато. І раптом очі його спалахнули, бліде лице перекривилося, і, здійнявши свої висхлі руки, він став услід йому вигукувати образливі слова.

Мато їх не чув, та серце йому пройняв такий жорстокий і лютий погляд, аж з грудей вихопилось гарчання. Він шпурнув у нього довгу сокиру. Вояки кинулись до Шагабаріма; Мато вже не бачив його і повалився, знесилений, навznak.

Щораз ближче чулося якесь страшне рипіння, і в лад йому вихоплювались ритмічні приспиви хрипких голосів.

То сунула величезна муроломна вежа, обліплена з усіх боків юрмою вояків. Вони тягли її, обіруч вхопившись за линви і підпихаючи плечима, бо схил, що здіймався з рівнини до насипу, хоч який пологіший, а все ж був малоприступний для такої страшенно важкої споруди. Машина мала вісім окутих залізом коліс і з самого ранку отак повільно посувалася вперед, неначе якась гора повзла на іншу гору. Потім з її низу висунувся велетенський таран; із трьох звернених до міста боків опустилися двері, і всередині показалися подібні до залізних колон вояки в панцерах. Видно було, як вони здіймаються нагору і спускаються вниз двома сходами крізь усі поверхи. Деякі чекали, коли гаки дверей зачепляться за мур, щоб кинутись уперед; посередині верхньої площадки накручувалась тятива баліст і спускався великий дишель катапульти.

Під той час Гамількар стояв на даху Мелькартового храму. Він розсудив, що вежа має стати перед ним, навпроти найневразливішої частини мурів, де саме через те не було ніякого захисту. Давно вже його раби носили бурдюки на жолобчасту фортечну доріжку і там, поставивши з глини дві гатки, спорудили щось ніби невеличкий водозбір. Вода поволі просякала на насип, але, дивна річ, Гамількар, здавалося, зовсім не турбувався.

Та коли вежа була вже за яких тридцять кроків, він наказав покласти поміж будинками, від цистерн до валу, над вулицями дошки; вояки, ставши цепом, передавали з рук у руки шоломи й амфори, що їх на валу спорожнювали. Дивлячись, як марнують воду, карфагенці обурювались. Таран пробивав стіну. Раптом з-поміж розсунутих брил ринула вода. Височезне бронзове громаддя на дев'ять поверхів, тримаючи в собі понад

три тисячі вояків, стало поволі хитатися, неначе корабель. То вода, просякнувши крізь насип, розмила шлях, і колеса загрузли; в першому поверсі з-за шкіряної заслони показалася голова Спендія; він щодуху трубив у ріг із слонової кості. Велетенська споруда, ніби спинаючись в корчах, проповзла ще кроків із десять; але ґрунт ставав дедалі драглистіший, колеса вгрузли по самі осі, і вежа, страшенно перехилившись набік, захрясла. Катапульта зсунулась на край площадки; потягнена донизу своїм важким дишлем, вона впала, трощачи під собою нижні поверхи. Вояки, що стояли у дверях, зривалися в провалля або хапалися за кінці довгих поперечин, та ще більше нахиляли вежу, що, розпадаючись на уламки, тріщала всіма своїми суглобами.

Раптом варвари кинулись їх рятувати. Всі збилися до купи. Карфагенці спустилися з валу і, напавши на них ззаду, заходилися вільно крушити їх. Аж тут приспіли обладнані косами колісниці. Вони мчали, охоплюючи те стовпище; карфагенці знову вибралися на мури; запала ніч; мало-помалу варвари відійшли назад.

Тільки й видно було, як по всій рівнині, від блакитної затоки до білої лагуни, коماشилося щось чорне; а ще далі озеро, куди стікала кров, слалося, наче якась велика пурпурова калюжа.

Насип тепер був такий завалений трупами, що можна було подумати, ніби його складено з людських тіл. Посередині бовваніла муроломна вежа, повна всілякої зброї; час від часу великі її уламки відпадали, неначе брили піраміди, що розвалюється. На мурах помітні були широкі патьоки, що їх полишило розтоплене олово. То тут то там догорали повалені дерев'яні вежі; а будинки в темряві скидалися на східці зруйнованого амфітеатру. Здіймалися важкі клуби диму, несучи за собою іскри, що гасли в чорному небі.

Тим часом карфагенці, що конали від спраги, метнулися до водозборів. Виламали двері. На дні залишилася сама тільки багниста калюжа.

Що його робити? До того ж варварів — тьма-тьменна, і, перепочивши, вони знову підуть на приступ.

Скупчившись на рогах вулиць, люди цілу ніч радились. Ті казали, що треба вирядити геть жінок, хворих і старих; інші пропонували покинути місто й осісти десь подалі, в колонії. Та бракувало на те кораблів; вже й сонце зійшло, а вони так і не дійшли якоїсь ради.

Того дня не билися, бо всіх знемагала втома. Поснулі були схожі на трупи.

Отож карфагенці, обмірковуючи причини своїх поразок, раптом згадали, що вони не послали до Фінікії щорічних дарів Мелькартові Тірійському; їх тоді охопив безмірний жах. Боги, розгнівані на Республіку, мстити-муться на них і далі.

Богів вважали за лихих володарів, яких можна власкавити молитвами або ж підкупити дарунками. А проти Молоха-пожирача всі вони були безсилі. Йому належало не тільки людське життя, а й тіло; тим-то задля порятунку свого карфагенці, уже заведеним звичаєм, віддавали у жертву йому якусь частину тіла, що мала вгамувати його гнів. Часто вовняним ґнотом припікали дітям на лобі чи на потилиці шкіру; а що цей спосіб задовольняти Ваала давав чималий прибуток і жерцям, то вони й не проминали нагоди порадити його як найпростіший і найлегший.

Та тепер ішлося вже про саму Республіку. А будь-яку вигоду доводилося купувати коштом певної втрати, в кожній угоді треба було виходити з потреб слабшого і вимог дужчого; не було такої надто тяжкої муки, якої не можна витерпіти задля бога, бо він кохався в найлютіших тортурах, і тепер була тільки його воля — помилувати їх чи кинути на згубу. Тож мали задовольнити його як-найщедріше. Бували випадки, коли саме так уникали божої кари. Та ще сподівалися, що жертвний вогонь очистить Карфаген. І ті міркування заздальгідь розпалювали

жорстокість юрби. До того ж вибір мав упасти виключно на когось із вельможних родин.

Старійшини зійшлися на раду. Тяглась вона довго. Прийшов і Ганнон. Сидіти він уже не міг і лежав на ношах коло дверей, напівзаслонений торочками довгої завіси; а коли Молохів жрець запитав усіх, чи погоджуються вони віддати в жертву своїх дітей, у сутінку пролунав його голос, немовби то в глибині печери загарчав якийсь демон. Він, мовляв, шкодує, що, не маючи дітей, не може пожертвувати родинною кров'ю; а докінчивши, глянув на Гамількара, що сидів проти нього в другому кінці зали. Суфет так збентежився під тим поглядом, що опустил додолу очі. На знак згоди всі по черзі кивнули головами. За обрядом суфет повинен був на жерцeve запитання відповісти: "Хай буде так"! Тоді старійшини постановили принести жертву, вдаючись до звичайних у такі хвилини двозначних слів, бо є речі, що їх важче сказати, аніж зробити.

Ухвала старійшин відразу стала відома всьому Карфагенові. Зчинився лемент. Всюди чути було жіночі зойки. Чоловіки заспокоювали дружин або докоряли їм і лаяли.

Та через три години поширилася ще незвичайніша новина: суфет знайшов під прибережним урвищем джерела. Всі кинулись туди. В ямах, викопаних у піску, видніла вода; дехто, простягшись ницьма, пив її.

Гамількар і сам до ладу не знав, чи те сталося волею богів, чи він якось невиразно пригадав таємницю, що її звів йому колись батько, але, покинувши раду старійшин, він спустився на берег і заходився з рабами своїми розкопувати пісок.

Він роздав одяг, взуття, вино. Він роздав усі рештки збіжжя, які в нього ще залишалися. Він навіть впустив юрбу до свого палацу і повідчиняв їй кухні, комори і всі кімнати, крім покою Саламбо. Він сповістив, що до них мають незабаром надійти шість тисяч галльських найманців і що македонський цар посилає військо.

Та вже другого дня джерела почали вичерпуватись, а на третій увечері й зовсім води не стало. Тоді знову повсюди загомоніли про ухвалу старійшин, і Молохові жерці взялися до свого діла.

Люди, одягнені в чорне, заходили в оселі. Чимало було таких батьків, що загодя йшли з дому ніби в якійсь справі чи, мовляв, купити ласощів; тим часом з'являлися

Молохові служителі й забирали дітей. Дехто, геть отупівши, й сам віддавав. Відводили їх до Танітиного храму, де жерці мали доглядати й годувати дітвору аж до врочистого дня.

Зненацька прийшли вони й до Гамількара, якого застали в саду.

— Барко! Ми прийшли по щось, сам знаєш... по твого сина!

Вони додали, що минулого місяця люди бачили, як зоряної ночі хлопчика вів через Маппали якийсь дід.

Спочатку Гамількарові перехопило дух. Та, хутко збагнувши, що сперечатися було б марно, він покірливо вклонився й завів їх до торгового дому. Рабам, що підбігли, він кивнув стерегти виходи.

Сам не свій увійшов він до кімнати Саламбо. Одною рукою схопив Ганнібала, другою відірвав шнура від якоїсь одежини, зв'язав йому ноги й руки, а кінцем заткнув рота і заховав малого під ложем із волоних шкур, спустивши до землі широку заслону.

Він ходив туди-сюди по кімнаті, здіймав руки, крутився, кусав собі губи. Тоді, втупивши перед себе непорушні очі, став задихатися, ніби прийшов йому край.

Нарешті він ляснув тричі в долоні. Прибіг Гідденем.

— Слухай! — сказав йому суфет. — Вибери з-поміж рабів хлопчика, років восьми-дев'яти, з чорним волоссям і опуклим чолом! І — сюди його! Мерщій!

Невдовзі Гідденем вернувся, ведучи малого хлопчину.

Це було якесь бідолашне хлоп'я, худе й zarazом одутле; і шкіра на ньому, і смердюче рам'я, що звисало з його стегон,— здавалися однаково сірими. Воно втягувало в плечі голову й протирало оченята, обліплені мушвою.

Як же можна повірити, що то Ганнібал! Та вже не було часу шукати когось іншого. Гамількар дивився на Гідденема; йому хотілося задушити його.

— Іди геть! — крикнув він. Начальник над рабами втік.

Отже, лихо, якого він так довго боявся, таки спіткало його; і він докладав незмірних зусиль, добираючи способу, як би йому запобігти.

Аж ось за дверима почувся Абдалонімів голос. Суфета вже кликали. Молоховим служникам уривався терпець.

Гамількар, немов до нього торкнулися розпеченим залізом, трохи не скрикнув. Він почав знову, як божевільний, метатися по кімнаті. Потім опустився біля поруччя і, спершись ліктями в коліна, стиснув кулаками чоло.

У порфіровому басейні залишалося трохи чистої води, щоб Саламбо мала де обмитися. Суфет, перемагаючи огиду і всю свою пиху, зіпхнув туди хлопчика й заходився, немов работоргівець, мити його й терти щіткою та червоною глиною. Потім дістав із скринь, що стояли попід стінами, дві пілки пурпурової тканини, одну приклав йому до грудей, другу до спини і зчепив їх через плечі двома діамантовими застібками.

Він покропив йому голову пахощами, на шию повісив бурштинове намисто, взув у сандалі на підборах, оздоблених перлами, — у сандалі своєї дочки! Він аж тремтів з ганьби та гніву; Саламбо, що похапцем допомагала йому, була така сама бліда, як і він. А дитина всміхалася, засліплена блиском тих розкошів, і, коли Гамількар повів її, вона, вже зовсім оговтавшись, навіть почала підстрибувати та плескати в долоні.

Він міцно тримав хлопчину за руку, наче боявся його загубити; а малий, тільки пхикаючи від болю, дріботів поруч нього.

Біля ергастула, під пальмою, почувся голос, жалібний і благальний. Хтось волав:

— О господарю! Господарю!

Гамількар обернувся й побачив збоку якогось гидкого на вигляд чоловіка, одного з тих бідолах, що животіли в його домі.

Чого тобі треба? — спитав суфет. Раб, увесь тремтячи, пробелькотав:

Я його батько!

Гамількар ішов далі, а той і собі за ним, згорблений, ноги в колінах зігнуті, голова витягнута вперед. Невимовна скорбота викривляла лице, дух йому забивало стримуване ридання; йому хотілося воднораз і розпитати Гамількара, й крикнути йому: "Змилосердся!"

Нарешті він таки насмілився легенько торкнутися до його ліктя пальцем.

— Невже ж ти його?..

Йому не стало духу докінчити, і Гамількар спинився, вражений цією мукою.

Йому б ніколи й на думку не спало — така безмежна безодня розділяла їх,— що між ними може бути щось спільне. Це видалось йому навіть якоюсь образою, ніби зазіханням на права, належні тільки йому самому. Він

відповів поглядом, холоднішим і важчим за катову сокиру; зомлілий раб повалився в порошок, йому до ніг. Гамількар переступив через нього.

Троє людей, одягнених у чорне, чекали на суфета в великій залі, стоячи біля кам'яного кружала. Він ту ж мить почав рвати на собі одіж і качатися по підлозі, пронизливо вигукуючи:

— О нещасний маленький Ганнібале! О сину мій! Моя розрадо! Моя надіє! Життя моє! Вбийте ж і мене заразом! Беріть мене! Горе! Горе!

Він роздирав нігтями собі лице, рвав на собі волосся й голосив, як тужільниця на похороні.

— Ведіть же його! Я надто страждаю! Ідіть! Вбийте й мене, як його!

Молохові служителі дивувалися, що в великого Гамількара таке вразливе серце. Вони були майже зворушені.

Почувся тупіт босих ніг і чиєсь уривчасте хрипіння, немовби там, задихаючись, бігла якась дика звірина; і на порозі третьої галереї між одвірків із слонової кості показався блідий, страшний чоловік; простягаючи руки, він волав:

— Дитино моя!

Гамількар одним стрибком кинувся до раба і, затуливши йому долонями рота, закричав іще голосніше:

— Цей старий виховав його! Він називає його своєю дитиною! Він збожеволіє! Годі! Годі!

І, штовхаючи плечима трьох жерців з їхньою жертвою, він вивів їх, а тоді ногою щільно прибив за собою двері.

Кілька хвилин Гамількар прислухався, все ще потерпаючи, щоб вони, часом, не вернулись. Тоді майнула йому думка, а чи не здихатися цього раба задля більшої певності, що він не заговорить; та це повністю не усунуло б небезпеки, бо якби його смерть роздратовала богів, то могла б, чого доброго, обернутися проти його власного сина. Тоді, змінивши думку, він звелів, щоб Таанах занесла йому найкращих наїдків із його кухонь: четвертину козла, бобів та законсервованих гранатів. Раб, що давно вже й ріски в роті не мав, жадібно накинувся на їжу, сльози його падали в тарелі.

Гамількар вернувся нарешті до Саламбо, розв'язав на Ганнібалові шнурки. Хлопчик спересердя вкусив йому до крові руку. Він лагідно його відіпхнув.

Щоб утихомирити брата, Саламбо почала страхати його Ламією, кіренською людоджеркою.

— А де вона? — спитав він її.

Йому сказали, що зараз прийдуть розбійники і заберуть його в тюрму. Він відповів:

— Хай прийдуть, я їх повбиваю!

Гамількар відкрив йому страшну правду. Та він тільки розгнівався на нього, запевняючи, що, будши володарем Карфагена, батько міг би знищити весь народ.

Нарешті, стомившись від збудження й гніву, Ганнібал заснув неспокійним сном. Він говорив крізь сон, притулившись до пурпурової подушки. Голова його відкинулась трохи назад, а маленька рука, витягтись уперед, так і застигла, випростана у владному жесті.

Коли згустилася нічна темрява, Гамількар легенько взяв його і без світла спустився східцями галер. Проходячи повз комори, він захопив кошик винограду і глечик чистої води; хлопчина прокинувся перед статуєю Алета, в печері, де переховувалося коштовне каміння, і, на руках свого батька, він так само, як і той хлопець, став усміхатися, розглядаючи мерехтливе сяйво самоцвітів.

Гамількар був певен, що тепер ніхто не зможе відібрати в нього сина. Це неприступне місце сполучалося з берегом підземним ходом, про який знав тільки він сам; озираючись довкола, він з полегкістю зітхнув. Тоді посадив хлопчину на лаву коло золотих щитів.

На цей раз ніхто його не помітив. Тепер уже не було потреби стримуватись; і він дав волю своїм почуттям. Неначе та мати, що знайшла свого загубленого первістка, кинувся він до сина; пригортав його до грудей, разом і сміявся, й плакав, називав його найпестливішими іменами, вкриваючи всього поцілунками; маленький Ганнібал, наляканий тими палкими пестощами, тепер зовсім принішк.

Гамількар вертався нечутною ходою, обмацуючи стіни; він добрався до великого покою, куди крізь отвори в бані пробивалося місячне сяйво. Посеред кімнати, простягтись на мармурових плитах, спав досита нагодований раб; Гамількар глянув на нього і відчув якийсь невиразний жаль до цього бідолахи. Кінцем котурна він підсунув йому під голову килим. Тоді, звівши очі, пильно подивився на Таніту, тоненький серп якої

блищав у небі; він почував себе дужчим за Ваалів, і серце його сповнилося зневаги до них.

Уже готувалися приносити жертви.

У Молоховому храмі виламали частину стіни, щоб дістати мідного ідола, не торкнувшись до вітарного попелу. Згодом, тільки-но зійшло сонце, храмові служники потягли ідола на Хамонів майдан.

Ідол задкував на валах поковзом; плечі його підносились над мурами; ледь забачивши його здалеку, карфагенці щодуху кидалися врозтіч, бо Ваала можна споглядати безкарно тільки тоді, коли він гнівається.

По вулицях ширились пахощі. Повідчиняли разом усі храми; повиношувані з них шкіни клали на колісниці або ноші, що їх несли жерці. Великі китиці — пір'я маяли на кожному розі шкіни, а з шпичастих дашків, що вивершувалися кришталевими, золотими, срібними чи мідними кулями, вихоплювалось проміння.

То були ханаанські Ваали, двійники Ваала верховного, що верталися до свого первопочатку, щоб схилитися перед його силою і прахом розвіятись перед його сяйвом.

У Мелькартовому шатрі, захищене тонкою пурпуровою тканиною, тремтіло нафтове полум'я; в гіацинтовому шатрі Хамона зводився з-поміж коштовного каміння фалос із слонової кості; за блакитними, як ефір, Ешмуновими заслонами, скрутившись клубком, спав пітон; а боги-патеки на руках своїх жерців були подібні до сповитих великих дітей, що п'ятами торкалися землі.

За ними йшли всі нижчі різновиди божества: Ваал-Самен, бог небесних просторів; Ваал-Пеор, бог священних гір; Ваал-Зебуб, бог розпусти, і боги сусідніх країн та споріднених племен: Ярбал лівійський, Адрамелек халдейський, Кіюн сірійський; Дерсето, з лицем незайманої

дівчини, плазував на плавцях, а Таммузів труп везли на марах, серед смолоскипів і жмутів волосся. Щоб підкорити Сонцю володарів небесного простору і не дати їм своїми впливами послаблювати його силу, жерці розмахували різнобарвними металевими зірками, понастромлюваними на довгі тички. Були там усі світила, від чорного Небо, Меркурієвого духу, до бридкого Рагаба, який уособлював сузір'я Крокодила. Абадири — камені, що впали з місяця,— крутилися в пращах із срібних ниток; Церерині жерці несли в кошиках маленькі хліби — зображення жіночої статі; інші жерці йшли зі своїми фетишами, з амулетами; знову з'явилися забуті божки; взяті були навіть із кораблів їхні містичні знаки; здавалося, ніби Карфаген прагне всі свої думки зосередити тільки на смерті й руйнуванні.

Перед кожною скінією хтось один ніс на голові велику чашу, де курилися пахощі. Подекуди вився хмарками дим, і крізь його клуби видніли тканини, підвіски й гаптування священних балдахинів. Посувалися вони повільно, бо були занадто важкі. Часом осі колісниць чіплялися за щось на вулиці. І побожні люди, користаючись із нагоди, торкалися тоді до Ваалів своєю одежею, що її шанували потім, як святиню.

Мідний ідол усе посувався до Хамонового майдану. Багатії, несучи скіпетри із смарагдовими головками, вирушили з глибини Мегари; старійшини, з вінцями на головах, гуртувалися в Кініздо, а державні скарбники, управителі провінцій, купці, вояцтво, моряки, численна юрба похоронних служителів, усі з відзнаками своїх посад чи своїм ремісницьким знаряддям прямували до скіній, що спускалися з Акрополя, оточені жрецькими колегіями.

З пошани до Молоха вони поначіплювали на себе най-пишніші оздобы. На чорному вбранні сяяли діаманти; та надто великі персні спадали тепер із схудлих пальців,— і не було нічого сумнішого за це мовчазне зборище людей, у яких сережки билися об бліді щоки, а золоті тіари стискали чоло, зморщене в страшному розпачі.

Нарешті Ваал прибув на середину майдану. Жерці його поставили ґратчасту огорожу, щоб відсунути юрбу, і обступили ідола.

Хамонові жерці, в шатах із рудуватої шерсті, вишикувались перед своїм храмом, під колонами портика; Ешмунові жерці, в лляних плащах, у намисті з кукуфячих голів і в гостроверхих тіарах, розташувалися на східцях Акрополя; Мелькартові жерці, у фіолетових туніках, поставали з західного боку; жерці абадирів, оповиті фрігійською тканиною, зайняли східний бік; а з південного боку, разом із геть потатуєваними чаклунами, що викликають померлих, з юродивими в полатаному дранті, розставили служителів патеків та їдонів, які, встромивши в рот кістку мертвяка, провіщають майбутнє. Церерині жерці, в блакитному вбранні, поважно спинившись на вулиці Сатеб, стиха наспівували фесмофорій мегарською говіркою.

Час від часу надходили ряди зовсім голих людей, що розставленими руками тримали одне одного за плечі. З глибини грудей вихоплювалось у них якесь глухе, замогильне квиління; їхні втуплені в колоса очі блищали в куряві, а вони похитували тулубами рівномірно й одностайно, неначе всіх разом хтось посмикував. Нарешті вони впали в таке шаленство, що храмові служники, щоб відновити лад, киями змушували їх лягти ницьма на землю, лицем до мідних ґрат.

Тоді з глибини майдану вийшов чоловік у білій одежі. Він повільно пройшов крізь натовп — і всі пізнали Танітиного священнослужителя, головного жерця Шагабаріма. Зчинився гамір, бо цього дня у карфагенців над усім брав перевагу первопчаток чоловічої статі, і про богиню зовсім забули, аж ніхто й не помітив, що тут нема її жерців. Та юрба сторопіла ще більше, коли побачила, що він відчиняє одні з дверей у ґратах, призначені для тих, що йдуть приносити жертви. Молохові жерці вбачали в тому образі їхньому богові; злісно замахавши руками, вони намагалися відіпхнути його. Відгодовані жертвним м'ясом, одягнені, як царі, в пурпур, із трирядними вінцями на голові, вони зневажали цього блілого євнуха, знесиленого умертвінням плоті, і гнівний регіт тряс у них на грудях чорні довгі бороди, що розсипалися, мов сонячне сяйво.

Шагабарім, не відповідаючи їм, ішов далі; повільно ступаючи, він перейшов увесь обгороджений простір, наблизився аж до ніг колоса і з розп'ятими руками торкнувся до обох його боків, що було врочистим знаком богоп-шани. Занадто довго мучила його Таніта; з відчаю чи, може, не знаходячи собі бога, який цілком відповідав би його уявленням, він вирішив, нарешті, поклонятися Молохові.

Юрба жахнулась його віровідступництва і, ремствуючи, загула. Усі відчули як урвалась остання нитка, що в'язала їхні душі з милосердним божеством.

Та через своє каліцтво Шагабарім не міг служити Ваалові. Люди в червоних мантиях вивели його з огорожі; опинившись за нею, він по черзі обійшов усі жрецькі колегії; потім жрець, що відтепер залишався без бога, зник у юрбі. Люди розступалися перед ним.

Тим часом між ногами колоса запалало вогнище із алое, кедра і лавра. Полум'я охоплювало кінці довгих ідолових крил. Мазі, що ними понамащували його, наче піт, стікали йому по мідному тілу. На круглій плиті, на яку він опирався ногами, нерухомим колом стояли огорнені чорними покривалами діти; і надміру довгі Молохові руки спускалися своїми долонями аж до них, ніби хотіли вхопити цей живий вінок і занести його в небо.

Багатії, жіноцтво, старійшини — вся ота юрба купчилась позаду жерців, на терасах будинків. Великі барвисті зорі вже не крутилися; скінії стояли на землі; смуги диму від кадильниць здіймалися прямовисно, подібні до височезних дерев, що п'ялися в небо синюватим гіллям.

Дехто зомлів; інші скам'яніли в екстазі. Невимовна тривога гнітила серця.

Один по одному стихали останні вигуки,— карфагенський люд задихався, пойнятий жадою страху.

Нарешті верховний Молохів жрець, просунувши ліву руку під покривало до дітей, повискубував у них над чолом по пасму волосся і кинув його в вогонь. Тоді люди в червоних мантиях заспівали священний гімн:

— Слава тобі, Сонце! Царю двох сфер, створителю, що сам себе народжуєш, Отче й Мати, Отче й Сину, Боже й Богине, Богине й Боже!..

І голоси їхні загубилися в громі музичних інструментів, що гримнули всі водночас, щоб заглушити одчайдушне лементування жертв. Восьмиструнні шемініти, десятиструнні кінори, дванадцятиструнні небали бренькали, скрипіли, гриміли; величезні міхи з натиканими в них трубами хрипко вищали; під хапливий стукіт глухо торохтіли тамбурини, і серед дикого ревіння сурем тріскотіли, немов сарана крильми, сальсаліми.

Храмові служники довгими гаками повідчиняли сім комірок, розташованих одна над одною в Молоховому тулубі. У найвищу поклали борошна, в другу — двох голубів, у третю — мавпу, в четверту — барана, в п'яту — вівцю, а що для шостої бракувало бика, то вкинули туди видублену шкуру, взяту із вівтаря. Сьома залишалася порожньою.

Перш ніж подавати Молохові жертви, треба було випробувати, як орудують його руки. Тоненькі ланцюжки йшли від пальців до пліч і звисали ззаду; коли тягнули їх донизу, розтулені долоні підіймалися до рівня ліктів, а тоді, поволі зближуючись, притискалися до черева. Їх кілька разів підряд отак підняли легенько, то смикаючи, то попускаючи ланцюжки. Музика стихла. Гуготіло полум'я.

Молохові жерці походжали по великій плиті, приглядаючись до натовпу.

Потрібно було, щоб хтось приніс добровільну жертву і тим заохотив інших. Та ніхто досі не вихоплювався, і сім проходів від огорожі до колоса були порожні. Тоді, щоб якось розворушити народ, жерці, вихопивши із-

за поясів шила, стали колоти собі обличчя. До загорожі впустили приречених, що лежали горілиць на землі. Потім кинули їм зв'язку страшного залізного приладдя, і кожен обрав собі катування. Вони втикали в груди швайки, розтинали собі щоки, одягали на голови тернові вінки. А далі вхопилися за руки і, оточивши дітей, розташувалися другим великим колом, яке то стягувалося, то знову поширювалось. Вони підступали аж до поруччя, а тоді кидалися назад і так, раз у раз метаючись, отим паморочливим рухом серед крові й галасу поривали за собою очманілу юрбу.

Потроху люди посувалися проходом до самого вогнища; кидали в полум'я перли, золоті вази, келихи, смолоскипи — всі свої скарби; пожертви були дедалі пишніші й щедріші. Аж раптом, хитаючись на ногах, якийсь блідий, аж гидкий із жаху, чоловік штовхнув наперед дитину; в руках колоса майнуло щось чорне й маленьке; воно зникло в темному отворі. Жерці схилилися понад край великої плити — і знову розітнувся спів, що прославляв радість смерті і воскресіння у вічності.

Діти здіймалися повільно, а що дим, валуючи, клубочився вгорі, то здалеку здавалося, ніби вони зникають у хмарі. Жодне з них і не ворухнулось; їм позв'язували руки й ноги, а через оті чорні покривала ні вони нічого не бачили, ні їх не можна було розпізнати.

Гамількар, як і Молохові жерці, у червоному плащі, стояв біля Ваала, проти великого пальця його правої ноги. Коли підвели чотирнадцяту дитину, всі помітили, як він подався назад із жаху. Та хутко набравши тієї самої постави, схрестив руки і потупився долі. По другий бік ідола стояв непорушно, як і він, верховний жрець. Опустивши голову, обтяжену ассірійською митрою, він приглядався до золотої пластинки, що висіла у нього на грудях, уся вкрита віщими камінцями, на яких веселкою грало полум'я. Він стояв блідий, сам не свій. Гамількар понурив голову; вони обидва були так близько від вогню, що подоли їхніх плащів, здіймаючись, мало не торкалися полум'я.

Мідні руки почали рухатись швидше. Вони вже не спинялися. Щоразу, коли на них клали дитину, Молохові

жерці простягали над нею руки, щоб перекласти на неї злочини народу, і голосно вигукували:

— Це не люди, це бики!

А юрба довкола і собі ревла.

Бики! Бики! Побожні люди кричали:

їж, володарю!

А Прозерпініні жерці, підкоряючись із страху вимогам Карфагена, бубоніли елевсінське заклинання:

— Подай дощу! Вроди!

Жертви, опинившись край отвору, миттю зникали, неначе краплина води на розпеченій плиті, і щоразу серед великого багряного полум'я вихоплювались клуби білого диму.

Але бог був ненаситний. Він жадав усе нових жертв. Щоб наситити його, на руки йому навалювали цілі копиці, а тоді стягували жертви грубим ланцюгом, щоб не розсипалися. Ревні служителі Ваала бралися були рахувати число жертв, щоб знати, чи відповідає воно числу днів у сонячному році; та їх навалювано такі купи, що в шаленому русі отих страхітливих рук їх несила було порахувати. Тривало те довго, безконечно, до самого вечора. Потім внутрішні стінки комірок жаріли вже тьмяніше. Тоді було помітно, як згорають тіла. Декому здавалося навіть, що він розпізнає волосся, якусь частину, а то й цілу дитячу постать.

Западав вечір, над Ваалом скупчилися хмари. Багаття, яке вже не палало, становило піраміду з жару, що здіймалася аж до колін Молохові. Увесь червоний, неначе закривавлений велетень, він, із закинутою назад головою, здавалося, хитався, обважнілий від сп'яніння.

Що квапливіше орудували жерці, то буйніше навісніла юрба; все менше ставало жертв; хто кричав, щоб їх помилувано, хто — домагався ще. Здавалося, що мури, обтя-жені натовпом, валяться під рев, повний жаху та містичної сласності. Потім проходами ще тиснулися побожні шанувальники ідола, тягнучи за собою дітей; діти чіплялися за їхню одежу, а ті били їх, силкуючись відірвати і передати червоним людям. Вкрай знеможені музиканти часом переставали грати, і тоді чути було, як голосять матері, як, стікаючи на жар, шкварчить сало. Понапивавшись блекоти, дехто рачкував навкруги колоса й ричав, неначе тигр; ідоли віщували; приречені співали своїми розсіченими губами; натовп уже поламав грати — всім хотілося справляти жертву; батьки, у яких діти давно повмирали, кидали в огонь їхнє зображення, іграшки, їхні збережені останки. Дехто, мавши з собою ножа, кидався на інших; зчинялася різанина. Храмові служники позмітали на бронзові віялки попіл, що осів по краях плити, і розвіяли його в повітрі, щоб жертвна сила, розсіявшись над містом, сягнула зоряних просторів.

Це ревище і це яскраве світло привабили варварів під самісінькі мури; видряпуючись, щоб краще бачити, на уламки муроломної вежі, вони дивилися, ціпеніючи з жаху.

XIV МІЖГІР'Я СОКИРИ

Не встигли карфагенці й по домівках розійтися, як нахмарило; хто, піднявши голову, дивився на Молоха, відчув на чолі великі краплини: пустився дощ.

Він ішов цілу ніч, рясний і щедрий. Гуркотів грім; то був голос Молоха — він переміг Таніту, і, вже запліднена, вона розкривала з небесної

височини своє широке лоно. Інколи видно було, як вона в ясному сяйві спочиває на подушках із хмар. А то раптом оповивав її морок, немовби, ще надто стомлена, вона хотіла заснути; карфагенці, віривши, що вода — виплід срібної планети, голосно стогнали, щоб полегшити їй пологи.

Дощ порошив по терасах, заливав їх, утворюючи в дворах цілі озера, водоспади по східцях, крутіші на перехрестях вулиць. Вода ринула важкою, теплою й суцільною лавиною; з рогів усіх будівель струмували піняві потоки; здавалось, із стін звисали якісь невиразні білясті заслони, і чорним полиском вихоплювались під блискавицями обмиті покрівлі храмів. Тисячею стежок збігали з Акрополя ручаї; валилися будинки; крокви, шматки тиньку, меблі — всяка всячина крутилася в потоках, що невтримно бурхотіли по плитах.

Люди виставляли амфори, дзбани, стелили мати; та в них гаснули смолоскипи, і вони стали вихоплювати з Ваалового багаття головешки; щоб погамувати спрагу, карфагенці закидали назад голови й роззявляли роти. Дехто припадав до брудної калюжі, по самі плечі занурював туди руки і так жадібно жлуктив воду, що починав блювати нею, наче буйвіл. Мало-помалу свіжішало; люди вдихали вологе повітря, оживали всім тілом і в розкоші цього сп'яніння незабаром перейнялися великими надіями. Всі злигодні хутко пішли в непам'ять. Знову оживала батьківщина.

Вони відчували щось ніби потребу вилити на інших надмір своєї люті, — не могли-бо обернути його проти самих себе. Така жертва не повинна була піти намарне; і хоча вони в ній не каялись, а проте переймалися тим несамовитим захватом, до якого призводить усяка причетність до непоправного злочину.

Буря застала варварів у недбало запнутих наметах; ще й другого дня, пойняті жахом, вони брьохались у болоті, шукаючи своїх розгублених і попсованих обладунків, зброї.

Гамількар сам пішов до Ганнона і, пославшись на свої найвищі повноваження, доручив йому провід над військами. Старий суфет на якусь мить завагався між своєю ненавистю до нього та жадобою влади. Нарешті таки погодився.

Потім Гамількар спустив на воду галеру, поставивши на ній з обох кінців по катапульті. Він зупинився в затоці навпроти плоту. Тоді посадив на кораблі, що мав під своєю рукою, найдужчих вояків. Видно, він утікав; він узяв на північ і зник у тумані.

Та через три дні (коли варвари бралися до нового приступу) безладною юрбою з лівійського берега прибігли люди. Барка прибув до них. Він повсюди став забирати харч, його війська захопили весь край.

Це так розлютило варварів, наче він їх зрадив. Ті, кому найбільше уїлась облога, надто галли, не вагаючись покинули мури, щоб спробувати перекинутися до Гамількара. Спендій хотів відбудувати муроломну машину; Мато подумки проклав шлях від свого намету до Мегари й заприсягся ним пройти; ніхто з їхнього війська не рушив із місця. Та Автарітів загін подався геть, покинувши західну частину валу. Необачність була така велика, що ніхто й не подумав поставити туди інших.

Нар-Гавас, криючись у горах, стежив за ними здалеку. Якось уночі він провів морським берегом усе своє військо на зовнішній бік лагуни і ввійшов до Карфагена.

Він з'явився туди як рятівник з шістьма тисячами вояків, що несли під плащами борошно, із сорока слонами, навантаженими фуражем і сушеним м'ясом. Люди збилися довкола слонів; стали давати їм назви. Карфагенців

не так тішила та підмога, як саме споглядання цих могутніх, присвячених Ваалові тварин; в цьому була запорука його ласки, свідчення того, що він нарешті прийшов їм на захист і втрутився в війну.

Нар-Гаваса привітали старійшини; потім він піднявся до палацу Саламбо.

Він не бачив її відтоді, як у Гамількаровому наметі, між п'ятьох армій, відчув у своїй руці її маленьку, холодну й тендітну руку; після заручин вона поїхала в Карфаген. Любов, від якої досі відвертали його честолобні поривання, повернулась до нього знову. Тепер він сподівався здійснити свої права, одружитися з нею, здобути її.

Саламбо не розуміла, як цей молодик міг колись стати її володарем! Хоч вона й молила щодня Таніту про смерть Мато, а проте страхалася лівійця дедалі менше. Вона невиразно відчувала, що в його ненависті до неї було щось майже священне, і воліла бачити в Нар-Гавасі хоч би відблиск тієї несамовитості, що й досі її засліплювала, їй кортіло спізнати Нар-Гаваса краще, та його присутність гнітила її. Вона звеліла переказати, що не може його прийняти. До того ж і Гамількар заборонив своїм слугам пускати до неї нумідійського царя; відкладаючи винагороду до кінця війни, він сподівався тим самим втримати його вірність; і Нар-Гавас, побоюючись суфе-та, пішов геть.

Зате показав він свою пиху перед Радою ста. Скасувавши її розпорядження, зажадав привілеїв для своїх вояків і настановив їх на найважливіші пости; варвари аж очі повітріщали, вгледівши на вежах нумідійців.

Ще більше здивувалися карфагенці, коли прибули старою пунійською триремою чотириста їхніх вояків, полонених ще за сіцилійської війни. Річ у тім, що Гамількар потай відіслав квіритам їхніх матросів із латинських кораблів, захоплених коли ще не відпали були тірські міста; і Рим, відповідаючи йому добром на добро, повернув оце карфагенських

бранців. Рим знехтував також пропозиції сардинських найманців і навіть відмовився визнавати за своїх підданців утікських громадян.

Сіракузький правитель Гієрон і собі пішов за тим прикладом. Аби зберегти свої володіння, йому потрібно було тримати рівновагу між двома народами; тому він був зацікавлений у порятунку хананеян і оголосив себе їхнім другом, пославши їм тисячу двісті биків і п'ятдесят три тисячі небелів чистої пшениці.

Були й далекосяжніші причини, що змушували їх помагати Карфагенові: вони розуміли, що якби тільки перемогли найманці, то, від вояка до кухарчука, всі повстали б, і жодна держава, жоден дім не могли б проти них устояти.

Гамількар тим часом підкоряв собі східні землі. Він відкинув галлів, і тепер варвари самі опинилися ніби в облозі.

Тоді він узявся дошкуляти їм несподіваними сутичками. Він то наближався, то знову відходив далі і тим самим мало-помалу відтягнув їх від таборів. Спендій ув'язався за ним; Мато кінець кінцем і собі подався слідом.

Та він дійшов лише до Туніса і замкнувся за його мурами. Така обачність була дуже розважлива, бо незабаром з Хамонської брами вийшов Нар-Гавас із своїм вояцтвом та слонами; його кликав Гамількар. Проте решта варварів блукала по провінціях, ганяючись за суфетом.

У Кліпеї він прийняв до свого війська три тисячі галлів. Крім того, звелів привести з Кіренаїки коней, а з Бруттіуму підвезти зброї, і тоді знову розпочав війну.

Ніколи ще так не горів його бурхливий дух. П'ять місяців водив він за собою варварів. Він мав на прикметі одне місце і силкувався затягти туди вороже військо.

Варвари спершу намагалися оточити його невеличкими загонами; та він раз у раз вислизав. Тоді вони всі з'єдналися. Варвари мали близько сорока тисяч вояків, і вже кілька разів, на превелику їхню радість, карфагенці відходили перед ними.

Проте їм давалася взнаки Нар-Гавасова кіннота. Часто найпекучішої пори дня, коли вони, дрімаючи під тягарем своєї зброї, тяглися долиною, на обрії здійснювалася довга смуга куряви: то навскач мчала кіннота, і з хмари, в якій блищали вогнисті очі, градом сипалися стріли. Нумідійці, одягнені в білі плащі, несамовито кричали, здіймаючи руки і стискаючи коліньми своїх здіблених жеребців, а потім раптом повертали їх і зникали. На невеликій віддалі вони завжди мали на дромадерах запас дротиків і знову нападали, ще страшніші, виючи, як вовки, а тоді шуліками летіли геть. Ті з варварів, що були в крайніх рядах, падали один по одному,— і так воно йшло аж до вечора, коли військо намагалось ввійти в гори.

У горах було небезпечно для слонів, однак Гамількар рушив саме туди. Він ішов довгим пасмом, що тягнеться від Гермейського мису до верхів'я Загуана. Це був, на думку варварів, спосіб приховати слабкість свого війська. Та повсякчасна непевність, в якій він тримав їх, гнітила найманців ще більше від усякої поразки. Однак вони не втрачали відваги і йшли за ним далі.

Нарешті одного вечора між Срібною та Олов'яною горами, серед високих скель, перед входом до міжгір'я, вони наздогнали загін велітів; перед ними, напевне, була вся армія, бо чулося тупотіння і звуки сурем; карфагенці зараз же кинулись бігти крізь ущелину. Вона спускалася в долину сокирчастої форми і була оточена високими урвищами. Навздогін за велітами побігли туди й варвари; в глибині міжгір'я, поміж биків, що бігли вскач, безладним стовпищем утікала решта карфагенців. Помітили вдалині чоловіка в червоному плащі,— то був суфет; варвари загаласували, їх поривала ще більша несамовитість і втіха. Дехто, може, з лінощів, а може, з обачності, спинився перед входом до міжгір'я. Але з

лісу вилетіла кіннота і списами та шаблями відігнала їх до решти війська; незабаром усі варвари опинилися на дні долини.

Все це величезне стовпище люду, якийсь час поколихавшись, притихло; вони не знаходили виходу.

Ті, що були ближче до входу, кинулись назад. Та вузької щілини, якою вони ввійшли, не стало. Задні, гукаючи, тиснули на передніх; вони вперлися в гору і здаля лаяли товаришів, що не могли потрапити на шлях.

Річ у тім, що карфагенці, які причаїлися вгорі за скелями, тільки-но варвари спустилися в міжгір'я, відразу взялися підважувати балками величезні брили й котили їх у прохід; а що схил був дуже крутий, то уламки скелі, пориваючи за собою й менше каміння, геть завалили вузьку щілину.

З другого кінця долини тягся довгий, подекуди перехрещений розколинами, прохід, ведучи до яру, що підіймався на плоскогір'я, де розташувалась пунійська армія. В цьому проході на прямовисну стіну заздальгідь попускали драбини, і веліти, захищені покрученими розколинами, встигли схопитися за щаблі й повилазити на гору перше, ніж їх наздогнали. Дехто зсунувся аж на дно яру; довелося витягати їх мотуззям, бо внизу був сипучий пісок і такий крутий схил, що й навкарачках не видряпатись. Мало не слідом за ними надбігли варвари. Та зненацька, неначе з неба впавши, перед ними спустилися щільно припасовані до проходу високі, аж на сто ліктів, грати.

Отже, задум свій суфет здійснив успішно. Ніхто з найманців не знав гір, і ті, що йшли на чолі колони, повели за собою й інших. Звужене донизу, нависле бескеття легко завалилося; а тоді, коли всі варвари бігли далі, Гамількарове військо вдалині зчинило крик, вдаючи, ніби його спіткало якесь лихо. Суфет і справді міг утратити своїх велітів, з яких

зосталася лише половина. Та він ладен був пожертвувати в двадцяттеро більше, аби тільки досягти свого.

До самого ранку щільними колонами з кінця в кінець штовхалися рівниною найманці. Вони навмання обмацували скелі, шукаючи проходу.

Нарешті розвиднілось; вони побачили довкола себе високу, білу, стрімчасту стіну. І ніякого порятунку, ніякої надії! Обидва природні виходи були закриті ґратами й уламками скель.

Всі мовчки презирнулись. їм підламувалися ноги, по спині пройшов мороз, обважніли повіки.

Потім вони посхоплювались і кинулися до скель. Але найнижчі уламки, затиснуті вагою інших, стояли непорушно. Варвари силкувалися схопитись за них, щоб якось видряпатись нагору; величезні опуклі брили були неприступні. Бралися розбивати скелі обабіч проходу — поламалося знаряддя. Нарешті розклали багаття з наметового кілля — вогонь не міг спалити гори.

Тоді знову підступили до ґрат; у них були натикані довгі цвяхи, грубезні, мов тички, гострі, неначе дикобразові колючки, і густіші, ніж щетина на щітці. Та варварів палила така лють, що вони кинулись на ґрати. Переднім цвяхи вп'ялися аж до хребта, ті, що лізли за ними, метнулися через них; і всі повалилися, лишивши на тому страшному суччі шматки тіла й закривавлене волосся.

Помалу оговтавшись, вони оглянули свої харчові запаси. У найманців, що порозгублювали свою поклажу, їжі залишилось ледве на два дні; а в декого не було нічогосінько, бо вони чекали на валку, що її обіцяли надіслати їм південні села.

Проте по долині блукали бики, яких пустили туди карфагенці, щоб заманити варварів. Вони повбивали їх списами і з'їли, а коли шлунки були повні, думки їх прояснилися.

Другого дня вони вирізали всіх мулів, десь близько сорока, очистили від шерсті їхні шкури, зварили тельбухи, розтовкли кістки і вже не впадали в розпуку; туніські загони, напевно, вже повідомлені, ось-ось підійдуть на підмогу.

Та на п'ятий день увечері відчули ще більші муки голоду; вони стали гризти ремінці на мечях, вузьенькі губкові смужки, що облямовували зсередини шоломи.

Ці сорок тисяч чоловік збилися на схожій на іподром площині, оточеній з усіх боків урвистими скелями. Дехто залишався перед ґратами або коло підніжжя гори, решта розбрелися по долині. Дужчі трималися окремо, уникаючи зустрічі один з одним, слабодухі тяглися до хоробрих, що не могли, проте, їх порятувати.

Щоб запобігти пошесті, відразу поховали трупи велітів; від могилок не лишилося й сліду.

Охлялі варвари попростягалися на землі. Подекуди між ними походжали ветерани; вони на всі заставки гучно кляли карфагенців, Гамількара і Мато, хоч він і не був винен, що з ними сталося таке лихо; та їм здавалося, що й страждання було б легше, якби його хтось поділив із ними. Згодом вони почали стогнати; дехто нишком плакав, як маленькі діти.

Вони ходили до начальників, благали полегшити їхні муки. Ті нічого не відповідали або з люті, захопивши каменя, шпурляли їм в обличчя.

Деякі, виривши в землі яму, ретельно ховали свої вбогі запаси харчів — якусь жменю фініків, трохи борошна — і вночі їли крадькома,

сховавши під плащем голову. Хто мав меч, тримав його наготові, витягши з піхов. Найнедовірливіші стояли, зіпершись спиною об гору.

Вояки звинувачували начальників і погрожували їм. Проте Автаріт не боявся виходити між них. З непохитною впертістю варвара він двадцять разів на день підходив до нагромаджених у проході скель, щоразу сподіваючись, що, може, вони зрушилися; похитуючи своїми вкритими шкурою широкими плечиськами, він нагадував товаришам отого ведмеда, що виліз навесні з лігва подивитися, чи розтанув сніг.

Спендій, оточений греками, ховався в розколині скелі; він так боявся вояків, що сам пустив чутку про свою смерть.

Всі страшенно схудли, шкіра на них узялася синюватими плямами. Увечері дев'ятого дня померло три іберійці.

Їхні налякані товариші покинули те місце. З мертвих постягали одягу; їхні голі білі тіла так і лежали на піску проти сонця.

Тоді біля них почали стиха шастати гараманти. Були то люди, звиклі до життя в пустелі, і вони не шанували ніякого бога. Нарешті старший із їхньої ватаги подав знак, і, посхилявшись над трупами, вони ножами повірізували з них смуги м'яса, а тоді поприсідали навпочіпки й узялися їсти. Інші дивилися на них віддалік і кричали з жаху; проте в глибині душі багато хто заздрих їмній сміливості.

Серед ночі декотрі з них підійшли до гарамантів і, приховуючи своє бажання, попросили маленького кусника, тільки так, аби, мовляв, покуштувати. Сміливіші пішли й собі за ними; їх дедалі більшало; а незабаром там уже збилася ціла юрба. Та майже всі, ледве торкнувшись губами до цього холодного м'яса, опускали руки; а дехто навпаки їв ласуючи.

Вони один одному піддавали охоти. Хто спочатку втримувався, тепер ішов поглянути на гарамантів і вже не вертався. М'ясо смажили на жарі, настромлюючи його на вістря мечів; замість солі присипали пилом і сперечалися за смачніший шматок. Коли ж нічого не залишилося від трьох трупів, нишпорили очима по всій рівнині, шукаючи, ким би його ще поживитися.

Та хіба ж не було в них карфагенців, отих двадцяти захоплених в останній сутичці бранців, що на них досі ніхто не звертав уваги? Вони миттю зникли; до того ж це була помста. І тоді,— треба ж було якось жити, та вони вже й смаку добрали в тій їжі, а то б із голоду померли, — порізали вони водоносів, конюхів, усіх найманських служників. Щодня їх убивали. Декотрі, добре поївши, набралися сили і вже не журилися.

Та незабаром це джерело вичерпалось. Тоді стали поглядати на поранених та хворих. Якщо вони не можуть уже одужати, то краще визволити їх від страждання; і тільки-но почне хтось заточуватись, як відразу всі кричали, що він уже пропащий і повинен піти на порятунок іншим. Щоб наблизити когось до смерті, вдавалися до всяких хитрощів: викрадали в нього останній кусник жажливої пайки, ніби ненароком спіткнувшись, топтали по ньому; вмирущі, вдаючи з себе дужих, силкувалися простягати руки, підводитися, сміятись. Зомлілі приходили до тями, почувши дотик пощербленого леза, що ним ладналися відтяти їм якусь частину тіла; вбивали ще з жорстокості, без потреби, аби вгамувати лютю.

Чотирнадцятого дня на військо наліг важкий, теплий туман, що звичайно буває в цих місцях наприкінці зими. Така зміна погоди звела зі світу багатьох варварів, і трупи їхні в теплому вогкому повітрі, стисненому гірськими стінами, почали страшенно швидко розкладатися. Під мрякою вони тліли, і вся долина невдовзі обернулася на великий гнійник. Над ним коливалася пелена білястих випарів. Від них щипало в носі, вони просякали в шкіру, туманили зір; і варварам увидалося, ніби той випар постає від подиху полеглих товаришів, ніби то відлітають їхні душі. Їх

душила безмірна огида. їм уже не хотілося такої поживи, вони воліли померти.

За два дні знову стало на годині, і їх почав мучити голод. Часом їм здавалося, що в них кліщами виривають нутрощі. Тоді вони качалися, корчилились, запихали собі в рот жменями землю, кусали руки і вибухали несамовитим реготом.

Ще лютіше мордувала їх спрага, бо в них не було ні краплини води, — вже з дев'ятого дня бурдюки їхні були порожнісінькі. Щоб якось погамувати спрагу, вони прикладали до язика металеві кільця поясів, головки держаків із слонової кості, леза мечів. Колишні провідники караванів стягували собі мотузками животи. Дехто смоктав камінці. Інші пили сечу, охолодивши її в мідному шоломі.

А вони все ще сподівалися на туніське військо! Те, що його так довго нема, тільки впевнювало їх, що ось-ось воно має надійти. Та й Мато, як людина відважна, не кине їх напризволяще. "Завтра прийдуть", — втішали вони себе, і так щодня.

Спочатку ще молилися, складали обітниці, вдавалися до всіляких заклинань. Але тепер почували саму тільки ненависть до своїх богів і, прагнучи помститися над ними, намагалися більше не вірити в них.

Люди буйної вдачі загинули перші; африканці були витриваліші за галлів. Зарксас лежав поміж балеарців, простягтись горілиць із захованими під чуприною руками, непорушний, байдужий до всього. Спендій знайшов якесь широколисте, соковите зілля; щоб відстрашити

інших, він заявив, ніби воно отруйне, та й нишком почав ним живитися.

Всі так охляли, що не могли камінням збивати собі круків, які літали біля них. Бувало, ягнятник візьметься завзято шматувати труп, і котрийсь

із варварів поповзом тягнеться до нього, тримаючи в зубах дротик. Зіп'явшись на руку й добре націлившись, він кидав його. Стривожений шумом птах із білястим пір'ям на голові переставав клювати, тоді спокійно озирався, як той баклан на скелі серед моря, й знов застромляв у труп свого огидного жовтого дзьоба; а людина розпачливо падала долілиць у порох. Кільком щасливцям поталанило знайти хамелеонів, гадюк. Та найбільше живила їх любов до життя. До нього, єдиного, тяглися їхні душі,— вони чіплялися за нього з тим неймовірним зусиллям волі, завдяки якому тривало їхнє існування.

Найстійкіші трималися один одного, посідавши колом серед рівнини, між мертвяками; загорнувшись у плащі, вони вдавалися в мовчазну тугу.

Ті, що народилися в місті, згадували гомінливі вулиці, таверни, театри, лазні й голярні, де можна почути стільки цікавого. Іншим увижалися села на заході сонця, коли хвилюють жовті хліба і великі воли з міцним ярмом на шиї поволі виходять на узгірок. Кочовики мріяли про водойми, мисливці — про ліси, старі вояки — про битви, і в цьому дрімотному заціпенінні думки їхні плуталися з швидкоплинними й чіткими снами. Зненацька починалися в них галюцинації; вони шукали в прямовисній горі дверей, щоб ними вислизнути, і намагались пропхатися крізь гору. Інші, уявляючи, що в бурю пливуть десь морем, віддавали накази, нібито керуючи кораблем, а то з жаху сахалися назад, запримітивши в хмарах карфагенські війська. Деякі вважали себе на бенкеті й співали пісень.

Багато варварів у якійсь дивній маячні повторювали одне й те саме слово або не вгаваючи робили один якийсь рух. А тоді підіймали голову, придивлялися один до одного і, помітивши, як страшно вони змарніли на лиці, починали душитися від ридання. Деякі вже не страждали; щоб згаяти час, вони розповідали про всілякі небезпеки, яких щасливо уникали.

На всіх чигала близька й неминуха смерть. Скільки разів уже намарне силкувалися вони пробити собі вихід! Попросити б іще пощади в переможців,— та

яким способом? Вони ж навіть не знали, де перебуває Гамількар.

Вітер віяв з ущелини. Він безупинним потоком ніс через ґрати пісок. І плащі, і волосся варварів укривалися ним, так ніби сама земля піднялася на них, бажаючи їх поховати. Все завмерло; одвічна гора щоранку здавалася їм іще вищою.

Інколи в блакитній глибині неба, на вільному роздоллі, швидко пролітали зграї птахів. Варвари заплющували очі, щоб їх не бачити.

Спочатку чулося їм гудіння в вухах, у них темніли нігті, холонуло в грудях, вони лягали на бік і мовчки конали.

На дев'ятнадцятий день умерло дві тисячі азіатів, півтори тисячі вояків із Архіпелагу, вісім тисяч лівійців, наймолодші з найманців і цілі племена,— загалом двадцять тисяч вояків, половина війська.

Автаріт, у якого залишилося всього п'ятдесят галлів, хотів уже накласти на себе руки, щоб не страждати далі, коли раптом йому видалося, що на горі просто перед себе побачив якогось чоловіка.

Знизу він здавався не більшим за карлика. Та Автаріт помітив на лівій руці його щит, що формою скидався на трилисник, і крикнув:

— Карфагенець!

І в долині, біля ґрат, і під скелями всі відразу попідводились. Вояк ходив над урвищем; варвари дивилися на нього знизу.

Спендій підняв бичачу голову; тоді з двох поясів зробив вінка, начепив його на роги і настромив голову на жердину на знак миролюбних намірів. Карфагенець зник. Вони чекали.

Нарешті ввечері, неначе камінь, що відвалився від скелі, раптом упала згори перев'язь із червоної шкіри, вся гаптована, з трьома діамантовими зірками; посередині був відбиток знаку Великої ради: кінь під пальмою. То була Гамількарова відповідь — він надсилав варварам перепустку.

Їм уже не було чого боятися; чи туди чи сюди — все одно край мукам. Їх охопила безмірна радість, вони обіймалися, плакали. Спендій, Автаріт, Зарксас, чотири італійці, один негр і два спартанці зголосилися на парламентарів. Усі відразу ж на те й пристали. Та ніхто не знав, як їм дістатися до карфагенців.

Аж раптом щось загуркотіло з боку скель; одна з верхніх брил зрушилася з місця й покотилась додолу. З боку варварів і справді тих скель не можна було розвалити, бо складено їх із нахилом до найманців, та ще затиснено у вузькій щілині, а по той бік, навпаки, досить було сильно штовхнути, щоб вони посунулись донизу. Карфагенці поскидали їх, і, коли розвиднілось, брили спускалися в долину, ніби якісь зруйновані велетенські сходи.

Варвари не мали сили видертись ними наверх. Їм спустили драбини; всі кинулися до них. Ядрами з катапульти їх відкинули назад. Випустили тільки десятиох.

Вони йшли поміж клінабарців, спираючись на крижі коням, щоб не впасти.

Тепер, коли почуття радості вляглося, вони занепокоїлись. Гамількар напевно поставить важкі умови. Та Спендій заспокоював їх:

— Говоритиму я!

І став вихвалитися, що знає, як треба говорити, щоб урятувати військо.

За кожним кущем вони зустрічали сторожу. Вартові падали ниць перед тією перев'яззю, що Спендій почепив через плече.

Коли вони прибули в пунійський табір, їх обступила юрба й навколо почулося перешіптування та сміх. В одному з наметів відслонився вхід.

Гамількар сидів у глибині намету на ослоні біля низького стола, де блищав оголений меч. Довкола нього стояли воєначальники.

Побачивши прибулих, він відсахнувся назад, а тоді схилився, щоб на них роздивитись.

У них були надмірно розширені зіниці, круг очей чорніли такі великі кола, аж сягали вух; між запалих, поораних зморшками щік стирчали посинілі носи; обвисла шкіра ховалася під шаром грифельно-сірого пороху; їхні губи прилипали до жовтих зубів; від них відгонило смородом, неначе з розритої могили; вони скидалися на живих мертвяків.

Серед намету, на маті, де збирались були сидати воєначальники, парувал таріль з вареним гарбузом. Варвари вп'яли в нього погляди, тремтячи всім тілом, і сльози наворачталися їм на очі. Одначе вони стримувались.

Гамількар відвернувся, до когось говорячи. Тоді всі вони впали на землю і лежма накинулися на гарбуз. їхні обличчя були геть заляпані жиром; гучне плямкання зливалося з радісним риданням. Певно, скоріше з подиву, аніж із жалю, дали їм спорожнити таріль. Коли вони повставали, Гамількар знаком наказав, щоб людина з перев'яззю говорила. Переляканий Спендій почав щось белькотати.

Гамількар, слухаючи його, крутив на пальці великого золотого персня, що ним відтиснув був на перев'язі карфагенський знак. Він упустив його на землю; Спендій вмить підняв перстень; перед господарем у ньому озвалися його рабські звички. Решта посланців аж здригнулися від такого плазування.

Та грек заговорив голосніше і взявся перелічувати всі Ганнонові злочини, бо знав, що він ворог Гамількарів; намагався розжалобити його, докладно розповідаючи про всі знегоди варварів та нагадуючи їхню вірність; він говорив довго, квапливо, облудно, навіть гостро; він так розходився, захоплений своїм завзяттям, що наприкінці вже й сам не знав, що говорить.

Гамількар відповів, що приймає їхні перепросини. Нарешті вони укладуть мир, і тепер уже остаточний! Але він зажадав видачі на його власний вибір десяти найманців без зброї і без тунік.

Вони не сподівалися на таке милосердя; Спендій вигукнув:

— Хочеш — бери й двадцять, господарю!

Ні, мені вистачить десятих,— лагідно відказав Гамількар.

Їх випустили з намету, щоб вони змогли обміркувати вимогу. Коли посланці zostалися самі, Автаріт почав сперечатися, не погоджуючись віддавати на поталу своїх товаришів, а Зарксас накинувся на Спендія:

Чом ти не вбив його? Меч лежав коло тебе!

— Його! — огризнувся Спендій і кілька разів повторив: — Його! Його! — наче це було щось неможливе, а Гамількар був безсмертний.

Вони були такі знеможені, що простяглися горілиць на землі, не знаючи, що діяти.

Спендій умовляв їх поступитися. Кінець кінцем вони згодились і вернулися до намету.

Тоді суфет поклав свою руку в руку кожному з десятих варварів, стискаючи їх великі пальці; потім він витер руку своїм одягом, бо їхня липка шкіра була така шорстка й водночас м'яка та засмальцьована, аж від дотику свербіла долоня, а з огиди брав дроз. Нарешті він сказав:

— Отже, всі ви ватажки над варварами і за них присягаєте?

— Так! — відповіли вони.

Щиросердо, без ніякого примусу, з наміром сповнити свої обіцянки?

Вони запевнили, що вернуться до війська, щоб виконати його вимогу.

— Гаразд,— сказав суфет, — згідно з угодою, укладе ною між мною, Баркою, та вами, посланцями від найманців, я обираю вас, і ви зостанетесь тут!

Спендій, зомлівши, впав на мату. Варвари, неначе сахаючись його, збилися до купи; не чути було жодного слова, жодної скарги.

Найманці, що виглядали своїх посланців, так і не дочекавшись, вирішили, що вони їх зрадили. Певна річ, вони перекинулись до суфета.

Почекали ще два дні; а тоді, на третій день вранці, наважилися. За допомогою мотуззя, списів, стріл та подертих полотнищ, сплетених на зразок драбини, вони повидряпувалися на скелю, і, покинувши найслабших, — десь близько трьох тисяч вояків,— подалися шукати туніської армії, щоб приєднатися до неї.

Вгорі над ущелиною стелилася площина, поросла кущами; варвари об'їли їх до бруньки. Потім натрапили на поле, де росли боби; все те вмить зникло, немовби там хмарою пройшла сарана. Години за три вони прийшли на друге плоскогір'я, оперезане зеленими горбами.

Поміж хвилястим пасмом отих пагорків, на певній відстані один від одного, мерехтіли сріблястим блиском якісь снопи; під ними — як те невиразно помітили засліплені сонцем варвари — маячіло, немов підпори, чорне громаддя. Снопи спиналися, ніби виростаючи. То були списи на баштах грізно озброєних слонів.

Окрім рогатин на їхніх нагрудних пасах, шпичаків на іклах, мідних пластинок, що вкривали боки, та кинджалів, прилаштованих до наколінників, на хоботах їхніх були ще ремінні кільця, з яких стирчали великі ножі; вийшовши всі разом з глибини долини, вони насувалися з обох боків рівнобіжними лавами.

Невимовний жах морозом пройняв варварів. Вони на віть не пробували тікати. їх уже оточили.

Слони вганялися в це людське скопище, нагрудні рогатини шматували людей, шпичаки на іклах перевертали їх, мов лемеші плугів; вони тяли, краяли, рубали озброєними хоботами; башти, повні запальних стріл, скидалися на рухомі вулкани; тільки й видно було, що величезну купу, серед якої людські тіла рябіли білими плямами, мідна зброя — сірими бляхами, а кров — червоними струмками; страшні тварини, пробиваючись крізь оте місиво, смугували його чорними борознами. Найлютішого слона поганяв якийсь нумідієць у вінку з пір'я. Він кидав дротики навдивовижу швидко і за кожним присвистував протягло й пронизливо; під час різанини величезні, слухняні, мов пси, тварини скося поглядали в його бік.

Коло, що займали слони, мало-помалу вужчало; знесилені варвари не опиралися; незабаром тварини були посередині луки. їм ставало вже

тісно; збиваючись до купи, вони схоплювалися на диби й стикалися іклами. Раптом Нар-Гавас угамував їх, і, повернувши назад, слони риссю пустилися до пагорків.

Тим часом дві найманські синтагми, що втекли праворуч і припишкли в невеличкій западині, покидали зброю, обернулися до пунійських наметів і, впавши навколішки, підняли руки, благаючи помилування.

Їм пов'язали руки й ноги; тоді поклали рядами на землю і повернули слонів.

Груди тріщали, неначе розламувані скрині. Кожен слон щокроку чавив двох людей; велетенські ноги грузли в тілах, а стегна рухались так, що здавалося, ніби слони кульгають. Вони простували далі й далі, доки не дійшли до кінця.

Долина завмерла знову. Запала ніч. Гамількар утішався видовищем своєї помсти; аж раптом здригнувся.

Він побачив, та й усі побачили,— кроків за шістсот ліворуч, на верхівці пагорка стояв ще загін варварів. Справді, чотириста найстійкіших найманців — етрусків, лівійців та спартанців — вибралися на узвишшя ще до нападу й стояли там, вагаючись. Коли ж побачили, як знищено їхніх товаришів, вони ухвалили продертися крізь карфагенські лави і вже спускалися щільними колонами, становлячи нездоланну, жахливу силу.

До них відразу послали гінця. Суфетові потрібні вояки; він ладен прийняти їх без будь-яких умов — так, мовляв, зачарували вони його своєю відвагою. Вони можуть навіть, додав карфагенський посланець, підійти ближче, де на призначеному місці знайдуть собі харч.

Варвари побігли туди і їли цілу ніч. Тоді карфагенці почали ремствувати, докоряючи суфетові за його прихильність до найманців.

Чи то дав він волю їхній невгамовній лютості, чи, може, то було якесь витончене лукавство? Другого дня він сам пішов до варварів, без меча й без шолома, з почтом клінабарців і сказав їм, що йому доводиться харчувати й так велику силу людей і тому він не має на думці залишати всіх їх у себе. А що йому таки потрібна певна кількість вояків і він не знає кращого способу вибрати їх з-поміж решти, то вони мусять битися один з одним до смерті; переможців він прийме до своєї варті. Така, мовляв, смерть — гідна іншої,— і, відсторонивши своїх вояків (пунійські знамена затуляли найманцям обрій), показав вишикувані в рівний ряд сто дев'яносто два Нар-Гавасо-ві слони, що вимахували великими мечами на хоботах; кожен був подібний до велетня, що тримає над головою сокиру.

Варвари мовчки презирнулися. Зблідли вони, жахнувшись не смерті, а страшного приневолення, що йому оце мають скоритись.

Спільне життя зростило палку дружбу між цими людьми. Для більшості з них табір замінив батьківщину. Не маючи сім'ї, вони переносили на своїх товаришів потребу когось голубити і спали вдвох під одним плащем просто зоряного неба. Навіть більше, у цих нескінченних поневіряннях на чужих землях, серед убивств і всіляких пригод між них поставали незвичайні любовні взаємини — сороміцькі, а проте міцні, як між подружжям, коли дужчий захищав у бою слабшого, допомагав йому перебиратися через провалля, витирав піт на лобі, як він лежав у пропасниці, крав йому харч; а той, здебільшого якесь хлопча, підібране край шляху, що згодом стало найманцем, платив за таку відданість щедрим ніжним піклуванням та подружньою догідливістю.

Вони мінялися намистом і сережками, що колись, визволившись з якоїсь небезпеки, дарували один одному, сп'янілі від радощів. Кожен волів померти, ніхто не хотів убивати. Юнак казав сивобородому воякові:

— Ні, ні, ти дужчий! Ти помстишся за нас. Убий мене.

А старий відповідав:

— Мені менше лишилося жити! Вдар мене в серце і більш не думай про те!

Брати, взявшись за руки, дивилися один на одного; коханець прощався навіки з коханцем, плачучи в нього на плечі.

Вони поскидали панцери, щоб лезо меча швидше впиалося в тіло. Тоді стало видно великі шрами, які вони дістали, боронячи Карфаген; здавалося, то були написи на колонах.

Вишикувались вони в чотири рівні лави, як гладіатори, і почали нерішуче битися. Декотрі позав'язували собі очі, і їхні мечі невпевнено тицяли в повітрі, неначе ціпки сліпців. Карфагенці почали реготати, називаючи їх боягузами. Варвари пожвавішали і незабаром усі втяглися в бійку, запальну, жахливу.

Бувало, двоє геть закривавлених людей спинялися, падали в обійми один одному і вмирили, цілуючись. Ніхто не відступав. Кидалися на простягнені мечі. Лють їхня була така нестямна, що карфагенці, стоячи віддалік, страхалися варварів.

Нарешті вони спинилися. З грудей їм вихоплювалося гучне хрипіння, довге закривавлене волосся звисало на плечі, наче вони повилазили оце з якоїсь пурпурової купелі; крізь ті мокрі пасма блищали їхні очі. Дехто швидко крутився на місці, як поранена в голову пантера. Інші стояли непорушно, роздивляючись на трупи, що лежали коло ніг; тоді раптом починали роздирати собі нігтями щоки і, захопивши обіруч меча, встромляли його собі в живіт.

Лишилося ще шістдесят чоловік. Вони попросили пити, їм гукнули кинути мечі; вони покидали зброю, і тоді їм принесли води.

Коли вони пили, повстромлявши голови в чаші, шістдесят карфагенців напали на них і повбивали кинджалами в спину.

Гамількар зробив те, аби догодити жорстоким інстинктам свого вояцтва і тією підступністю більше прихилити його до себе.

Отже, війні настав край, у кожному разі, так гадав Гамількар; Мато вже не опиратиметься; суфета палила нетерплячка, і він наказав негайно рушати.

Розвідники, вернувшись, сказали йому, що бачили валку, яка прямувала до Олов'яної гори. Гамількара те не стурбувало. Коли найманців знищено, кочовики вже не становлять загрози. Залишалося здобути Туніс. Він рушив туди, роблячи довгі переходи.

Суфет послав Нар-Гаваса в Карфаген сповістити про перемогу, і нумідійський цар, гордий за свої успіхи, став перед Саламбо.

Вона прийняла його в своїх садах, під крислатим сикомором, сидючи між подушок із жовтої шкіри; при ній була Таанах. Білий серпанок оповивав Саламбо, затуляв навіть рота й чоло, залишаючи відкритими самі очі; проте з-під нього уста її яскріли так само виразно, як і самоцвіти на її пальцях; весь час, поки вони розмовляли, вона тримала руки під серпанком, ні разу не ворухнувшись.

Нар-Гавас сповістив її про перемогу над варварами. Вона благословила його, подякувавши за ті послуги, що він зробив її батькові. Тоді він став докладно розповідати про похід.

Довкола них на пальмах ніжно воркотали голуби, а в траві пурхали інші птахи: галеоли з намистом на шиї, тартеські перепели, пунійські цесарки. Віддавна занехаяний сад загущавів буйною зеленню; по гіллі касій п'ялися вгору колоквінти, трояндові поля заросли ластівнем, всіляке зілля, посплітавшись між собою, утворювало цілі шатра; скісне сонячне проміння, як у лісі, стелило по землі густу тінь від того листа. Приручені тварини, знову здичавілі, зачувши найменший шурхіт, кидалися геть. Часом видно було газель, що волочила застрягле поміж

чорних ратичок павине пір'я. Далекий гомін міста губився в гуркоті хвиль. Синіло глибоке небо; на морі не видно було жодного вітрила.

Нар-Гавас закінчив розповідь; Саламбо мовчки дивилася на нього. Він був у квітчастій лляній одежі, облямованій знизу золотими торочками; дві срібні стріли держали його заплетене над вухами волосся; правицею спирався він на ратище, оздоблене золотими кільцями й жмутками волосу.

Вона дивилась на нього, а в голові роїлася безліч невиразних думок. Цей юнак з ніжним голосом та жіночим* станом чарував її очі своєю грацією і здавався старшою сестрою, посланою Ваалами на її захист. Тоді їй спав на думку Мато; вона не змогла стриматись і спитала, що з ним сталося.

Нар-Гавас відповів, що карфагенці йдуть на Туніс, щоб захопити його. Що далі говорив він про певність їхньої

перемоги та про безсилля Мато, то більше її тішила якась невимовна надія. Губи її тремтіли, важко здіймалися груди. Коли він нарешті пообіцяв убити його, вона вигукнула:

— Авжеж, убий його, так треба!

Нумідієць відказав, що він палко жадає смерті Мато, бо коли скінчиться війна, стане її чоловіком.

Саламбо здригнулася й схилила голову.

Та Нар-Гавас уже провадив далі, порівнював бажання свої з квітами, що прагнуть дощу, з мандрівцем, який заблудив і чекає світанку. Він сказав, що вона прекрасніша за ясну зорю, ніжніша за вранішній легіт, ласкавіша за лице гостинного хазяїна. Він звелить навезти їй із Країни

чорних людей всілякої дивини, незнаної в Карфагені, і посипле золотим піском підлогу в їхній оселі.

Западав вечір. Пахтіло м'ятою. Вони довго дивилися мовчки одне на одного, й очі Саламбо під довгим серпанком були схожі на дві зорі в прогалині між хмарами. Ще не зайшло сонце, коли він пішов.

Коли він поїхав з Карфагена, старійшини, важко пригнічені, полегшено зітхнули. Народ вітав його ще з більшим захопленням, ніж перше. Якщо Гамількар і нумідійський цар переможуть найманців самі, вони будуть нездоланні. Тим-то вони, щоб якось ослабити Барку, ухвалили залучити до визволення Республіки свого улюбленця — старого Ганнона.

І він зараз же вирушив у західні провінції, щоб помститися в тих місцях, де колись бачили його ганьбу. Але населення й варвари чи повмирали, чи то поховалися, чи, може, повтікали. Тоді гнів його окошився на самій місцевості. Він палив руїни руїн, не лишав жодного дерева, жодної билинки; мордовано кожну впійману дитину, кожного каліку, жінок він віддавав воякам на гвалтування перед тим, як зарізати; найвродливіших кидали в його ноші,— його важка недуга розпалювала в ньому жагу, і він вдовольняв її з шаленством розпачу.

Часто на гребені горбів раптом зникали якісь чорні намети, немовби їх зносило вітром, і тоді великі кола з блискучими краями, що в них розпізнавали колеса возів, починали з жалісним скрипінням крутитися, спускаючись у долину. То скрізь по нетрях тинялися отак племена, котрі, покинувши облогу Карфагена, сподівалися якоїсь нагоди або перемоги найманців, щоб нарешті повернутися назад. Та, видно, зі страху чи, може, гнані голодом, усі вони подалися назад на свою батьківщину, і вже їх не бачили.

Гамількар не заздрихав Ганноновим успіхам. Та йому хотілося якнайшвидше покінчити з війною, і він звелів Ганнонові рушити на Туніс; і

Ганнон, люблячи свій край, на призначений день був під міськими мурами.

Захищали місто тамтешні мешканці, дванадцять тисяч найманців, та ще всі поїдачі нечисті; їх, як і Мато, вабив на обрії Карфаген, і прості вояки, і шалішим здаля поглядали на його високі мури, мріючи про ті несказанні втіхи, що ховалися за ними. Об'єднані спільною ненавистю, вони швидко приготувалися до оборони. Зібрали всі бурдюки і виготовили з них шоломи; повирубували в садах усі пальми, поробили з них списи, повикопували водоймища, на харчі ловили в озері великих білих риб, що живилися трупами й нечистотами. Напівзруйновані міські мури, про які Карфаген не хотів дбати через своє суперництво, були такі нікчемні, що їх можна було повалити, штовхнувши плечем. Мато позатуляв діри в них камінням із будинків. Це була остання сутичка; він ні на що не сподівався, проте казав собі, що доля мінлива.

Карфагенці, наблизившись, помітили на валу якогось чоловіка, що до пояса вистромлявся над бійницями. Стріли, які дзижчали з усіх боків, видно, лякали його не більше, ніж зграя ластівок. Жодна стріла якимось чудом його не зачепила.

Гамількар став табором з півдня; Нар-Гавас зайняв праворуч від нього Радеську рівнину, Ганнон — берег озера; три воєначальники повинні були зберігати таке розташування, щоб усім водночас напасти на фортечний вал.

Гамількар хотів спершу показати найманцям, що каратиме їх, як рабів. Він наказав розіп'яти десятиох посланців один біля одного, на пагорку проти міста.

Побачивши це видовище, обложені покинули вал.

Мато вирішив, що коли б йому пощастило прослизнути поміж мурами й Нар-Гавасовими наметами перше, ніж нумідійці встигнуть ударити, він

зміг би напасти на карфагенську піхоту й затиснути її між своїм загоном та військом, що було в місті. Він із бувалими вояками кинувся вперед.

Нар-Гавас помітив його. Він подався берегом озера до Ганнона і сказав, щоб той послав своїх вояків на допомогу Гамількарові. Чи вважав він, що Барка надто слабкий і не зможе встояти проти найманців? Чи то підступність була, чи недоумство? Ніхто ніколи про те не дізнався.

Ганнон, бажаючи принизити свого суперника, не вагався. Він гукнув, щоб сурмили в сурми, і все його військо повалило на варварів. Найманці повернулися й побігли на карфагенців; вони перекидали їх, чавили ногами і, відкинувши геть, добралися до Ганнонового намету, де він сидів тоді серед тридцятьох карфагенців, найвельможніших з-поміж старійшин.

Видно, його приголомшила відвага найманців; він почав гукати своїх воєначальників. Варвари тяглися з кулаками йому до горла, обсипали його лайкою. Юрба тислася до нього, і ті, що схопили його, насилу втримували його на ногах. А він тим часом шепотів кожному на вухо:

— Я тобі дам усього, чого ти захочеш! Я багатий! Вря туй мене!

Його потягли. Хоч який був тяжкий, а ногами землі й не торкався. Старійшин поволокли також. Його пойняв іще більший жах.

— Ви мене перемогли! Я ваш бранець! Я відкуплюсь! Вислухайте мене, друзі!

Його несли на плечах, тиснучи з боків, а він знай казав:

— Що ви будете робити? Чого ви хочете? Я ж не відбиваюсь, самі бачите!

Коло брами стирчав величезний хрест. Варвари ревли:

— Сюди! Сюди!

Та він волав ще голосніше; в ім'я їхніх богів благав привести його до шалішима, бо, мовляв, має сказати йому щось таке, від чого залежить їхній порятунок.

Вони спинилися; дехто казав, що розумно було б покликати Мато. Пішли шукати його.

Ганнон упав на траву; він раптом побачив довкола ще інші хрести, немовби то заздалегідь примножено торттури, якими хотіли його закатувати; він силкувався переконати себе, ніби це йому ввижається, що хрест один, а тоді став запевняти себе, що його й зовсім нема. Нарешті суфета підвели.

— Кажи! — промовив Мато.

Ганнон запропонував віддати до рук йому Гамількара, потім, мовляв, вони ввійдуть у Карфаген і будуть там удвох царювати.

Мато пішов від нього, давши воякам знак швидше з ним кінчати. То було, на його думку, хитрування, аби вигадати час.

Варвар помилявся; Ганнон був у притузі, коли не зважають ні на що, та ще й так люто ненавидів Гамількара, що, мавши найменшу надію врятуватися, віддав би його на поталу разом з усім військом.

Під тридцятьма хрестами лежали знеможені старійшини; попід пахви їм уже просунули мотузки. Тоді старий суфет, зрозумівши, що має померти, заплакав.

Варвари здерли з нього рештки одягу, і стало видно всю його страшну потворність. Болячки вкривали цей безформний лантух; сало на ногах закривало нігті, звисало із пальців зеленавими клаптями; сльози,

стікаючи між струп'ям щік, надавали обличчю якогось неймовірно сумного вигляду і, здавалося, котилися ширшими струмочками, ніж звичайно на людському лиці. Його царська пов'язка трохи розпустилася і волочилась у поросі разом із білим волоссям.

Варвари побачили, що ніякими мотузками витягти його догори не можна буде, і за пунійським звичаєм прибили суфета цвяхами, коли хрест лежав іще на землі. Муки розбудили в ньому почуття гордості. Він почав обсипати варварів лайкою. Він шаленів, звивався, наче морське чудисько, яке ріжуть на березі, віщував, що за нього впаде на них люта помста і всі вони сконають у ще жахливіших муках.

Так воно й сталося. По той бік міста, звідки вихоплювались язики полум'я й клуби диму, конали найманські посланці.

Декотрі, що спочатку знепритомніли, тепер під свіжим повітрям отямились; вони висіли, опустивши голови на груди й трохи осунувшись, дарма що руки їм поприбивали над головою; з п'ят і з рук у них великими краплями стікала кров, повільно, як падають з гілля достиглі плоди; і Карфаген, і затока, і гори, й полонини,— все перед ними крутилося, неначе якесь велетенське колесо; іноді, знявши з землі хмару куряви, їх обгортав вихор; палила їх страшенна спрага, в роті важко ворухився язик, і вони відчували, як тече по них крижаний піт і як відлітає душа.

І все-таки десь у безкрайї далині їм ще ввижались якісь вулиці, здавалося, йдуть вояки, похитуються мечі; і гуркіт бою долинав до них невиразно, як шум хвиль до моряків, що помирають на щоглах розбитого судна.

Італійці, дужчі за інших, іще кричали; лакедемоняни мовчки заплющували очі; Зарксас, колись такий могутній, схилився, мов зламана очеретина; ефіоп, поруч нього, відкинув голову назад, через поперечину хреста; непорушний Автаріт поводив очима; його довга чуприна, затиснена в розколині деревини, стирчала над лобом, і хрипіння, що

вихоплювалося з його грудей, було подібне до гнівного гарчання. Щодо Спендія, то він пройнявся якоюсь дивною відвагою; певний свого близького вже довічного визволення, він зневажливо ставився до життя і спокійно чекав смерті.

Конаючи, вони інколи здригалися, відчувши на губах дотик пір'я. Від великих крил, що тремтіли довкола, на них падали тіні, і в повітрі лунало каркання; Спендіїв хрест був найвищий, тому саме на нього спустився перший шуліка. Тоді Спендій повернув голову до Автаріта і сказав повільно, з якимось незбагненим усміхом:

Чи пам'ятаєш ти левів на Сіккському шляху?

То були наші брати! — відповів галл і сконав. Саме на той час Гамількар проломив мур і дійшов до

фортеці. Раптом під навальним вітром дим розвіявся, відкривши обрій, на якому видніли карфагенські мури; йому ввижались навіть люди, що дивилися з тераси Ешмунового храму; тоді він перевів погляд ліворуч і побачив на березі озера тридцять височезних хрестів.

Щоб надати їм страшнішого вигляду, варвари спорудили їх, посточувавши стовпи від своїх наметів; і тридцять трупів старійшин стриміли високо в небі. На грудях у них маячіло щось, наче білі метелики; то було пір'я на стрілах, що їх пускали в них знизу.

Вгорі на найвищому хресті блищала широка золота стрічка; вона висіла на плечі, бо руки з цього боку не було; Гамількар насилу пізнав Ганнона. Його крихкі кістки розсипалися, коли в них влучали залізні наконечники стріл, частини тіла повідпадали, і на хресті лишилися якісь безформні оцупки, подібні до шматків туші, що висять на дверях крамниці, де продають дичину.

Суфет нічого про це не знав; місто, височіючи перед ним, заступало все, що діялось по той бік, а воєначальники, яких він один за одним посилав до двох ватажків, не верталися. Лише згодом надбігли втікачі й розповіли про поразку; карфагенське військо спинилося. Лиха звістка, що впала саме в розпалі перемоги, тяжко їх пригнітила. Вони вже не слухались Гамількарових наказів.

Мато скористався з того, щоб далі нищити нумідійців.

Зруйнувавши Ганнонів табір, він пішов на них. Назустріч вийшли слони. Але найманці повихоплювали із стін головешки й рушили рівниною, вимахуючи вогнями; налякані величезні тварини кинулися бігти в затоку і, зчепившись між собою, вбивали одна одну, тонули під тягарем своїх панцерів. Нар-Гавас пустив у бій кінноту; тоді найманці попадали ницьма на землю, а коли коні були за три кроки, стрибнули під них і ножами порозпнахували їм черева. Коли наспів Барка, половина нумідійців уже загинула.

Знеможені найманці неспроможні були встояти проти його війська. Вони, пильнуючи ладу, відійшли до гори Теплих Вод. Обачний суфет не погнався за ними. Він рушив до Макарьського гирла.

Туніс належав йому; та від нього тільки й залишилося, що купи повитих димом руїн. Повибиване з мурів каміння валялося аж посеред рівнини; в далечині, понад берегом затоки, гнані вітром слонячі туші нашттовхувались одна на одну, неначе архіпелаг чорних пливучих скель.

Нар-Гавас, устрявши в цю війну, спустошив свої ліси, зібрав і молодих і старих слонів, і самців і самиць, і тепер військову міць його краю було підірвано остаточно. Народ, бачивши здаля, як гинули слони, впадав у відчай; люди лементували по вулицях, кличучи на ім'я тварин, неначе своїх померлих друзів:

— О Непереможний! О Звитязцю! Громобою! Ластівко!

Першого дня за ними побивалися більше, ніж за полеглими громадянами. Але другого дня на горі Теплих Вод замаячили намети варварів. Тоді всіх охопила така розпука, що багато городян, надто жінки, сторчма кидалися з височини Акрополя.

Ніхто не знав задумів Гамількара. Жив він у наметі відлюдно, маючи при собі лише якогось хлопчину, і ніхто разом із ним не їв, навіть Нар-Гавас. Зрештою, суфет виявляв до нього велику увагу після Ганнової поразки, та нумідійський цар так жадав стати його зятем, що аж боявся вірити в його щирість.

Ця Гамількарова бездіяльність приховувала його спритні військові задуми. Вдаючись до всіляких хитрощів, він привернув на свій бік сільську старшину; найманців проганяли, цькували, нищили, наче звірів. Тільки-но входили вони в ліс, як зараз же навкруги спалахували дерева; пили з джерела воду — виявлялося, що вона отруєна; ховалися в печери спати — їх замурували. Тубільці, що досі захищали найманців, тягнучи за них руку, тепер і собі ганялися за ними; варвари часто помічали на них карфагенську зброю.

У багатьох обличчя взялося червоним струп'ям; дехто гадав, що то прикинулась Ганнова недуга, коли вони торкалися до нього; інші пояснювали це тим, що з'їли риб Саламбо; проте, й гадки не маючи в тому каятись, варвари важились на ще страшніше блюзнірство, щоб якнайдужче поганьбити пунійських богів. Їм хотілося геть понищити їх.

Отак вони поневірялися ще три місяці вздовж східного берега, потім — за горою Селум, аж до пісків пустелі. Вони шукали пристановища, вже абиякого. Тільки Утіка і Гіппо-Заріт їх не зрадили; та Гамількар обложив ці міста. Тоді вони манівцями подалися на північ, навіть не знаючи туди шляху. Від тяжкої притуги їм аж потьмарився розум.

Вони вже нічого не почували, крім страшенної люті, що зростала все більше й більше; аж одного дня опинилися вони в Кобуському міжгір'ї, знову перед Карфагеном!

Тоді почалися часті сутички. Тепер фортуна поділилася нарівно; але супротивники були такі виснажені, що воліли б не цих сутичок, а великого бою, аби тільки був він останній.

Мато хотів уже сам піти до суфета з тією пропозицією. Один із лівійців перебрав жертву на себе. Дивлячись йому вслід, всі були певні, що він не вернеться.

Він вернувся того самого вечора.

Гамількар прийняв їхній виклик. Мали вони зустрітися другого дня, коли зійде сонце, на Радеській рівнині.

Найманці поцікавились, чи не казав він іще чогось, і лівієць додав:

— Коли я zostався стояти перед ним, він спитав мене, чого я чекаю; я відповів: "Щоб мене вбили!" Тоді він сказав: "Ні! Іди собі! Тебе вб'ють завтра разом з іншими".

Така великодушність здивувала варварів, а декого налякала, і Мато пошкодував, що посланця не вбили.

У нього лишилося ще три тисячі африканців, тисяча двісті греків, півтори тисячі кампанійців, двісті іберійців, чотириста етрусків, п'ятсот самнітів, сорок галлів і ватага нафурів, кочовиків-розбійників, надібаних у Країні фініків,— усіх разом сім тисяч двісті дев'ятнадцять вояків, але не було ні одної цілої синтагми. Вони позатикали діри на своїх панцерах кістками тварин і замість бронзових котурнів узупу ганчір'яні сандалі. Мідні й залізні бляхи обтяжували їхній одяг; з усіх боків лахміттям висіли

на них кільчасті панцери, а шрами поміж волоссям на руках і на обличчях смугували їм шкіру, немов червоні нитки.

Гнів за своїх забитих товаришів прокидався в їхніх душах і додавав їм сили. Вони невиразно почували себе слугами якогось бога, що витає в серцях усіх пригноблених, жерцями всесвітньої помсти. Вони шаленіли з невимовно тяжкої кривди, їм заподіяної, надто боляче було їм бачити Карфаген, що бовванів на обрії. Варвари заприсяглися битись пліч-о-пліч до смерті.

Вони забили в'ючаків і попоїли досхочу, щоб якнайбільше набратися сили; потім лягли спати. Деякі молилися, обернувшись хто до якого сузір'я.

Карфагенці вийшли на рівнину раніше за них. Вони понамащували олією щити, щоб легше ковзали по них стріли. Піхотинці, в яких було довге волосся, з обачності підстригли його над чолом; а Гамількар звелів о п'ятій годині поперекидати всі казани з їжею, бо він знав, що не слід іти в бій з надто важким шлунком. В нього було чотирнадцять тисяч вояків, майже вдвічі більше, ніж варварів. А проте він ніколи ще так не тривожився; якби його подолали — Республіці прийшов би край, а сам він загинув би на хресті; якби ж, навпаки, переміг він, то, перейшовши Піренеї, обидві Галлії і Альпи, дістався б до Італії, і рід Барка панував би довіку. Двадцять разів на ніч він уставав, щоб самому доглянути всього до найменших дрібниць. А карфагенці були в розпачі, живучи під тягарем нескінченного страху.

Нар-Гавас уже не покладався на вірність своїх нумідійців. Та й варвари могли подолати їх. Незвична млявість охопила його; він раз у раз пив воду великими чашами.

Аж несподівано якийсь чоловік відслонив полотнище в його намет і поклав на долівку вінець із кам'яної солі, оздоблений священними малюнками з сірки й перламутрових ромбиків; заведеним звичаєм

карфагенянки, бувало, надсилали нареченому шлюбний вінець; це був знак любові, немовби запросини.

Але Гамількарова дочка не відчувала ніжності до Нар-Гаваса.

Її нестерпно гнітив спомин про Мато; їй здавалося, що смерть цієї людини визволила б її від отих думок, — так вигоюють гадючий укус, розчавивши на рані гадюку. Нумідійський цар був їй покірний і нетерпляче чекав на весілля, а що справити його мали після перемоги, то Саламбо й послала цей дарунок, щоб підняти Нар-Гавасові дух. І враз розвіялась його тривога; він тільки й марив тепер про щастя мати таку вродливу жінку.

Той самий образ являвся й Мато; але він одігнав його і свою притлумлену любов переніс на товаришів по зброї. Він любив їх щиро, мов частку самого себе, частку власного гніву, й почував, як підіймається його дух, як дужчають руки; він ясно уявляв собі все, що треба робити. А коли часом і вихоплювалось у нього зітхання, то було це, коли згадував про Спендія.

Він вишикував варварів у шість однакових лав. Всередині поставив етрусків, прикутих до бронзового ланцюга, ззаду стрільців, а з боків прикрив їх нафурами, що сиділи на короткошерстих верблюдах, укритих страусовим пір'ям.

На подібний лад суфет вишикував і карфагенців. За піхотою, обіч велітів поставив він клінабарців, а за ними нумідійців; коли починало світати, обидві вишикувані армії стояли лице в лице. Здаля вояки грізно поглядали одні на одних. Спочатку вагалися; нарешті обидві армії заворушились.

Щоб не стомлюватись, варвари посувалися спроквола, гупаючи ногами по землі. Середина пуніського війська випнулась, утворюючи вигнуту лінію. Тоді раптом почувся страшений хряск, немовби

зіткнулося два кораблі. Перша лава варварів хутко розімкнулась, і стрільці, сховавшись за нею, взялися метати кулі, стріли, дротики. Тим часом крива лінія карфагенського війська мало-помалу випросталась, а потім почала западати всередину; тоді обидві частини велітів зблизились, як ніжки циркуля. Варвари, вихопившись уперед проти фаланги, попалися в ті лещата; вони йшли на певну загибель. Мато спинив їх; поки два карфагенські фланги посувалися вперед, він вихопив із середини три ряди вояків, які негайно стали на флангах, і його військо подовшало втриє.

Але варвари, що стояли з обох боків, були найслабші, надто з лівого крила,— їхні сагайдаки вже спорожніли; і загін велітів, нарешті підійшовши до них, широко врубався в їхні лави.

Мато відвів їх назад. З правого флангу стояли в нього кампанійці, озброєні сокирами, він кинув їх на ліве крило карфагенців; потім середина рушила на ворога, а з другого краю вояки, що були в безпеці, не підпускали велітів.

Тоді Гамількар поділив свою кінноту на загони, розставив між них гоплітів і пустив їх на найманців.

Вся ота клинувата громада з вершниками спереду ширші боки свої наїжачувала списами. Варвари неспроможні були встояти проти такої сили; тільки грецька піхота мала бронзову зброю; у всіх інших були насаджені на тички ножі, взяті по селах коси, сковані з колісних шин мечі; занадто м'яка залізна зброя згиналася, і поки варвари випростовували її ногами, карфагенці спокійнісінько рубали їх з усіх боків.

Але етруски, сковані одним ланцюгом, стояли на місці; вбиті не могли впасти, вони заважали іншим рухатись уперед; і ця широка бронзова смуга то витягувалась, то стискалася, гнучка, як змія, непохитна, як мур.

Варвари спинялися за нею, щоб перешикуватися, перевести дух,— а тоді знову кидалися вперед з уламками зброї в руках.

У багатьох не було вже ніякої зброї, і вони голіруч стрибали на карфагенців, мов собаки, кусаючи їм обличчя. Галли з гордощів поскидали з себе плащі і здаля світили своїми великими білими тілами; щоб нагнати ворогам страху, вони ще більше розпанахували свої рани. Серед пунійських синтагм уже не чути було голосу покликача, що вигукував накази; тепер подавали знаки знаменами, які раз у раз здійсмалися над пеленою куряви, і кожен ішов, підхоплений з усіх боків величезним юрищем.

Гамількар наказав нумідійцям іти вперед. Та назустріч їм кинулись нафури.

Одягнені в широкі чорні плащі, із жмутками волосся на маківці, із щитами з шкіри носорога, вони орудували мечами без держаків, поприв'язуваними до кінців мотузок; їхні верблюди, вкриті настовбурченим пір'ям, кричали протяжно й хрипко. Мечі несхибно влучали в ціль, а тоді рвучко відскакували разом із відтятою частиною тіла. Розлючені тварини чвалом ринули крізь синтагми Декотрі, з перебитими ногами, стрибали, як поранені стргуси.

Пунійська піхота вся валом повалила на варварів і розірвала їхні лави. Металися відірвані один від одного невеличкі загони. Блискуча зброя карфагенців охоплювала їх, мов золотий вінок; всередині його купами вирувала юрба, і сонце, б'ючи туди промінням, сяяло на вістрях мечів білими тремтливими цятками. На рівнині лежали ряди вбитих клінабарців; найманці здирали з них обладунки, зброю, чіпляли на себе і знову кидалися в бій. Карфагенці, введені в оману тими обладунками, часто приєднувалися до варварів. Розгубившись, вони стояли непорушно або тікали назад, і переможні вигуки, долітаючи здаля, здавалося, гнали їх, наче буря уламки корабля. Гамількар був у розпачі; все гинуло через геній Мато і непереможну хоробрість найманців.

Аж раптом здалеку долинуло grimotіння тамбуринів. То сунула юрба дідів, хворих, підлітків і навіть жінок; вони не могли більше терпіти гнітючої тривоги і вирушили з Карфагена; щоб почуватися під захистом якоїсь грізної сили, вони взяли в Гамількара єдиного на цілу Республіку слона з відтятим хоботом.

Тоді карфагенцям здалося, ніби сама батьківщина, покинувши свої мури, прийшла наказати їм, щоб померли за неї. Ще більша лють узяла їх, і нумідійці, пориваючи за собою все військо, ринули на ворога.

Варвари збилися на пагорку серед рівнини. Вони не мали ніякої надії на перемогу, ба навіть на життя; та це вже zostалися найкращі з найманського війська, найхоробріші й найдужчі.

Прибулі з Карфагена люди почали через голови нумідійців шпурляти в них рожни, шпигувальні голки, молоти; і ті, перед ким тремтіли з жаху консули, помирали тепер під ціпками, що їх кидали жінки; пунійська чернь нищила найманців.

Вони відступили на вершок пагорка; їхнє коло з кожною новою втратою дедалі меншало; двічі вони спускалися з горба, та їх зараз же відкидали назад. Карфагенці, оточивши їх безладною юрбою, простягали до них руки; просували між ногами своїх товаришів списи і навімання штурхали ними перед себе. Ноги їхні ковзалися в крові; схил був занадто стрімкий, і трупи котилися донизу. Слон, що силкувався вибратись на горбок, грузнув у них до черева; здавалося, топтати їх була йому велика втіха; і його вкорочений, широкий на кінці хобот раз у раз підіймався, неначе велетенська п'явка.

Потім усі спинилися. Карфагенці, скрегочучи зубами, дивилися на вершок пагорка, де стояли варвари.

Нарешті вони рвучко ринули вперед, і знов закипів бій. Часто найманці, гукаючи, ніби хочуть здатися, підпускали їх, а тоді, моторошно

регочучи, раптом самі себе вбивали. Щоразу, як падали мертві, живі ставали на них, щоб захищатися. Утворилася ніби піраміда, що росла дедалі більша.

Незабаром залишилося їх всього п'ятдесят, потім — двадцять, далі — три і, нарешті, лише двоє: самніт, озброєний сокирою, і Мато, що досі ще мав свого меча.

Самніт, зігнувши коліна, рубав на всі боки сокирою і попереджав Мато, коли хтось йому загрожував:

— Пане мій, сюди! туди! пригнись!

Мато погубив свої наплічники, шолом, панцер і залишився геть зовсім голий; він був блідіший за мерця, волосся настовбурчене, в куточках уст піна; а меч його так швидко крутився, що утворював круг нього ніби ореол. Раптом камінь розбив йому меча біля самого руків'я; самніта вбили, і вал карфагенців густішав, насувався. Тоді Мато звів до неба порожні руки, заплющив очі і, розкинувши руки, як людина, що стрибає зі скелі в море, кинувся на списи.

Вони відхилилися перед ним. Кілька разів кидався він на карфагенців. Та вони відступали, відхиляючи зброю.

Раптом він торкнувся ногою меча. Хотів був схопити його, та відчув, що йому спутано зап'ястя й коліна, і впав.

Це Нар-Гавас, що вже кілька хвилин ішов услід за ним із тенетами на дикого звіра, використав слушну нагоду, коли той нагнувся, і накинув на нього сітку.

Тоді посадили Мато на слона, зв'язавши йому навхрест руки й ноги, і всі, окрім поранених, обступивши його, рушили галасливим юрмищем до Карфагена.

Звістка про перемогу якимось чудом дійшла туди о третій годині ночі; водяний годинник у Хамоновому храмі показував п'яту годину, коли всі прибули в Малку; тоді Мато розплющив очі. Будинки були так яскраво освітлені, що здавалося, ніби місто охоплене полум'ям.

Якийсь страшенний невиразний галас долітав до нього, а він, лежачи горілиць, дивився на зорі.

Потім зачинилися двері, і його сповила темрява.

А назавтра, о тій же самій годині сконала остання людина з тих, що zostалися в міжгір'ї Сокири.

Того дня, коли пішли від них товариші, зуаеки, що верталися до себе, розкидали завалений скелями прохід і якийсь час годували покинутих у міжгір'ї.

Варвари все ще сподівалися, що прийде Мато, і не хотіли кидати гори через слабодухість та кволість, через упертість, властиву хворим людям, які відмовляються міняти місце; нарешті, коли стало сутужно на харчі, зуаеки пішли геть. Було відомо, що в міжгір'ї лишилося не більше, як тисяча триста чоловік, і, щоб знищити їх, не варто було посилати туди війська.

За три роки війни розвелосся багато диких звірів, особливо левів. Нар-Гавас улаштував на них облаву, а тоді, прив'язавши кіз на певній віддалі одна від одної аж до міжгір'я Сокири, погнав туди левів,— там вони всі й жили, коли посланець старійшин прибув туди дізнатися, що лишилося від варварів.

Вздовж усієї долини лежали леви й трупи; мертвяки мішалися з одягом і зброєю. Мало не кожному бракувало обличчя або руки; деякі начебто й не змінились; інші, геть позасушувані, лежали з шоломами на голих черепах; ноги, на яких не було вже тіла, стриміли з кнемід; на

кістяках збереглися плащі; побілілі під сонцем кістки вирізнялися на піску блискучими плямами.

Леви відпочивали, припавши до землі грудьми, випроставши передні лапи і мружачи очі проти сонячного світла, що відбивалося від білих скель і тому було ще яскравіше. Інші сиділи на задніх лапах з утупленим просто перед себе поглядом або спали, згорнувшись у клубок, напівзаховані своїми буйними гривами; здавалося, що, понаїдавшись, вони нудьгують. Вони були такі самі непорушні, як гори, як мертвяки. Спускалась ніч; на заході простягалися по небу широкі багряні смуги.

Із однієї з тих куп, безладно розкиданих по долині, зіп'ялося щось невиразніше за мару. Тоді один із левів рушив туди, кидаючи на червоне небо чорну тінь від своєї страхітливої постаті; підійшовши до людини, він повалив її одним ударом лапи.

Потім простягся черевом на своїй жертві й заходився іклами витягати нутрощі.

Далі широко роззявив пащу і на кілька хвилин зайшовся протяжним ревом, що, відбившись луною в горах, завмер нарешті в пустелі.

Раптом згори покотилися дрібні камінці. Почулося тупотіння швидких ніг, і з боку заґратованого входу з'явилися гострі писки і шпичасті вуха; блиснули руді зіниці. То були шакали, що прийшли доїсти рештки.

Карфагенець, який, схилившись, дивився з висоти урвища, пішов назад.

XV МАТО

Карфаген затопила радість, глибока, вселюдна, безмірна, нестямна; замуровано діри в руїнах, наново пофарбовано статуї богів, миртовим віттям устелено вулиці; на перехрестях курилися пахощі; юрби людей у

барвистих шатах тиснулись на терасах, немов китиці розквітлих у повітрі квітів.

Водоноси, що скроплювали на вулицях кам'яні плити, своїми вигуками заглушували невпинний гомін; Гамількарові раби від імені господаря роздавали підсмажений ячмінь і шматки сирого м'яса. Городяни підходили один до одного, обіймалися й плакали; тірські міста здобуто, кочовиків розігнано, всіх варварів винищено. Акрополя не було видно під барвистими веларіумами; водорізи трирем, вишикуваних за молом в ряд, вилискували, неначе діамантова гребля; всюди запанував відновлений лад, почалося нове життя, буяло безмірне щастя. Цього дня Саламбо мала взяти шлюб із нумідійським царем.

На терасі Хамонового храму стояли три довгі, геть заставлені величезним золотим та срібним посудом столи, за які мали сісти жерці, старійшини й багатії, і четвертий, вищий стіл — для Гамількара, Нар-Гаваса та для Саламбо. Адже ж Саламбо, вернувши заїмф, урятувала батьківщину; тому карфагенці обернули її весілля на всенародне свято і тепер чекали внизу на майдані, коли вона з'явиться.

Та інше, ще палкіше бажання розпалювало їхню нетерплячку: під час весільного обряду було обіцяно скарати смертю Мато.

Запропоновано спочатку здерти з нього живого шкіру, залити йому всередину олова, заморити голодом; потім хотіли прив'язати його до дерева і приставити до нього мавпу, щоб камінням влучала йому в голову; він зневажив Таніту, отож богинині кінокефали мали помститися за неї. Інші вважали, що треба в тіло йому повтикати просякнуті оливою лляні ґноти і, запаливши їх, возити Мато на дромадері; вони втішалися, уявляючи собі, як походжатиме вулицями дромадер, а на ньому охоплена полум'ям людина тріпотітиме, як світильник на вітрі.

Але кому ж із громадян катувати його і чом би не залучити до того й решти? Бажана була така страта, в якій узяло б участь усе місто, щоб усі

руки, вся зброя, геть усе в Карфагені аж до вуличних плит, до хвиль затоки, змогло б шматувати його, чавити, мордувати. Отже, старійшини вирішили, що він піде з в'язниці до Хамонового майдану без ніякої сторожі, із зв'язаними за спиною руками; заборонено було вражати його в серце, щоб продовжити йому життя; заборонено виколювати очі, щоб він міг до самого кінця бачити свої муки; заборонено кидати в нього будь-що, а також бити його більш як трьома пальцями водночас.

Хоч він мав вийти аж наприкінці дня, та кілька разів декому ввижалося, що він уже йде; тоді юрба кидалася до Акрополя, вулиці безлюдніли, а згодом, бурмочучи, всі верталися назад. Багато хто звечора стовбичив на однім місці, здаля перегукуючись, показував свої нігті, навмисне відпущені, щоб глибше вп'ястися ними в тіло. Інші схвильовано походжали; деякі були такі сполотнілі, ніби чекали на власні тортури.

Раптом по той бік Маппал замаяли великі пір'яні віяла. То вийшла з палацу Саламбо; всі з полегкістю зітхнули.

Та процесія посувалася поволі, й чекати на неї довелося довго.

Попереду йшли жерці патеків, тоді — Ешмунові, далі — Мелькартові, а там одні за одними прямували і всі інші жрецькі колегії, з тими самими знаками і таким самим ладом, як тоді, коли справляли жертви. Молохові жерці пройшли з понуреними головами, і натовп, немовби відчуваючи каяття, відступався від них. Зате Раббетніні жерці ступали гордо, тримаючи в руках ліри; за ними йшли жриці в прозорих убраннях, жовтих або чорних; вони кричали по-пташиному, звиваючись, немов змії, або кружляли під звуки флейт, удаючи танець зірок; від їхньої легкої одежі на вулицях струмували ніжні пахощі. Юрба плескала в долоні, вітаючи кедешимів, що з нафарбованими повіками йшли серед цих жінок, символізуючи двостатевість божества; напахчені й одягнені, як жінки, вони були схожі на них, дарма що мали пласкі груди й вузькі стегна. Цього дня над усім панувала, усе поглинала жіноча першооснова; містична хтивість сповнювала важке повітря; в глибині священних гаїв

уже позапалювали смолоскипи; там уночі мали віддаватися любовним утіхам; із Сіцилії привезли три кораблі куртизанок, а ще прийшло їх чимало з пустелі.

Жрецькі колегії шикувалися на храмових подвір'ях, по зовнішніх галереях, уздовж подвійних східців, що здіймалися до мурів, дедалі зближуючись. Низки білих убрань з'являлися між колонами, і будівля сповнювалась живими статуями, непорушними, як і кам'яні.

Потім прибули державні скарбники, управителі провінцій і всі багатії. Внизу зчинилася метушня. З суміжних вулиць ринули юрби; храмові служники заходилися гнати їх ціпками назад; і серед старійшин із золотими тіарами на головах раптом на ношах, під пурпуровим балдахіном з'явилася Саламбо.

Здійнявся неймовірний галас; гучніше вдарили кімвали й кротали, загриміли тамбурини, і великий пурпуровий балдахін зник між двома колонами.

Згодом він з'явився на другому поверсі. Під ним повільно ступала Саламбо; потім вона перейшла терасу і в глибині сіла на якийсь ніби трон, вирізьблений із черепащачого панцира. Під ноги їй підсунули підніжок з слонової кості на три східці; на першому стояло навколішках двоє негреньт, і вона вряди-годи опиралася на їхні голови руками, обтяженими надто великими перснями.

Від кісточок до стегон її охоплювала густа, лускувата сітка, що мінилась, як перламутр; яскравий синій пояс стискав стан, а крізь два прорізи, подібні до місяця, видно було груди, що їх кінчики ховалися за карбункуловими підвісками. Зачіску оздоблювало павине пір'я, поцятковане зірками з самоцвітів. Широкий сніжно-білий плащ спадав позад неї; притиснувши лікті, зімкнувши коліна, з діамантовими браслетами високо на руках, вона сиділа, випростана в священній позі.

На двох нижчих тронах сиділи батько і наречений. Нар-Гавас був у світлій симарі й вінці з кам'яної солі, з-під якого спускалися дві коси, закручені, як Аммонові роги; Гамількар, у фіолетовій туніці, гаптованій золотим виноградним листям, мав при боці бойового меча.

На вільному місці, оточеному столами, поміж дзбанів трояндової олії, лежав пітон із Ешмунового храму й, кусаючи себе за хвіст, окреслював велике чорне коло. Посередині кола стояла мідна колона, що підтримувала кришталеве яйце, і сонячне проміння, падаючи на нього, розсипалося на всі боки.

Позад Саламбо вишикувалися в ряд Танітині жерці в лляних шатах; праворуч старійшини утворювали своїми тіарами довгу золоту смугу, а з другого боку багатії із смарагдовими скіпетрами становили таку саму довгу зелену стрічку; а ще далі, за ними, де поставали Молохові жерці, здавалося, височів пурпуровий мур із їхніх плащів. Інші колегії зайняли нижчі тераси. Юрба затоплювала вулиці. Вона вилазила на будинки і довгими смугами тяглася до вершини Акрополя. Маючи коло ніг своїх народ, над головою — небесне склепіння, довкола — безкрає море, затоку, гори, а вдалині — неозорі лани, осяйна Саламбо зливалась із Танітою і здавалась генієм Карфагена, її втіленою душею.

Бенкет мав тривати цілу ніч; розгалужені світильники стояли, як дерева, на скатертях із фарбованої шерсті, що ними були позастелювані низькі столи. Великі кухлі зі сплаву золота й срібла, амфори з синього скла, черепахові ложки й маленькі хлібчики тислися серед подвійного ряду тарілок, оздоблених по краях перлинами; виноградні грона й листя оповивали, наче тирси, лози з слонової кості; шапки снігу танули на тацях з чорного дерева; лимони, гранати, гарбузи й кавуни цілими горами здіймалися на високих срібних вазах; кабани з роззявленими пащами повитягалися в поросі з прянощів; зайці, вкриті шерстю, неначе стрибали серед квітів; скойки були наповнені м'ясною начинкою; печиво мало символічну форму; коли з мисок знімали покришки, звідти вилітали голуби.

Раби, попідтикавши туніки, навшпиньки сновигали поміж столів. Раз по раз линули гімни, що їх грали на лірах, або звучав хор голосів. Гомін народу, неугавний, як гуркіт моря, невиразно здіймався довкола бенкету і, здавалося, колисав його своєю мелодією; дехто згадав бенкет найманців; всі поринали в мрії про щастя. Сонце починало заходити, а на другому краю неба вже впливав серп місяця.

Раптом Саламбо, немовби хтось покликав її, повернула голову; люди, що дивилися на неї, поглянули й собі в той бік.

На вершині Акрополя відчинилися двері в'язниці, видовбаної у скелі в підніжжі храму; на порозі тієї чорної діри стояв чоловік.

Він вийшов, зігнувшись удвоє, з виглядом дикого звіра, випущеного раптом на волю.

Світло засліплювало йому очі, якусь хвилину він стояв непорушно. Всі пізнали його й затамували дух.

Тіло цієї жертви було для них щось незвичайне, повите майже священним саявом. Щоб роздивитися на нього, вони аж п'ялися вперед, надто жінки. Їх палила жадоба дивитися на того, хто повбивав їхніх синів і чоловіків; з глибини душі мимоволі поставала якась ганебна цікавість — жадання пізнати його геть усього, бажання, змішане з докорами сумління, що оберталось на ще більшу ненависть.

Нарешті він ступив уперед; остовпілий з несподіванки натовп уже отямився. Всі підняли руки, і його не стало видно.

З Акрополя тяглося шістдесят сходинок. Він спустився ними, наче скотився, підхоплений потоком, з вершини гори; тричі він перестрибував через кілька сходинок, а внизу став як укопаний.

Плечі в нього були закривавлені; груди дихали поривчасто, важко; він так силкувався порвати свої пута, що руки, зв'язані навхрест на голій спині, роздувалися, неначе зміїні кільця.

З місця, де він опинився, перед ним розходилося кілька вулиць. Уздовж кожної були рівнобіжно натягнені три бронзові ланцюги, прикріплені до пупів богам-патекам; натовп відтиснено до будинків, а всередині походжали слуги старійшин, розмахуючи нагаями.

Один із них шмагонув Мато щосили. Він рушив вулицею.

Тягнучись руками поверх ланцюгів до Мато, юрба ревла, що йому відгородили надто широкий шлях; він прямував, а його штурхали пальцями, кололи, дряпали; коли він доходив до кінця однієї вулиці, перед ним відкривалася інша; кілька разів він кидався вбік, щоб когось укусити, — всі хутко відскакували, ланцюги спиняли його, а юрба вибухала реготом.

Якась дитина розірвала йому вухо, котрась із дівчат веретеном, захованим у рукаві, проштрикнула йому щоку; у нього вискубували жмути волосся, видирали шматки м'яса; дехто шмарував йому лице губкою, настромленою на патик і загидженою нечистотами. З правого боку горла в нього зацебеніла кров; юрба навісніла. Для них цей останній варвар був уособленням всіх варварів, усього їхнього війська; вони мстилися на ньому за свої злигодні, за жах свій, за свою ганьбу. Виливаючи на нього свою злобу, народ запалювався ще більшою люттю; під тиском юрби ланцюги так понатягувалися, аж мало не розривалися; люди вже й не чули, як їх відганяли назад, били слуги; декотрі дерлися по виступах будинків; з усіх отворів у мурах висувалися голови; ті, що неспроможні були зігнати своєї люті, орудуючи руками, оскаженіло ревли.

Вони лаяли його страшною, гидкою лайкою, глузливо підбадьорювали, кляли; і наче їм не досить було тяжких його страждань, вони провіщали йому ще страшніші торттури довічні.

Це багатоусте, безглузде виття, що не втихало й на мить, сповнювало Карфаген. Часто весь натовп протягом кількох хвилин повторював той самий гук — хрипкий, надсадний, несамовитий. Від нього згори до самого низу тремтіли мури, і Мато здавалося, що обидва боки вулиці насуваються на нього, неначе дві величезні руки, підіймають його і душать у повітрі.

Тоді згадалося йому, як колись він уже зазнав чогось подібного. Та сама юрба на терасах, ті самі погляди, та сама лють; але тоді він ішов вільний, всі розступалися,— його захищала богиня. І ці спомини, дедалі виразніші, завдавали йому болісної туги. Перед очима його пливли якісь тіні; місто кружляло навколо нього, з рани на стегні юшила кров, він відчував, що вмирає; коліна йому підломилися, і він поволі опустився на плити.

Хтось метнувся до перистилію Мелькартового храму, витяг з триніжка розпечену в жарі залізну штабу, просунув її попід перший ланцюг і приклав її до рани. Видно було, як від тіла пішов дим. Виття юрби заглушило його крик; він схопився на ноги.

За шість кроків він упав знов, а там — і втретє, вчетверте; підіймало його щоразу якесь нове катування. На нього прискали з цівок гарячу олію; кидали під ноги скляні скалки; а він усе йшов. На розі вулиці Сатеб він сперся спиною на стіну під дашком якоїсь крамнички і далі не рушив.

Раби старійшин заходилися шмагати його нагаями з бегемотячої шкіри так люто й довго, аж торочки на їхніх туніках змокрили від поту. Мато ніби й не чув того. Раптом з останніх сил смикнувся він з місця й побіг навмання, голосно цокочучи зубами, наче від страшного холоду. Він

перебіг вулицю Будес, вулицю Сепо, перетнув Овочевий ринок й опинився на Хамоновому майдані.

Тепер він був під владою жерців; надійшли раби й відтиснули юрбу; круг Мато стало більше простору; він роздивлявся довкола, й очі його зустрілися з очима Саламбо.

Тільки-но він ступив був ще перший крок, вона підвелась і мало-помалу, коли він наближався, мимоволі підходила до краю тераси; незабаром геть усе круг неї щезло — вона бачила тільки Мато. Тиша пойняла її душу, і перед нею відкрилася безодня, в яку запав цілий світ під тиском єдиної думки, єдиного спогаду, єдиного погляду. Постать, що йшла до неї, притягала її.

У ній, крім очей, вже нічого не нагадувало людину; це була якась суцільна червона маса; вздовж стегон звисали порвані пута, яких не можна було відрізнити від сухожиль на руках із здертою шкірою; рот був широко розтулений; із орбіт шугало два пломені, неначе підіймаючись до волосся; і бідолаха все йшов та йшов.

Він дійшов до самого підніжжя тераси. Саламбо схилилася над поруччям; ці жахливі очі були втуплені в неї, і враз вона збагнула все те, що вистраждав він задля неї. Він конав уже, а їй увижалося, ніби він у себе в наметі, навколішках, обіймає її стан і шепоче ніжні слова. Вона палала жаданням відчувати знову його обійми, почути його слова; вона не хотіла, щоб він помер! В цю мить Мато рвучко сіпонувся; у Саламбо трохи не вихопився зойк. Мато упав навznak і вже не ворухнувся.

Жерці віднесли майже зомлілу Саламбо на трон і заметушилися круг неї. Вони її вітали; адже ж усе це була її заслуга. Юрба плескала в долоні, тупотіла ногами, вигукуючи її ім'я.

Якийсь чоловік метнувся до трупа. Хоч він не мав бороди, та на плечах у нього був плащ Молохових жерців, а за поясом незвичайний ніж,

яким ріжуть священне м'ясо; на кінці його колодки була золота лопатка. Одним ударом Шагабарім розтяв груди Мато, видер серце, поклав його на лопатку і, звівши руку, віддав його в дар Сонцеві.

Сонце сідало за хвилями. Проміння його довгими стрілами падало на червоне серце. В міру того, як завмирало його калатання, світило дедалі поринало в море; серце стрепенулося востаннє, і сонце зникло.

Тоді від затоки до лагуни, від перешийка до маяка, по всіх вулицях, на всіх будинках і храмах розлігся єдиний крик; на хвилю він завмирав; а тоді розтинався знову; від нього двигтіли будинки; Карфаген неначе звивався в корчах несказанно великих радощів і безмежних надій.

Нар-Гавас, сп'янілий від гордості, лівою рукою обійняв стан Саламбо на знак того, що він її володар, а правою схопив золотий келих і випив за геній Карфагена.

Саламбо, як і чоловік її, підвелася з чашею в руці, щоб і собі випити. Та раптом упала, закинувши голову на спинку трону, бліда, заціпеніла, з розтуленими вустами; її розпущене волосся звисало додолу.

Так померла дочка Гамількарова за те, що торкнулася Танітиного покривала.